

Kriz

SUNA AKBALIK

**Otomotiv sektöründe kriz ve yeniden yapılanma dinamikleri:
Renault fabrikası örneği**

SİNAN ARAMAN

**Siyasal iktisadın kriz yaklaşımı
ve Marksist kriz teorisinin özgünlüğü**

SEVDA KARACA

**Fabrikalardan, işçi mahallelerinden, okullardan,
sokaklardan notlarla ekonomik kriz:
Kadınlar krizi işte böyle yaşıyor**

BAHADIR ÖZGÜR ile röportaj

**“2008’ neoliberal bir kriz değil,
bizatihi neoliberalizmin bir krizidir”**

Çeviri

JULES FALQUET

**Toplumsal cinsiyet neoliberal küreselleşme analizine
ne katabilir?**

**Askeri-endüstriyel komplekslerin “küresel kadınlar” üzerindeki
gölgesi**

SAV Katkı

Sosyal Araştırmalar Vakfı'nın hakemli yayın organıdır.

Yayın türü: Yılda iki sayı çıkan hakemli e-dergi

ISSN 2587-1560

Sayı 8, Ekim 2019

Sahibi

Serap Korkusuz

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü

Serap Korkusuz

Yayın Kurulu

Adnan Avcı, Ahmet Önder, Ali Özkesen, Altan Alaybeyođlu, Arif Arslan, Arif Koşar, Aydın Ozan Ağcagül, Ayře Evrim Donat, Azize Aslan, Can Deniz Eraldemir, Cansu Bařak, Çağın Erbek, Deniz Ulusoy, Ekin Deđirmenci, Erdem Çevik, Güler Özdemir, Hale Çelebi, Hasan Ateş, Onur Çetintař, Özlem Erdal, Özlem Uluca, Seda Gönül, Selen Ertař, Selin Pelek, Selma Deđirmenci, Serap Korkusuz, Sezen Çilengir, Sinan Araman, Suat Aksoy, Yelda Altunal Gürgen

8. Sayı Danışma Kurulu

Adem Açar, Ahmet Haşım Köse, Asuman Türkün, Atilla Göktürk, Ayře Cebeci, Benan Eres, Berna Güler, Besime şen, Beyza Üstün, Bülent Duru, Çađatay Edgücan şahin, Derya Keskin, Doğan Barış Kılınç, Egemen Yılgür, Ester Ruben, Ferda Dönmez Atbaşı, Ferda Uzunyayla, Fuat Ercan, Gülhan Türkay Hořtürk, Hakan Güneş, Hakan Koçak, Hatice Aztimur, Hatice Kurtuluş, İdris Akkuzu, İzzettin Önder, Kurtar Tanyılmaz, Kuvvet Lordođlu, Mehmet Penbeciođlu, Mehmet Türkay, Melda Yaman, Miris Meryem Kurtulmuř, Nejla Kurul, Nihan Ciđerci Ulukan, Nilay Etiler, Nuray Ergüneř, Nurcan Özkaplan, Olkan Senemođlu, Örgen Uđurlu, Özgür Narin, Özgür Öztürk, Rana Gürbüz, şebnem Ođuz, şerif Gürçađ Tuna, şükrü Aslan, Taner Timur, Tolga Tören, Ulař Bayraktar, Umut Ulukan, Uygur Dursun Yıldırım, Yasemin Özgün, Yücel Demirer

8. Sayı Editör Kurulu

Ahmet Önder, Erdem Çevik, Sezen Çilengir

Kapak Uygulama ve Sayfa Düzeni

Ülkü Gündođdu

Yönetim Yeri

Osmanađa Mahallesi General Asım Gündüz Cad. Üner Tan İş Merkezi No: 35 Kat: 4 Daire: 14 Kadıköy–İstanbul

Tel: 0 216 345 69 39-0 216 418 95 48

E-mail: sav@katki.org

Web: www.katki.org

E-mail: merhaba@savportal.org

Web: www.savportal.org

İçindekiler

Çerçeve sunuş ... 5

Otomotiv sektöründe kriz ve yeniden yapılanma dinamikleri:
Renault fabrikası örneği ... 6-26

Suna Akbalık

Siyasal iktisadın kriz yaklaşımı ve Marksist kriz teorisinin özgünlüğü ... 27-45

Sinan Araman

Fabrikalardan, işçi mahallelerinden, okullardan ve sokaklardan notlarla ekonomik kriz:
Kadınlar krizi işte böyle yaşıyor ... 46-62

Sevda Karaca

Bahadır Özgür ile röportaj

“2008’ neoliberal bir kriz değil, bizatihi neoliberalizmin bir krizidir” ... 63-70

Çeviri

Toplumsal cinsiyet neoliberal küreselleşme analizine ne katabilir?

Askerî-endüstriyel komplekslerin “küresel kadınlar” üzerindeki gölgesi ... 71-77

Jules Falquet

Contents

Frame presentation ... 5

The crisis and restructuring dynamics in automotive sector:
The case of Renault Factory ... 6-26

Suna Akbalık

Crisis approach of political economy and originality of Marxist crisis theory ... 27-45

Sinan Araman

The economic crisis with notes from factories, working class neighborhood, schools and the streets:
That's how women experience the crisis ... 46-62

Sevda Karaca

Interview with Bahadır Özgür

“2008 is not a neoliberal crisis, but a crisis of neoliberalism itself” ... 63-70

Translation

A gender perspective on neoliberal globalization:

‘Global women’ in the shadow of military-industrial systems ... 71-77

Jules Falquet

Merhaba;

Sosyal bilimler alanında, eleştirel ve özgün çalışmalarla, küçük de olsa katkı sunmaya devam eden E-Katkı dergisi, “Kriz” dosyası ile 8. sayıya ulaşmış bulunuyor. Altı aylık periyotlarla, sosyal bilimler alanında düşünen, sorgulayan, üreten sosyal bilimcilerin çalışmalarını çeşitli tartışma ve üretim platformlarına taşımaya devam ediyor. Bu sayıda, dosya konusuyla bağlantılı iki makale, bir değerlendirme yazısı, bir çeviri ve bir de röportajı sizlerle paylaşıyoruz.

Küresel kapitalizmin, 2008 krizi ile birlikte içine girdiği derin bunalım durumu hâlâ aşılmış değildir. Aksine, çeşitli müdahalelere rağmen derinleşerek her alana yayılmaya devam ediyor. Küresel kapitalizmin içinde bulunduğu iktisadî ve toplumsal kriz dinamiklerini hem dünya ölçeğinde hem de Türkiye özelinde tartışan ve analiz eden **Bahadır Özgür** ile gerçekleştirdiğimiz röportajda kimi sorularımıza cevaplar aramaya çalıştık.

2008 krizi ile birlikte, anaakım kriz teorileri ve Marksist kriz teorisi yeniden tartışmaya açılmıştır. **Sinan Arman**, “**Siyasal İktisadın Kriz Yaklaşımı ve Marksist Kriz Teorisinin Özgünlüğü**” adlı bu makalesinde, iktisat-taki anaakım okullarının iktisadî krizi kavrayışlarını incelemiş ve bunların karşısında Marksist kriz teorisinin özgül unsurlarını ana hatlarıyla ele almıştır.

Suna Akbalık, “**Otomotiv Sektöründe Kriz ve Yeniden Yapılanma Dinamikleri; Renault Fabrikası Örneği**” adlı makalesi ile sayımıza katkıda bulunmuştur. Makale, Türkiye’nin, otomotiv sektörü açısından nasıl bir üretim merkezi haline geldiğini açıklamakla birlikte ve özellikle, Bursa’da açılan Oyak-Renault fabrikasının tarihsel ve toplumsal bir analizini bize sunmaktadır. Otomotiv sektörünün küresel ölçekte yeniden yapılanması meselesi, kriz bağlamında çeşitli yönleriyle bu makalede tartışılmıştır.

Kapitalizmin krizleri yalnızca iktisadî bir kriz değildir, sonuçları bakımından değerlendirildiğinde bir toplumsal kriz biçimi olarak da karşımızda durur. **Sevda Karaca**’nın, “**Fabrikalardan, İşçi Mahallelerinden, Okullardan ve Sokaklardan Notlarla Ekonomik Kriz: Kadınlar Krizi İşte Böyle Yaşıyor**” adlı değerlendirme yazısı, krizin sosyal boyutlarını cinsiyet bağlamında tartışmaya açmakta ve emek süreçlerinde kadın deneyimlerinden hareketle önemli değerlendirmelerde bulunmaktadır.

Jules Falquet’in, “**Toplumsal Cinsiyet Neoliberal Küreselleşme Analizine Ne Katabilir?: Askerî-Endüstriyel Komplekslerin ‘Küresel Kadınlar’ Üzerindeki Gölgesi**” adlı makalesi **Deniz Ulusoy**’un çevirisiyle dosyamızda yer almıştır. Küreselleşme analizinde yer alan erkekmerkezci önyargılara karşı, feminist perspektiften ekonomide dönüşüm sorununu ele alan kimi alternatifleri, yazar bu makalede incelemeye ve sunmaya çalışmıştır.

İyi okumalar diliyoruz.

8. Sayı Editörleri...

Otomotiv sektöründe kriz ve yeniden yapılanma dinamikleri: Renault fabrikası örneği*

Suna Akbalık**

Özet

Dünya kapitalizminin yaşadığı derin kriz, sermayenin yeniden yapılanması sonucu Türkiye, kapitalist dünya ekonomisiyle bütünleşerek büyük toplumsal değişikliklerin yaşandığı, ucuz iş gücü ve pazar olanakları yaratan bir ülke haline gelmiştir. Sermayenin uluslararası hareketi sonucu toplumsal bir dönüşüm yaşanmış ve bunun etkileri en çok emek gücü üzerinde hissedilmiştir. Türkiye'nin otomotiv ana sanayii ve yan sanayisi ileri kapitalist ülkeler için üretim maliyetlerini azaltıcı çözüm sunan üretim merkezi haline gelmiştir. Çalışmamız, sermayenin dünya üzerinde ülkeler ve bölgeler arasındaki hareketinin nesnel sonuçlarını incelemek amacıyla yapılmıştır. Fransa'nın devasa büyüklüğe sahip otomobil üreticisi olan Renault şirketinin birçok modelinin Bursa'da bulunan Oyak Renault fabrikasında üretilmesinin nedenlerinin tarihsel ve toplumsal analizi yapılmıştır.

Abstract

Where deep crisis of world capitalism, as a result of restructuring of capital Turkey, where there are great social change by integrating the capitalist world economy, has become a country that creates cheap labor and market opportunities. As a result of the international movement of capital, there has been a social transformation and its effects have been felt mostly on labor power. Automotive industry and advanced manufacturing industry in Turkey has become a center offering solutions for reducing production costs capitalist countries. Our study was conducted to examine the objective consequences of the movement of capital between countries and regions around the world. The historical and societal analysis of the reasons for the production of many models of Renault, the French car manufacturer of the enormous size, in the Oyak Renault factory in Bursa was conducted.

Anahtar kelimeler: Kriz, Sermayenin Yeniden Yapılanmasına İlişkin Temel Eğilimler, Renault Şirketi, Oyak Renault Fabrikası Çalışma Koşulları, 2015 Oyak Renault Direnişi

Keywords: Crisis, Basic Trends Regarding Capital Restructuring, Renault Company, Oyak Renault Factory Working Conditions, 2015 Oyak Renault Resistance

* "Sermayenin Uluslararasılaşması: Renault Fabrikası Örneği", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi kapsamında üretilmiş çalışmadır.

** Marmara Üniversitesi İktisat Fakültesi Kalkınma İktisadı ve İktisadi Büyüme Bilim Dalı Yüksek Lisans Mezunudur

Giriş

Günümüzde dünya otomotiv sektöründe yaşanan kriz ve yeniden yapılanma sürecinin önemli bir unsuru, sermayenin büründüğü yeni uluslararasılaşma biçimidir. Bu doğrultuda amacımız, Fransız sermaye grubunun uluslararasılaşma dinamiklerinden hareketle gidilen ülkelerin çalışanları açısından toplumsal sonuçlarını Bursa'da bulunan Oyak-Renault fabrikasında gerçekleştirilen bir alan çalışması ile ortaya koymaktır.

Çalışmanın ilk bölümünde dünya ekonomisinin yapısal krize girmesi ve dünya ölçeğinde sermaye birikiminin yeniden yapılanması çerçevesinde krizin temel göstergeleri incelenmiştir. Artan uluslararası rekabetin etkisi altında ve üretimin giderek kârlı olmaktan çıktığı koşullarda uluslararası sermaye dünya pazarında daha düşük maliyetle üretim gerçekleştirmek zorunda kalmıştır. Söz konusu yeniden yapılanma süreci ile birlikte doğrudan yabancı yatırımlar hız kazanmış, sermaye birleşme ve satın almaları artarak devam etmiş ve özellikle üretimin bazı aşamalarının parçalanarak ülke içinde veya dışında, ortak girişim ya da bağımsız firmalara belli bir üretim aşaması devredilmiştir. Uluslararası taşeronluk diye de adlandırılan bu süreç ana firma ile üstlenici firma arasında ve bir bütün olarak uluslararası işbölümünde önemli değişimlere yol açtığı gibi, işçi sınıfı üzerinde de önemli etkiler yaratmıştır. Bu bölümde kısaca bu etkilere de değinilmektedir.

Çalışmanın son bölümünde Türkiye otomotiv sektöründeki gelişmeler ışığında, Renault firmasının Türkiye'deki üretim faaliyetlerine mercek tutulmuş ve bunun arkasında yatan nedenler ve Bursa'daki Oyak-Renault fabrikası özelinde çalışanlar açısından sonuçları ele alınmıştır. Bu çerçevede gerçekleştirilen saha çalışmasından hareketle Türkiye'deki Oyak Renault ve Fransa'daki Flins fabrikaları, istihdam, ücret düzeyleri, çalışma koşulları, sendikalaşma düzeyi ve toplu sözleşme ilişkileri bakımından karşılaştırılmıştır. 2015 yılında Türkiye'de en fazla ihracat yapan şirketler sıralamasında 2,8 milyar dolar ile üçüncü olan Oyak Renault firmasında işçilerin hem sendika hem de fabrika yönetimine karşı "Metal Fırtına" diye adlandırılan bir mücadeleye girişmelerinin ardında yatan toplumsal saikleri kavramak bakımından da bu bulguların değerlendirilmesi önem taşımaktadır.

1. Çalışmanın yöntemi üzerine

Toplumsal bir olaya gerçek doğasını kazandırmak ve olayı maddi gerçekliğine oturtmak için diğer tüm ilişkilerle tanımlamak/tamamlamak gerekir. "Bir nesnenin nedenselliği, sahip olduğu güç, kendi içinde değil, yer aldığı ilişkiler ağı içinde" (Ozan, 2001: 10) tanımlanmalıdır. Bu nedenle çalışmanın teorik bölümünün öne sürdüğü düşünceleri sınamak için çok uluslu bir şirket olan Renault şirketinin Bursa'da bulunan Oyak Renault fabrikasıyla olan ilişkilerinin nedenlerini, güç dengelerini ve iki olgu arasındaki toplumsal değişimin farklılıklarını bütünsel olarak incelemek gereklidir. Alan araştırması birçok yönden özellikli bir şehir olan Bursa'da yapılmıştır. Bursa, Türkiye'nin ekonomik bakımdan en gelişmiş beşinci ili olmakla birlikte başta gelen sanayi merkezlerinden de birisidir. Türkiye'nin 500 büyük firmasının 32 tanesi Bursa'dadır. Büyüklü küçüklü 7.000 iş yeri vardır. Türkiye'nin üç otomobil fabrikasından ikisi olan Oyak-Renault ve Tofaş otomobil fabrikaları Bursa'dadır. Otomotiv yan sanayii ile ilgili iş yerleri karoser ve aksesuar sanayiinde 32 çeşit oto aksesuarı imal edilir (Ekonomik Faaliyetler, Bursa, <http://www.cografya.gen.tr/tr/bursa/ekonomi.html>, 2018).

Araştırmamızın ampirik alanında sınanacak tezleri sıralayacak olursak;

- Renault şirketinin Türkiye'ye üretimi kaydırmasının temel nedenleri
- Renault şirketi açısından değerlendirildiğinde sermaye birikiminin tıkanması ve yeniden yapılanma ilişkisinin nedenleri
- Renault şirketi ve Oyak Renault arasındaki üretim ilişkilerinin eşitsiz yapısının nedenleri ve bu eşitsiz ilişkilerin toplumsal sonuçları

Çalışanların eğitim durumları, yaşları, tecrübeleri, cinsiyetleri ve çalıştıkları bölümlere göre farklılıkları da inceleme alanı kapsamına alınmıştır. Araştırmanın verileri, 31 sorudan oluşan bir anket formu ve yüz yüze görüşmeler sonucunda sağlanmıştır. Yapılan tüm aktarımlar söz konusu ses kayıtlarının çözümlenmesi ile gerçekleştirilmiştir. Bazı görüşmeler, görüşmecilerin izinleri dâhilinde ses kaydına alınırken bazı görüşmecilerle işten çıkarılma kaygıları nedeniyle not alınarak görüşme gerçekleştirilmiştir. Aktarımlar sırasında görüşmecilerin isimleri için kodlama tekniği uygulanmıştır. Oyak Renault fabrikasında son yıllarda yaşanan hareketlilikle

birlikte araştırmanın ilk görüşmecileri, 2015'te başlatılan "Metal Fırtına" olarak da anılan Oyak-Renault'un eylemleri sırasında işçi sözcülüğü yapmış ve daha sonra işten çıkartılmış dört işçi tercih edilmiştir. İkinci görüşmelerde ise fabrikada bant üzerinde çalışan 4 işçi ile görüşülmüştür. Araştırmanın uygulamaları 3-5 Ekim 2018 tarihleri arasında gerçekleşmiştir.¹ Çalışmamızın kapsam ve yöntemine uygun olarak niteliksel araştırma yöntemi kullanılmıştır.² Dolayısıyla örneklemeimize dâhil olan görüşmecilerle derinlemesine bir görüşme sağlanarak elde edilen nitel veriler konuya ilişkin bir bakış açısı sağlaması bakımından önemlidir. Görüşme yapılacak kurum ve kişilerin belirlenmesinde rastlantısal olmayan örnekleme yöntemlerinden kartopu örnekleme uygulanmıştır.³ Böylelikle görüşmeler devam ettikçe örneklemedeki birim sayısının artmasıyla örneklem çevresinin büyümesi sağlanmıştır. Örnekleme dâhil olan görüşmeciler dışında gazete ve dergi haberlerinden de yararlanılmıştır.

Çalışmamızın bütünlük kazanması açısından kuramsal çerçevemizle ampirik alanının ilişkilendirilmesinde diyalektik yöntem kullanılacaktır.

- 1 Görüşme yapılan Oyak Renault işçilerinin profilleri şu şekildedir: E. İ. (erkek, 37, press operatörü, 2015 eylemleri sırasında işçi temsilcisi), M. E. (erkek, 38, vites kutusu departmanı, 2015 eylemleri sırasında işçi temsilcisi), H. C. (erkek, 35, bant elemanı), H. A. (erkek, 38, bant elemanı), Z. T. (erkek, 37, Türk Metal Sendikası İşçi Baştemsilci Yardımcısı), Ali Kaya (Fransız sendikası CGT Genel Sekreteri), E. T. (erkek, 45, forklift operatörü), O. K. (erkek, 40, bant elemanı), Z. K. (erkek, 41, bant elemanı), E. D. (erkek, 38, forklift operatörü), F. K. (erkek, 37, Türk Metal İşçi Temsilcisi) ve Fabien Gache (Fransız CGT Sendikalar Koordinatörü).
- 2 Niteliksel araştırma, sosyal olanın bilgisinin insanların kendi ifade ve anlatılarından derlendiği bir araştırma özelliği gösterir. İncelenen birey veya grup davranışlarının ya da sosyal süreçlerin insanlarca algılanan ve yeniden kurgulanan bir resmini sunar. Bu nedenle niteliksel araştırmanın temel özelliği, bu resmin olabildiğince ayrıntılı ve derinlemesine ortaya çıkarılmasını mümkün kılan veri oluşturma teknikleri ve verinin çözümleme biçiminde görülebilir. Bkz. Belkıs Kümbetoğlu, *Sosyoloji ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırma*, Birinci Basım, İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 2005, s. 38.
- 3 Rastlantısal olmayan bir diğer örnekleme biçimi kartopu örneklemedir. Sıklıkla kullanılan bu örnekleme, daha çok etnografik araştırmalarda tercih edilen bir tekniktir. Araştırma alanında kaynak kişilerden doğru diğer görüşülecek kişilere ulaşılması ve bir kartopu gibi ilerledikçe yeni kişilere ulaşıldıkça büyümesiyle oluşmasıdır. Bkz. Kümbetoğlu, *Sosyoloji ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırma*, s. 99.

2. Kriz ve sermayenin yeniden yapılanması

Bu çalışmada krize dair olgusal gelişmeleri, krizin temel göstergelerini otomotiv sektörü örneğiyle ele alacağız. "Kriz; bir bütün olarak kapitalist toplumsal ilişkilerin tanımladığı ekonomik, politik, kültürel ve ideolojik süreçlerin tümünde açığa çıkan, süregelen toplumsal ilişkilerin yeniden üretilmemesine ilişkin" (Ercan, 2001) bir durumdur. Bu ilişkiler bütününe yeniden üretilmesi için üretim ve dolaşım sürecinin birbirini olumlu yönde tamamlaması gerekmektedir. Bu noktada Marx'ın temel aldığı nokta kâr oranlarının düşme eğilimidir. Üretim sürecinde kâr oranlarını besleyen artı değer, canlı emeğin tasfiyesiyle azalmaya başlaması üretim sürecinde krizin temel belirleyicisi olan kâr oranlarının düşme eğilimi kapitalist krizleri doğurmaktadır. Kapitalist sistemin en önemli unsuru olan kârlılık aynı zamanda kendi bağrında kârlılığı azaltan dinamikleri de içinde barındırmaktadır. Başka bir deyişle kapitalist üretimin gerçek engeli bizzat kendisidir (Tonak, 2009: 29).

Bu yaklaşıma göre;

"Kâr, sermayenin organik bileşiminin artışı (c/v) ve bu artışın artı değer oranındaki artıştan büyük olduğu durumda azalma eğilimine girer. Kâr maksimizasyonu için davranan üretim araçları sahibi, satın almış olduğu emek gücünden aldığı artı değeri artırmak istemektedir. Bu, cansız emeğin (değişmeyen sermayenin) canlı emeğe (değişen sermayeye) oranla azaltılmasını gerekli kılar. Artı değer başat kaynağı olan canlı emeğin bu azalışı, kârın ana kaynağı olan artı değer azalması sonucunu beraberinde getirir." (Atamtürk, 2016).

Marksist literatürde kriz konusunda çok farklı yaklaşımlar olsa da kapitalist sistemin içsel çelişkileri konusunda birleşmişlerdir. Bu eğilim, üretim süreci dışında herhangi bir unsura gerek duymadan, kendini yeniden üretirken taşıdığı çelişkiler yüzünden (kâr oranlarının düşmesi, kâr sıkışması gibi) kaçınılmaz bir krizle noktalanacağı görüşüne dayanmaktadır (Atamtürk, 2016). Kapitalist sisteme içkin olan diğer bir çelişki eksik tüketimdir. Eksik tüketim teorisi, sermayenin birikim sürecinde giderek artan birikimin toplam talebin düşmesine ya da üretim artışı kadar artmamasına neden olacağını savunmaktadır (Atamtürk, 2016). Eksik tüketim teorisi farklı siyasi fraksiyonlara sahip olmasına rağmen hem Malthus ve Sismondi hem de devrimci bir perspektifi olan Rosa Luxemburg tarafından benimsenmiş, son

zamanlarda ise tekelci kapitalizmin ekolleri Baran Sweezy ve Paul Baran tarafından da savunulmuştur.

Emek üzerinden daha fazla artı değer çekilmesi, daha fazla üreten işçilerin ürettiği malları satın alamaması durumu, sermaye-emek arasındaki çelişkiyi derinleştirir. Artı değeri arttırma eğiliminin emek üzerindeki etkilerinden bir tanesi ücretlerin aşağıya çekilmesi ve dolayısıyla pazardaki metaların üretim fiyatlarında alıcı bulmama durumudur. Çünkü çekilen artı değer üretilen mallar için talep yetersizliği yaratır bu durum sürekli kendini tekrarlayan bir kısır döngüye dönüşür.

Sonuç olarak, kâr oranları düşme eğilimi ile aşırı birikim krizleri üretim sürecinde ortaya çıkarken, ek-sik tüketim dolaşım sürecinde ortaya çıkar. Üretim ve dolaşım süreci birbirinden bağımsız olmayan çelişkilili birliğin krizle sonuçlanma halidir. Kapitalist üretim tarzına içkin olan bu krizler kendini durmadan tekrar eden, her defasında yeniden yapılanmayla kısa süreli çözümler üreten, sermaye birikiminin durma noktasına gelmesidir.

Dünya ekonomisine yön veren sektörlerden biri olan otomotiv sektörü sert rekabetçi yapı sergileyen, kriz belirtilerinin çarpıcı bir şekilde görüldüğü sektörlerden biridir. Dünya üzerindeki hemen her ülkenin ekonomisini etkilediğinden dolayı örnek olarak otomotiv sektörü incelenmiştir. Dünyada otomotiv sanayiinin genel eğilimlerine baktığımızda taşıdığı önem açısından rekabetin en yoğun yaşandığı, teknolojik gelişmelerin en önce uygulandığı, üretim tekniklerinin hızla değiştiği ve geliştirildiği sanayilerden biridir. 2016 yılı itibarıyla 4 milyon dolar ile dünya ekonomisinin yaklaşık %5'ini oluşturan otomotiv sektörü dünyanın en büyük 4. ekonomisidir (Pişkin, 7: 2017).

Otomotiv sanayii, tekelci kapitalizmin tipik bir örneğidir. Devlet Planlama Teşkilatı'nın (DPT) Otomotiv Sanayi Raporu'na göre 5 ülkeye ait 10 kadar firma, dünya çapında otomotiv sektörünün %80'ini elinde tutmaktadır (DPT, 2007). 10 dolayında firma otomotiv dünya pazarını kendi arasında paylaşmış ve bu durumdan dolayı otomotiv sektörü tüm dünyada uluslararasılaşmanın en fazla olduğu sektörlerin başında gelmektedir.

Dünyada otomotiv üretimi 2002 yılı itibarıyla 10 ülkede yoğunlaşmış olup, Japonya, ABD, Almanya, Fransa, Güney Kore, İspanya, İngiltere, İtalya, Çin

ve Brezilya'nın oluşturduğu bu grup toplam üretimin %80'ine yakın bir üretim gerçekleştirmiştir. Dünya otomotiv üretimi giderek belirli firmalarda yoğunlaşmakta ve bu firmaların ölçekleri büyümektedir (Türkiye Vakıflar Bankası, aktaran: Engin ve Polat, 2010). Uluslararası rekabetin artmasıyla birikim sürecinin dünya üzerinde yayılması otomotiv üretiminin uluslararası bir ağ etrafında örgütlenmesine yol açmıştır. Otomotiv üretimi yapan çok uluslu şirketlerin, üretimi parçalayıp, sınırlarının ötesinde konum değiştirerek rakiplerine karşı daha fazla pazara sahip olma arzusu vardır. Bu şirketlerin temel hedefi, rekabet koşullarında üretimi kaydırdıkları ülkelerin ucuz emek gücünden, pazarın dinamik yapısından ve hammadde teminine yakınlık koşullarından faydalanarak maliyetleri düşürücü etki yaratmaktır. Sermayenin uluslararası düzeyde yayılmasındaki bu gelişmeler kriz zamanlarında sermaye birikiminin ihtiyaç duyduğu yeniden yapılanma olanakları yaratmaktadır. Otomotiv üretiminin gelişmiş kapitalist ekonomilerden egemenlik altındaki yarı sanayileşmiş ülkelere kaydırılma durumu son yıllarda hız kazanmış ve otomotiv üreticilerinin dünya ekonomisinden aldığı paylar radikal bir şekilde değişmiştir.

Krizin belirgin olan özellikleri, krizi açıklama biçimleri ve üretimin dünya ölçeğiyle bütünleşme türü, her defasında farklı şekillerde tezahür eder. Sürekli etkileşim halinde olan iç ve dış dinamikler, dünya üzerindeki bütün ilişkilerden soyutlanmış olarak değerlendirilemez. Fakat dünya üzerindeki bu ülkelerin krizle olan etkileşimleri farklı biçimlerde eşitsiz ve hiyerarşik gelişim sergilemektedir.

2.1. Krizin Temel Göstergeleri

Aşırı Üretim

"Aşırı üretimin ekonomik bunalımlarının kökeni, üretimin toplumsal niteliği ile ürünün mülk edilişinin özel kapitalist biçimi arasındaki çelişkidir." (Zubritski, Mitropolski, Kerov, 2009: 27). Kapitalizmin amacı, ihtiyaca göre üretim yapmak değil şiddetlenen rekabet ortamında kâr oranları arttırmak için üretim yapmaktır. Aşırı üretim krizi, kapitalist işleyişe özgü bir durumdur. Üretim ve tüketim arasındaki denge yani üretilenin tüketici talebine denk düşmesi kapitalist sistem koşullarında mümkün değildir. Bu dengesizliğin belirginleşmesi sonucu aşırı üretim krizi ortaya çıkar. Ortaya çıkan ürün

fazlalığı elde edilmek istenen kâr oranlarının önünde bir engeldir.

Aşırı üretim sonunda şirketler stoklarını elden çıkarmak için üretimlerini kısımaya yönelir. Üretimdeki bu azalma istihdamı azaltır buna paralel olarak tüketimde de bir azalma yaşanır. Böylece bu durum kendini sürekli yeniden üreten ve her kısa süreli soluklanma hamlesinin ardından tekrardan krizle karşılaşılması durumudur (Durmuş, 2008: 212).

Yaşanan uluslararası kriz birçok sektörü etkilediği gibi, otomotiv sektörünü de etkilemiştir. Uluslararası kriz ve kredi kısıtlılığı sektör üzerinde olumsuz etki yaratmış olsa da otomotiv sektörünün yaşadığı sorunlar, sektörde uzun süredir var olan aşırı sermaye birikimi ve aşırı üretimden kaynaklanmaktadır. Örneğin, otomotiv sektörünün öncü firmalarından olan General Motor'un 2007 yılında 38 milyar ABD Doları zarar açıklaması krizin aşırı üretimden kaynaklandığını göstermektedir. Dünya otomotiv sektörünün içinde bulunduğu kriz, yeni bir durum olmamakla birlikte uzun süredir var olan aşırı üretim krizidir (Durmuş, 2008: 209).

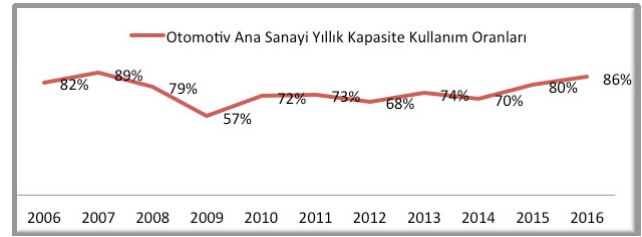
Bu sektörün devleri, dünyanın her yerine yayılarak fabrikalar kurmakta, aşırı ürettiği otomobilleri elinden çıkaracak pazar bularak rekabet edebilme potansiyellerini arttırmaya çalışmaktadır. Yılda 80 milyon araçlık bir kapasite kurmalarına rağmen, ancak 60 milyon araç satabilmektedirler. Bu durum bize üretim kapasitelerinin yalnızca %75'ini kullanabildiklerini göstermektedir (Bond, Patrick, What Is Crisis of Overproduction, 2009, Aktaran: Durmuş, 212).

Kapasite Kullanım Oranı

Kapasite kullanım oranı, bir işletmecinin ya da bütün olarak bir ekonominin yerleşik üretim kapasitesinin ne kadarını fiilen kullandığını anlatır (Durmuş, 2009: 203). Otomotiv sektörünün sorunlarının en başında kapasite kullanım oranlarının düşüklüğü yer almaktadır. Otomotiv sektöründe kapasitenin düşük oranlarda kullanılması yani kaynakların ne kadar etkin kullanılıp kullanılmadığı üretim maliyetlerinin artmasına sebep olur. Gelişmiş kapitalist ülkelerde aşırı sermaye birikimi ve aşırı kapasite yatırımlarının sonucu olarak atıl kapasite⁴ sorunu yaşanmaktadır (Durmuş, 2009: 205). Otomo-

tiv sanayiinde kapasite fazlası yaratan diğer bir unsur da ithalat artışıdır. İthalat artışıyla sektör eksik kapasite ile çalışmak zorunda kaldığı için maliyetleri yükselmekte ve iç pazarda zayıflamanın bir sonucu olarak dış pazarlara açılmaktadır.

Grafik 1: Türkiye Otomotiv Ana Sanayii Yıllık Kapasite Kullanım Oranları

Kaynak: OSD, Aktaran: Pişkin, 2017.

Grafik 1'de de görüldüğü üzere kriz zamanlarında (2008) kapasite kullanım oranlarında ve üretimde ciddi düşüşler yaşanmaktadır.

1990'lı yılların ortalarında dünya araç üretiminin beşte birini aşkın bir kısmı atıl kalıyordu. 90'lı yılların ortalarında yapılan bir hesaplama göre tüm dünyada 12 milyon aracın atıl olarak üretildiğini, bu sayının ise Japonya'nın 1991 yılında ürettiği tüm otomobil ve kamyonlara eşit olduğunu gösteriyordu (Tanyılmaz, Erten, 2001: 14).

Otomotiv sektörü talep ve üretiminin en üst düzeye eriştiği bu 1993 yılında kapasite kullanım oranı %90'ların üzerine çıkmış iken, 1997 yılında ana sanayide %54'e, yan sanayide ise %62'ye kadar inmiştir. 2001 yılında ise kapasite kullanım oranı ana sanayide %28 yan sanayide ise %50 düzeyinde seyretmiştir (Türkiye Vakıflar Bankası, aktaran Engin ve Polat, 2010). 2007 yılında %86 olan toplam taşıt aracı kapasite kullanma oranı, 2008 yılında %77 seviyesinde gerçekleşmiştir. Kapasite kullanma oranları 2009 yılında ise yaşanan küresel kriz nedeniyle %42 seviyesinde gerçekleşmiştir (OSD, 2010). Kriz dolayısıyla satışların önemli düşüşler gösterdiği, işletmelerin kapasite düşürürken istihdamın da önemli miktarda azaldığı görülmüştür. Son 15 yıldaki kapasite kullanım oranlarına bakıldığında en düşük kapasite kullanım oranı 2009 yılında yani kriz döneminde gerçekleşmiştir.

4 Bir firmanın tasarladığından daha düşük oranda hâsıla ürettiği anlamına gelir. Bkz. Durmuş, s. 207.

Kitleleşen İşten Çıkarmalar

Krizin sermaye ve emek açısından ayrı sonuçları vardır. Ekonomik büyümenin durma noktasına gelmesi ve istihdam yaratan sektörlerdeki daralmalar, gelişmiş kapitalist ülkeler başta olmak üzere tüm kapitalist dünyada işsizliğin hızla artmasına neden olmuştur (Durmuş, 76: 2008). Dünya üzerinde bütünleşmiş kapitalist ilişkiler, ekonomi içinde her an üretime dâhil edilecek hazır yedek iş gücü ordusu oluşturmaktadır. Uluslararasılaşma “dünya çapında yedek sanayi ordusunu genişletmenin stratejisidir.” (Savran, 113: 2011). Dünya pazarının oluşmasıyla birlikte pazar payını arttırmak için çok uluslu şirketlerin emek gücüne ihtiyacı artmış, bu emek gücü dünya pazarına çalışır hale gelmiştir. Sermayenin olağanüstü hareketliliğini ve giderek sıklaşan ekonomik krizlerin bedelini büyük ölçüde emek gücü ödemektedir.

2008 yılında uluslararası düzeyde yaşanan krizle birlikte diğer birçok ülke gibi işsizliği azaltıp istihdamın artırılması vaadiyle krize karşı emek piyasasını esnekletirecek kısa vadeli programlar uygulanmaya konulmuştur. ILO’nun 2012 Dünya Çalışma Raporu’na göre, 2008 krizi sonrasında 50 milyon kişi işini kaybederken en fazla ileri kapitalist ülkelerde istihdam kaybı yaşanmıştır. Genç işsizliğin oranında %80’lik bir artış gerçekleşirken, krizle birlikte işsiz kalanların %36’sı bir yıldan fazla süredir iş aramaktadır. 2008 krizi dünyada egemenlik altındaki yarı sanayileşmiş ülkelerde üçte bir oranında, ileri kapitalist ülkelerde ise egemenlik altındaki yarı sanayileşmiş ülkelere göre bir buçuk katı yoksulluk oranı artmıştır (Müftüoğlu, 2003).

Grafik 2: İşsizlik Oranları (Mart 2008-Mart 2017)

Kaynak: TÜİK, Aktaran: DISKAR, 2017.

Otomotiv sektörü de çok fazla istihdam sağlayan sektörlerin başında gelmekte olup doğrudan ve dolaylı olarak 50 milyondan fazla istihdam sağlamaktadır (OICA, 2009). 2016 yılında Alman otomotiv devi Volkswagen’in 31 ülkedeki fabrikalarında 610 bin işçi

çalışmıştır. Şirket kâr oranlarını %2’den %4’e çıkarmak için Almanya’daki fabrikalarında %25 “verimliliği arttırmak” amacıyla 120 bin işçinin beşte birini işten çıkartmayı planlamıştır (Birgün, Volkswagen 30 Bin İşçiyi İşten Çıkaracak, 2016). 2001 dünya ekonomik krizinde dünya devleri olan Chrysler, üretimde %26, GM %21 ve Ford %17 kısıntıya gitmeye karar vermiş 16 fabrika üretim dışı kalırken 100.000 işçi işten çıkartılmıştır. Chrysler 5 fabrikayı kapatarak 30.000 işçinin, Ford 16 fabrikayı kapatarak 33.000 işçi ve GM 12 fabrikayı kapatarak 25.600 işçinin işsiz kalmasına neden olmuştur (Durmuş, 2009: 216). Türkiye’de ise durum çok farklı değildir. Türk-İş’in verilerine göre, Ekim 2008-Temmuz 2009 dönemindeki 10 ayda, “ekonomik kriz gereğiyle” Türk İş’e bağlı sendikalara üye 40 bin 755 işçi işten çıkarıldı. Türk Metal’in ise 10 aylık dönemde işten çıkarılan üye sayısı 23 bin 42’yi bulmuştur (ICOR, 2012).

2.2. Yeniden Yapılanmaya İlişkin Temel Eğilimler

Dünya ekonomisinin yapısal krize girmesiyle birlikte kapitalist ekonomilerde yeniden yapılanma süreci başlamıştır. Artan uluslararası rekabetin etkisi, üretimin giderek kârlılık koşullarını yitirmesi, çok uluslu şirketlerin daha düşük maliyetlerde üretim gerçekleştirme stratejisi, dünya üzerinde yeniden yapılanmayı zorunlu kılmıştır. Yeniden yapılanma süreci ile birlikte doğrudan yabancı yatırımların hız kazandığı, sermaye birleşme ve satın almalarının artarak devam ettiği, mekânsal yeniden yapılanmanın gerçekleştiği, işçi sınıfı üzerindeki emek süreci kontrol tekniklerinin geliştirildiği ve sermayenin gerekleri üzerinden üretim teknolojileri yeniden şekillenmektedir.

Sermayenin günümüzdeki en yaygın eğilimi doğrudan yabancı yatırımlardır. Doğrudan yabancı yatırımın gerçekleştiği ülkelerde ödemeler dengesi açıkları artarken, egemenlik altındaki yarı sanayileşmiş ülkelere doğru bir kâr transferi gerçekleşir. Bu kâr transferi iki ülke arasındaki eşitsizliği daha da derinleştirir (Gündoğan, 2002).

Doğrudan yabancı yatırımların özel bir biçimi, sermaye birleşmeleri ve satın almalarıdır. Doğrudan yabancı yatırımın birçok yöntemi vardır fakat somut üretim araçlarına yapılan, sınır ötesi birleşme ve satın alma işlemleri doğrudan yabancı yatırımların temelini

oluşturmaktadır. Bu durum çok uluslu şirketlerin rekabet koşullarında şirketlerin maliyetlerini düşürüp pazar paylarının korunmasında ve arttırılmasında rakiplerine karşı büyük bir fırsat sağlamalarına neden olmaktadır. UNCTAD'a göre doğrudan yabancı yatırımın büyük bir bölümünü şirket satın almaları ve birleşmeleri oluşturur (2001). Sermaye birleşmeleri ve satın almaları, çok uluslu şirketlere iki avantaj sağlamaktadır. İlk olarak başka ülkelerin pazarlarına girişin kolaylaşması ve şirkete ait varlıklara hızla ulaşabilme imkânı yaratır. İkinci olarak, iki şirketin kaynaklarını birleştirerek birbirini tamamlayan kapasite artışıyla birlikte yeni teknolojiye erişme, maliyetleri azaltma ve rekabet edebilme düzeylerini de yükseltmektedir. 1998'de Daimler Benz ile Chrysler, 1999 yılında Ford ile Volvo ve Renault Nissan, 2000 yılında Fiat-General Motors, Renault Samsung ve Renault-Volvo bunlara örnektir (Bedir, 2002: 24-25). 2010 yılında Daimler, Renault ve Nissan da ortaklık kurmuş ve bu şirketler teknolojilerini, araştırma geliştirme çalışmalarının masraflarını da paylaşacaklarına karar vererek üçlü ortaklık gerçekleştirmişlerdir (BBC, 2010).

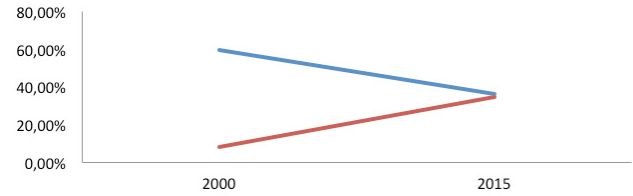
Dünya pazarında rekabet eden birçok büyük şirketin gün geçtikçe sayısının azalmakta olduğu görülmektedir (Capital, Daha Az Şirket, 2001). Daha önceki yıllara göre 60 dolayında bulunan firma sayısı son 10 yıl içinde birleşme ve satın almalarla giderek azalarak 20 dolayına inmiştir.

Türkiye'nin uluslararası pazarın bir parçası haline gelmesi, otomotiv yan sanayiinde yaşanan gelişmeler yabancı sermaye akışını arttırmış, aynı zamanda otomotiv sektöründe bulunan bazı şirketler yabancı şirketlerle ortak olmuştur. Otomotiv sektörünün gelişimine bakıldığında en büyük payın yabancı sermayeli şirketlere ait olduğu görülmektedir. Türkiye'de üretim için iş birliği yapılan uluslararası firmalarla Türkiye'deki firmalar arasında yoğun bir entegrasyon yaşanmaktadır. Kapasite artışı yanında özellikle rekabet için teknoloji yenileme ve yeni model yatırımları ile araştırma-geliştirme çalışmaları büyük hız kazanmıştır (DPT, 2017: 10).

Yeniden yapılanmaya ilişkin temel eğilimlerden bir diğeri mekânsal yeniden yapılanmadır. Sermayenin hareket ettiği mekânların yapısal özellikleri dikkate alındığında hammadde ve emeğin ucuz olduğu, üretilen metaller için pazar olanağı sağlayan bölge ve ülkeler sermayenin konumlanmak istediği mekânlardır (Ercan, 2016). Sermayenin gerekleri üzerinden şekillenen mekâ-

nın gerçekleştirilmesi gereken işlevlerden biri sermaye ve emek fazlasının coğrafi yayılma içinde emilmesi. Harvey'e göre üretim faaliyetlerinin mekânsal değişimi sadece krizleri erteleyen "mekânsal çözüm" (1997) olarak değerlendirilmektedir. Eşitsiz gelişen bu ilişkiler bütününde "üretimin ucuz iş gücü gerektiren nitelsiz ya da nitelikli aşamaları" (Kars Kaynar, 2015: 78) egemenlik altındaki yarı sanayileşmiş ülkelerde gerçekleşmektedir. Bu nedenle üretim dağınık bir yapıya sahiptir. Üretimin kaydırıldığı bölgedeki emek-gücü bu girdileri işler, işlenmiş ürün başka bir ülkeye montaj için ihraç edilir. Üretim aşamalarının bütününe hâkim olmayan egemenlik altındaki yarı sanayileşmiş ülkeler dünya üretimindeki iş bölümünde çok uluslu şirketler kadar kârlı değillerdir. Bu ülkelere gelen yatırımların tekrardan akacağı yer çok uluslu şirketlerdir. ÇUŞ'ların sermaye birikimindeki rolleri kendine tabi kıldığı ülkelerde toplumsal ekonomik alanın her aşamasına hâkim durumda olmaktadır. Pazarın bağımlı ülkelere doğru genişletilmesi yaratılmış artı değerlerin gerçekleşme alanının ve aktarıldığı alandaki sermaye birikiminin artması demektir.

Grafik 3: Dünya Otomobil Üretiminde Ülkelerin Payları

--- Gelişkin Kapitalist Ekonomiler: Amerika, Japonya, Kanada, İspanya, Almanya
---- Egemenlik Altındaki Yarı Sanayileşmiş Ülkeler: Çin, Brezilya, Hindistan

Kaynak: OICA (Organization Internationale Des Constructeurs d'Automobiles, Aktaran: Aktaran: Quest Trend Magazine, 2006).

2000 yılından bu yana dünya otomotiv üretim yerleri yaşanan kriz ile yeniden düzenlenmeye başladı. Tablodan da görüldüğü üzere üretim mekânlarının ileri kapitalist ülkelere doğru hareket ettiği özetle mevcut artı değer oranını toplamda daha fazla yükseltebileceği yerlerde konumlandığı ve yarı sanayileşmiş ülkelerin uluslararası pazarın bir parçası haline geldiği görülmektedir. Otomobil şirketlerinden biri olan Ford firmasının "Fiera" modeli, üretimin parçalara ayrılarak yapıldığı duruma örnektir. Fiera'nın

motoru ve şanzımanı ve frenleri Ford firmasının İngiltere'deki şubelerinden, dingilleri Arjantin'den, kimi motor parçaları Avustralya'dan direksiyon ve silecekleri Japonya'dan gelmektedir. Fiera'nın kalan parçaları ya Filipinler, Tayvan ve Tayland'daki montaj fabrikalarında imal edilmekte ya da bu ülkelerdeki yerel kaynaklardan satın alınmaktadır (Kaynar, 2015: 81).

Yeniden yapılanmaya ilişkin diğer bir eğilim ise üretim teknolojilerinde yeniden yapılanma süreciyle birlikte sermayenin emek gücünü kontrol etme tekniklerinin dönüşümüdür. Çalışmamızda incelenen otomotiv üretiminin dünya üzerinde yayılmasıyla birlikte otomotiv sanayii teknolojisi olan bant sistemi de dünya üzerinde yayılmıştır. Otomotiv sanayiinde uygulanan üretim teknolojileri rekabet gücünü korumak isteyen kapitalistlerin yeni teknolojilere yönelmesiyle kârlılık ve emek süreci kontrolleri ilişkileri temelden bir dönüşüm yaşamıştır. Kapitalizmin yeniden üretim sürecinde ölçek artışı, rekabet ve teknoloji gibi faktörlerin üretim sürecine dâhil edilmesiyle sermayeler artı değer elde etme yöntemlerini sürekli değiştirmek zorunda kaldı.

Yürüyen bandın üzerindeki kontrol yönetimin elinde olduğu için sermaye artık tekil makine aracılığıyla tekil işçiye çalışma hızını dayatmanın ötesinde bütün fabrikadaki işçilerin çalışma hızını ayarlama olanağı elde etmiştir. Yürüyen bandın hızı arttıkça her bir işçinin belli bir süre içinde tekrarlamak zorunda olduğu işlemlerin sayısı artmaktadır. Metanın nihai ürün haline gelene kadar geçirmiş olduğu süreç bant üzerinde gerçekleşirken, üretimin parçalara ayrılarak en küçük aşamalarını standartlaştırıp işçinin işin bütününe ait bilgisini yok ederek, aynı zamanda işçinin vasıfsızlaşmasına neden olmaktadır (Savran, Yalın Üretim ve Esneklik Taylorizmin En Üst Aşaması, s. 144-145).

Sonuç olarak ne emek süreci kontrol teknikleri ne de mekânsal çözümler, dünya otomotiv sanayiinde emek kontrolüne kalıcı bir çözüm getirememiştir. Dünyanın en önemli otomotiv sanayii firmalarında son zamanlarda yaşanan grevler, işçi çıkarma düşük ücret teklifiyle somutlaşmıştır. Sermaye-emek çelişkinin maddi temellerinin ortaya çıkardığı kârlılık krizleri, emek sürecini kontrol etme amacı taşıyan sermayenin sıkı sıkıya ilişkili olduğu bir durumdur.

2.3. Renault'da üretimin uluslararasılaşması

Çalışmamızda incelediğimiz Renault şirketi, dünya üzerinde faaliyet alanlarını genişletirken potansiyel talep artışı olan yeni pazarlar ve maliyet açısından özellikle ücret maliyeti düşük alanlara yönelmektedir. Bu nedenle otomobil üretimi o ülkeye ait bir üretim olmaktan çıkarak dünya üretiminin bir parçası haline gelmekte ve her bunalım ertesi dünya otomobil üretim zincirine dâhil olan ülkelerin sayısı artmaktadır.

Şekil 1: Renault Şirketinin Dünya Üzerindeki Pazarları

Kaynak: Groupe Renault

Yukarıdaki şekilde görüldüğü gibi Renault firmasının pazar dinamikleri uluslararasılaşmanın boyutlarını göstermektedir. Renault şirketi ile Türkiye arasındaki ilişki yeniden yapılanmanın bir eğilimi olan sermaye birleşmeleri ve satın almaları şeklinde gerçekleşmiştir.⁵

Yedek iş gücünün fazla olması ücret düzeyini belirleyen en önemli faktörlerden biridir. Aynı zamanda bu duruma işçilerin mücadelelerini de dâhil edersek sermayenin dünya üzerindeki hareketini belirleyen faktörlerden olduklarını söyleyebiliriz. Özellikle dünya otomotiv sanayii, tüm dünyada ucuz ve disiplinli bir emek ihtiyacını karşılamak istemektedir. Bu nedenle dünyanın önde gelen otomobil şirketlerinin hızlı genişlemek istemesinin nedeni kendilerine düşük ücret bölgesi belirlemektir. Oyak-Renault'un dünya üzerindeki rolü bu şekilde belirlenmiştir.

⁵ Aralık 1969 tarihli Ticaret Sicil Gazetesi'nde yayınlanan ilanla OYAK-Renault Otomobil Fabrikaları A.Ş.'nin resmî kuruluşu duyurulur. Kurulduğu yıllarda sermaye ortakları %44 Renault, %43 OYAK ve %13 Yapı Kredi Bankası'dır. Bkz. Oyak Renault, <https://www.renault.com.tr/renault-kesfet/renault-turkiye/oyak-renault.html>

Fransa kökenli Renault firmasının Türkiye'ye ürettiği kaydırmasının maliyetleri azaltıcı etki varsayımını incelemek ve somut verilerle güçlendirmek için Bursa'da bulunan Oyak Renault fabrikası ile Fransa Flinthe bulunan Renault fabrikasının ücretler ve çalışma koşulları karşılaştırılarak bir alan çalışması gerçekleştirilmiştir.

Uluslararasılaşmaya yönelik mevcut eğilim her dönem farklı aşamalardan geçmiştir. Doğrudan rekabet çok uluslu otomobil üretim şirketleri arasında yaşanırken, yerel küçük firmalar çok uluslu şirketlerin taşeronu olma görevini üstlenmiştir. Renault, dünya üzerinde faaliyet alanlarını genişletirken potansiyel talep artışı olan yeni pazarlar ve maliyet açısından özellikle ücret maliyeti düşük alanlara yönelmektedir. Bu nedenle otomobil üretimi o ülkeye ait bir üretim olmaktan çıkarak dünya üretiminin bir parçası haline gelmekte ve her bunalım ertesinde dünya otomobil üretim zincirine dâhil olan ülkelerin sayısı artmaktadır. Fransa orjinli Renault, 2000 yılında 2 milyon 444 binlik üretiminin %59'unu Fransa'da gerçekleştirirken, 2010 yılında 2 milyon 716 binlik üretiminin %23,34'ünü Türkiye'de gerçekleştirmiştir. Dolayısıyla ülkelerin üretim kayıpları, söz konusu ülke kökenli firmalar açısından bir kayba değil yayılmaya işaret etmektedir. OICA'nın verilerine göre Renault, 2015 yılında toplam 3 milyon 32 binlik üretiminin %22'sini kendi ülkesinde üretirken %12'lik 343 milyon 646 binlik üretimini de Türkiye'de üretmektedir (Öngel, 2012: 155).

Renault, 127 ülkede üretim yapan 125.000 iş gücünü istihdam eden, 36 üretim alanı ve 12.700 satış noktası olan bir firmadır. Uluslararası genişlemeyi devam ettiren Renault, Dacia ve Renault Samsung Motors'la ortaklık halindedir aynı zamanda 2017 yılında bu ortaklığa iki yeni marka Alpine ve LADA da katılmıştır (Groupe Renault Yıllık Rapor 2017-2018).

Bu olgulardan yola çıkarak Renault üretiminin parçası olan ülkelerin sayısının arttığını, Renault'un yabancı pazarlara ağırlık verdiğini görmekteyiz. Renault, yabancı pazarlardaki alt şirketlerle ilişki kurarak şirketin belirlediği ve izin verdiği koşullarda üretim yapmalarını sağlamaktadır. Dolayısıyla bu ilişkiler sayesinde maliyetleri düşürme, kârlarını arttırma ve pazarları denetleme olanağı bulunmaktadır. Alt ilişkilerin kurulduğu ülkelerin tercih edilmesinde pazar doygunluğu, ulaşım kolaylığı, ücret ve yan giderlerin düşüklüğü, vergi gibi kolaylıkların varlığı dikkate alınır. Renault Grubu'nu tarihsel

olarak incelediğimizde her geçen zamanda daha fazla sermayenin ve üretimin uluslararasılaşmasının, kontrol denetim artışının daha sistematik olduğunu, üretim ve dağıtım örgütlenmesinin dünya üzerinde daha da genişlemiş olduğunu görebiliriz.

3. Oyak Renault'da Emegin Durumu

Ücretler

Üretim ilişkilerinin temelinde emek gücünün değerini düşürmeye ve aynı zamanda emek gücünün pazarlık gücünü azaltmaya eğilimli bir süreç yaşanırken, emeğin yeniden üretim maliyetlerinin düşürülmesinin avantajlarını da tamamıyla sermayeye dönüştürme eğilimi vardır (Güler Müftüoğlu, 2013: 24). Oyak Renault, 2015 yılını dünya pazarında satışlarının rekor seviyeye ulaştığı dönemde ek zam talebine karşı sessiz kalmıştır. Oyak Renault 3 senedir satış hacmini arttırırken işçilerin ücretlerinde herhangi bir değişiklik olmamıştır (Ökdemir, Renault'un Rekor Satış Açıklamalarına İşçi Tepkisi: Bu Rekoru Biz Sağladık Hakkımızı İstiyoruz, 2016). Derinlemesine görüşme yapılan çalışanlardan M. E. farkındalığını şu şekilde ifade etmiştir:

"Fabrikada çalışırken aldığımız ücret zamları yaşam standardımızı yükseltmesi gerekirken daha da kötüye götürüyordu. Türkiye'de kaç tane Oyak Renault gibi fabrika var? Türkiye'de bugün sayarsak 5.300 kişinin çalıştığı 50 tane fabrika çıkar, belki de çıkmaz. Bu fabrikaların kâr marjını düşündüğümüzde Türkiye'de en büyük ihracatçı fabrika Oyak Renault'tur. Bu kâr marjlarına göre değerlendirdiğimizde çalışanların aldıkları ücretler bakımından diğer fabrikadaki çalışanlardan daha fazla ücret almak zorundayızdır. Fakat gerçekler böyle değil. Oyak Renault'ta çalışıyorsun, dünyanın bütün ülkelerine araba ihraç ediyorsun, 19 ülkede fabrika var. Emek harcayıp aldığın ücret, küçük bir atölyenin bijonunu yapan işçiyle aynı ücret... Oradaki işçiyi aşağılamak istemiyorum ben de işçiyim. Madem dünya devisin ücretlerin neden bu kadar düşük?" (M. E., 38).

Oyak Renault, emeğin maliyetini azaltmak, emek sürecini esnekleştirme, fazla mesai saatleri ekleme gibi alternatif çözümler üretmektedir. M. E.'nin de ifade ettiği gibi Türkiye'de sayılı olan dünyanın bütün ülkelerine ihracat yapan fabrikanın işçilerinin ücretleri neden düşüktür sorusu burada karşılık bulunmaktadır. Bu durumda Oyak Renault'un başarısının bir sebebi, fabrika-

da çalışan 5.000 işçiden sağladığı artı değer oranının artışıdır. Bir günde 1.200 adet otomobili diğer rakiplerine göre en düşük maliyetlerle üreten Oyak Renault'un her gün yaratmış olduğu artı değer, çalışanlarının ücretleriyle doğrudan ilişkili olup, Oyak Renault'un başarısında önemli etkenlerden biri olmaktadır.

Oyak Renault'un işveren sendikası MESS'in (Madeni Eşya İşverenler Sendikası) işçiler için yapmış olduğu açıklama şu şekildedir:

“Çalışma yaşamımızda en önemli etkenlerden birisi hiç kuşkusuz ücret adaleti ve dengesidir. Bu konuda işçi-işveren arasında her ne kadar zıt bir tutum var gibi görünse de çalışanların refah düzeyinin artması iki taraf için de ortak hedeflerin başında gelir.” (Birleşik Metal-İş Gazetesi, MESS'in Görüşme Sürecindeki Politikaları, 2018: 11).

MESS'in açıklamalarına karşılık Oyak Renault çalışanı M. E.'nin anlattıklarını, bir karşı tutum olarak anlamak yerinde olacaktır:

“Ücretlerimizi belirleyen biz değiliz. Metal sektörünün işveren sendikasının adı MESS'tir. Ücretleri belirlemek için iki senede bir toplu sözleşme yapılır. MESS devlet himayesinde bulunan ve karar verirken sürekli devlet tarafından kontrol edilen bir kurumdur. İki yılda bir MESS ve sözde işçi sendikası olan Türk Metal masaya oturur ve bütün metal sektörünü ilgilendiren ücret zammı ile ilgili kararlar alır. Aynı zamanda 6 ayda bir enflasyon zammı yapılır fakat hiçbir zaman refah payı yoktur.” (M. E., 38).

Fransa sendikası CGT Genel Sekreteriyle mail yoluyla iletişime geçilmiş olup Türkiye'de yaşanan ekonomik dönüşümlere bağlı olarak işçilerin ücretlerindeki değişimi, işçilerin alım gücünün buna bağlı olarak değiştiğini, Oyak Renault'ta 2015 yılında gerçekleşen grevin ardından ilk defa yüksek oranlarda bir ücret artışı gerçekleştiğini aktarmıştır:

“Fiyatlara yapılan yüksek zamlar ile işçinin ücretine yapılan zam birbirini dengelemiyordu. İşçi için ay sonunu getirmek o kadar kolay olmuyordu. Enflasyona bağlı olarak yapılan ücret zamlarının bir anlamı olmuyordu.” (Fransa sendikası CGT Genel Sekreteri Ali Kaya).

Derinlemesine görüşme yapılan işçilerden alınan ortak görüşe göre bu durum, 2015 yılında gerçekleşen ücret zammı talebi için mücadele eden işçilerin kararlı duruşu sayesinde gerçekleşmiş, talep ettikleri kazanımlar elde etmelerini sağlamıştır. 2015 eylemlerinin ücretlere etkisi, derinlemesine görüşme yapılan işçilerin

eylem öncesi ve sonrası ücret karşılaştırılması yapıldığında belirgin bir şekilde görülmektedir. Derinlemesine görüşme yapılan, fabrikada on üç yıldır bant işçisi olarak çok zor koşullarda çalışan H. C., 2015 eylemlerine katıldığı için hâlâ bant üzerinde çalışmaya devam ettiğini, departmanının hâlâ değişmediğini dile getirmiştir. 2015 eylemlerinden önce aylık ücreti toplamda 2.500 TL olan H. C.'nin eylemlerden sonra aylık ücreti 3.500 TL olmuştur:

“13 yıldır bu fabrikada çalışıyorum. Renault direnişi olduğunda ben de dâhil oldum. Çünkü ücretlerimizin artmasını istiyorduk. Bu direniş sayesinde taleplerimizi dile getirdik ve bir araya gelen işçilerin karşısında işverenlerin nasıl geri adım attığına şahit olduk.” (H. C., 35).

Derinlemesine görüşme yapılan bant üzerinde çalışan O. K. ile yapılan görüşme ses kaydı alınmadan not alınarak gerçekleşmiştir. Şu an çalışmakta olduğunu fabrikadaki çalışma koşullarının iyileştirildiğini, işini kaybetmekten korktuğunu, “senin kaybedecek bir şeyin yok fakat benim her ay ödemek zorunda olduğum bir ev kiram, faturalarım ve bakmakla yükümlü olduğum iki çocuğum ve eşim var. İşçi çocuğu musun bilmiyorum belki anlayamazsın.” diye belirterek işten çıkartılma kaygısı nedeniyle ses kaydı verememiştir.

“20 yıldır bu fabrikada çalışıyorum. Ücretler grevden önce çok düşüktü. Çalışma saatimiz 15 TL idi. Bu direnişten kazancımız ücretlere 700 TL'lik bir zam yapmaması oldu.” (O. K., 40).

Kıdem Zammı

Görüşme yapılan işçilerin aktardıkları tartışılan diğer bir konu ise “kıdem zammı”dır. MESS'in açıklamalarına göre;

“Ücret adaletinin bir diğer unsuru da, yapılan iş ve alınan ücretler arasındaki dengedir. İşçi sendikalarından gelen kıdeme dayalı zam talebi bizce bu dengeyi zedeleyecektir. Aynı işi, aynı süre ve eforda yapan iki kişinin sadece farklı zamanlarda işe başladıkları için farklı ücretler alması talebini kabul edilemez buluyoruz.” (Birleşik Metal-İş Gazetesi, MESS'in Görüşme Sürecindeki Politikaları, 2018: 11).

Birleşik Metal-İş'e göre bu açıklama gerçek niyeti yansıtmamaktadır. MESS hiçbir zaman “eşit işe eşit ücret” talebini kabul etmemektedir.

“Bu dönemde genel olarak tüm işçilerin talebi metal işçilerinin ücret zam yöntemi konusundaki talepleri arasında kıdem zammı verilmesi vardır. Bu talebin neden

tüm metal iş çalışanlarının talebi olduğu iyi anlaşılmalıdır. Asgarî ücretin 2016 yılı başında 1300 TL olmasının ardından yeni işe giren işçi ile 10-15 yıllık işçi arasında ücret farkı kalmamıştı. Bu durum ücretlerin ne kadar düşük olduğunun ve 10-15 yıllık işçi ücretinin asgarî ücrete yakın olduğunun göstergesidir.” (Birleşik Metal-İş Gazetesi, MESS’in Görüşme Sürecindeki Politikaları, 2018: 11).

Derinlemesine görüşme yapılan 2015 Oyak-Renault eylemleri işçi sözcülerinden E. İ., kıdem zammına değinerek yıllardır çalışan işçi ile işe yeni başlayan işçi arasında asgarî ücrete bağlı olarak gittikçe bu farkın yok olduğunu ve iki işçinin de aynı ücreti almakta olduğunu ifade etmiştir:

“30 yıl çalışan da far takıyor bir yıllık çalışan da far takıyor. İkisi de aynı işi yaparken üretim için sağladığı fayda aynıysa işverenin mantığı aynı ücreti standartlaştırmaktı.” (E. İ., 37).

“20 yıldır bu fabrikada çalışıyorum bu fabrikaya yeni girmiş, benimle aynı işi yapan işçiler benimle aynı maaşı alıyor. Burada 20 yıllık bir işçi olmanız işveren için bir şey ifade etmiyor.” (O. K., 40).

“19 senedir Oyak-Renault’ta çalışıyorum. Asgarî ücrete zam geldiği zaman bizim ücretimiz asgarî ücretin altında kalıyordu. Zaman geçtikçe kıdem farkı eriyordu. Her yapılan sözleşmede 20 yıllık işçinin aldığı ücretle işe yeni başlayan işçinin aldığı ücret birbirine yaklaşıyordu. Kıdem farkı diye bir şey yoktu.” (E. T., 45).

MESS Genel Sekreteri Özgür Barut’un Dünya Gazetesine verdiği röportajdaki açıklaması şu şekildedir:

“Eşit işe eşit zam talep ediyoruz. İşçi sendikaları ise kıdem zammı istiyor. Kıdem zammını en son Japonya uyguluyordu, onlar da vazgeçtiler.” (Birleşik Metal-İş Gazetesi, MESS’in Görüşme Sürecindeki Politikaları, 2018: 11).

Asgarî ücrete zam gelmesi, işin niteliği aynı olsa da farklı zamanlarda işe başlayan çalışanların arasındaki ücret farkını azaltmaktadır. Türkiye’de asgarî ücret açlık sınırı altında kalmakta ve çoğu asgarî ücret alan işçi sekiz saat yerine, on iki saat çalıştırılmaktadır. Asgarî ücretlinin beş gün ve günde sekiz saat olmak üzere haftada 40 saat çalıştırılması ve ilave çalışma süreleri için fazla mesai ücretinin ödenmesi gerekirken bazı işveren veya kapitalistler, işçiyi fazla mesai ücreti ödemediği sürelere kadar çalıştırmaktadır. Türkiye’de çalışma koşullarından bahsederek kimi yerlerde asgarî ücretlinin 40 saatten daha fazla çalıştığını kimi yerlerde 60 saat kadar çalıştırıldığı görülmektedir (Dursun, 2018: 393).

Günün 24 Saati Emeğe El Koyan Kapitalist Üretim Temel Dürtüsü:

Vardiya Sistemi ve Mecburî Mesailer

Aynı emek gücünü sürekli çalıştırmak, işveren açısından hem maddi bir kayıp hem de iş sağlığı açısından tehlikeli bir durum olduğundan dolayı işveren günün 24 saatini de değerlendirerek, 24 saat içinde üçlü vardiya sistemi kurarak üretime ara vermemektedir. Derinlemesine görüşme yapılan, 19 yıl fabrikada çalışan ve grevler sırasında işinden atılan 45 yaşındaki E.T., ilk vardiyanın 08.00-16.00, ikinci vardiyanın 16.00-00.00, üçüncü vardiyanın ise 00.00-08.00 olarak belirlendiğini aktarmıştır. Fabrikadaki üretim yirmi dört saat boyunca işçilerin dönüşümüyle durmadan devam etmektedir. Türk Metal Sendikası İşçi Baş Temsilci Yardımcısının açıklamalarına göre;

“Oyak Renault’da saatte 60 otomobil üretilir ve 3 vardiya olarak çalıştırılan sistem ile günde 1200 otomobil üretilmektedir. Ve bazı montaj bölümü gibi bölümlerin her gün mesaisi olur. Örneğin 08.00-16.00 arası montaj bölümü çalışanları 4 saat daha fazla 08.00-20.00 arası çalışarak günde 12 saat çalışmaktadır.” (Z. T., 37).

“Günün 24 saatinde emeğe el koymak, kapitalist üretimin temel dürtüsüdür.” (Marx, 2015: 252). Artı değer açısından düşünüldüğünde 24 saat durmadan üretim yapan bir fabrika üretim araçlarının kullanımının durması, araçların yeniden çalışması, işin yeniden başlaması için ek bir harcama yapılmasını da zorunlu kılar. Bu nedenle 24 saat boyunca üretim araçlarıyla birlikte emek gücünün kullanılması gerekmektedir. Bu, sermaye için pratik bir çözümdür. Bu nedenle aynı emek gücünü sürekli olarak çalıştırmak yerine gündüz emek gücü tükenen işçilerle, gece tükenen emek gücü arasında nöbetleşe bir sistem kurmaktadır (Bilgi, 1992: 137).

2015 Oyak-Renault eylemlerinin grev sözcüsü M. E.’nin anlatımlarına göre; işçilerin arasındaki ilişkinin toplumsal bir ilişkiye dönüştüğünü, bütün yaşamını ailesinden çok çalışma arkadaşlarıyla geçirdiğini ve kendine ait bir yaşam alanının kalmadığını anlatarak çalışma saatlerinin fazlalığını vurgulamaktadır:

“Ömrüm fabrikada geçti. Haftanın yedi günü çalışıyordum. Pazar günleri genelde mesaiye kalıyorduk. Çalışmadığım zaman da evde sadece 8 saat kalabiliyordum. Onun dışında hep çalışıyordum.” (M. E., 38).

Derinlemesine görüşme yapılan E. T. ve E. D. me-

sai saatlerinin uzunluğu ve mesaiye kalmama durumunun söz konusu olmadığını, mesaiye kalınması gereken durumları aktarmıştır.

“Zorunlu olarak mesaiye kalıyorduk. Mesai ücretini alıyorduk. Mesai 4 saattir. Fakat kendi vardiyamı tamamlayıp ayriyeten ek olarak 8 saat mesai yapmışlığım da oldu. Yani iki vardiya çalışmış oluyordum.” (E. T., 45).

“Mesaiye kaldığımız zamanlar genelde çalışan bir arkadaşımız gelmediği zaman, üretimde bir sorun olduğu zaman ya da belirlenen hedefe, üretim sayısına ulaşılmadığı zaman mesaiye çağırılıyorduk.” (E. D., 38).

Bant Sistemi

Oyak-Renault’da otomobil üretimi, bant sistemi üzerine kurulu olup, en küçük birimlere parçalanarak bant üzerinde çalışan her bir işçinin tek bir işlevinin olduğu kitlesel bir üretim gerçekleştirilmektedir. Bu tarz bir iş bölümü, üretimde emeğin verimliliğini artırma amacı taşımaktadır. Derinlemesine görüşme yapılan E. T.’nin aktarımlarına göre; 45 saniye içinde tek yönlü olarak çalışan, önünden hızlı bir şekilde akıp giden otomobilin en kaba haline sadece bir parça yerleştirmektedir. Bu şekilde parçalanarak gerçekleşen iş bölümü aynı zamanda emeği değersizleştirmekte ve buna bağlı olarak ücretler düşük seviyede tutulmaktadır. Derinlemesine görüşme yapılan, 19 senedir Oyak Renault’ta çalışan E. T. bant sistemini tüm ayrıntılarıyla anlatmış, bantta çalışmanın çok zor olduğunu dile getirmiştir.

“1 saatte ortalama 60 otomobil üretiliyor. 57 saniyede bir otomobil çıkıyor. Otomobil kasa şeklinde yürümeye başlıyor. Toplamda bir otomobilin üretimi 8-9 saat sürüyor. Press basınca parçayı kaportaya veriyor. Daha sonra tabanı koyuyorlar. Yanlarını, kapılarını, kaputunu, bagajını ve diğerlerini koyuyorlar. Başladıktan sonra ilk marşa basmak 9 saat sürüyor. Bantta yerleştirilen ilk araçtan sonra yapılan araçla birlikte bant üzerinde 800 araç daha oluyor. Tık tık tık 57 saniyede banttan aşağı indiriliyor. 57 saniyede bantın sonunda otomobil son haline ulaşıyor. Otomobil kasa şeklinde yürümeye başlıyor, biri kaportasını takıyor, diğeri aksamını takıyor, başka biri koltukları takıyor. Kısacası bantta çalışan herkes sırasıyla kasaya takması gerekeni takıyor. Bir yandan da zamanla yarışıyoruz. Dinlenmek yok! 45 saniyede bir önümüzden geçiyor. Parçanı takamazsan diğer arkadaşının takacağı parçayı da engellemiş oluyorsun. Diyelim ki direksiyon takıyorsunuz 45 saniye içinde takmanız gerekiyor. 45 saniye içinde parçayı takamazsak; banttan geçen parçaya bu parçası eksik diye not bırakılıyor. Bantın sonunda rutişörler vardır eksik olan parçayı tamam-

larlar. Önünden 450 tane otomobil geçiyorsa sadece bir kere otomobili kaçırma şansın var. İkinciye tekrarlırsak uyarılıyoruz. Bu nedenle çok hızlı olmak zorundayız ve çok yoruluyoruz. Bursa’da belediye otobüslerine ya da metroya bindiğiniz zaman Oyak Renault’dan çıkan işçiyi tahmin edebiliyorsunuz. Her zaman koşarak hareket ediyorlar. 7 dakikada her şeyi koşa koşa yaparken, bu durum özel hayatıma da yansıyor. Eve gidince akşam yemeğimi 10 dakikada bitiriyorum.” (E. T., 45).

Sermaye, emeğin maliyetini düşürebilmek, emek yoğunluğunu ve üretkenliğini arttırabilmek için bant hızını üretim artışına bağlı olarak arttırmaktadır. Oyak Renault yönetimi tarafından belirlenen bant hızıyla birlikte işçilerin fiziksel hareketliliği de belirlenmektedir. Derinlemesine görüşme yapılan bant çalışanları, çok yorulduklarını, molaların azlığını, bant üzerindeki tek işleve sahip olduklarından dolayı robotlaştıklarını dile getirmişlerdir ve çalışanların genel şikâyetleri bu yönde ortaklaşmaktadır. Bu şikâyetleri yıllardır sendikaya ve yönetime bildiren bant çalışanları, bu sorunların yıllardır devam etmekte olduğunu ve duruma hâlâ bir çözüm üretilmediğini dile getirmektedirler. 20 senedir bant üzerinde çalışan O. K. uzun süredir bantta çalışmasına rağmen başka bir bölüme geçememesinin sebebini fabrikadaki hiyerarşik yapılanmadan kaynaklandığını aktarmıştır. Bant üzerinde çalışan H. C. ise “*Direniş katıldığım için hâlâ bantta çalışıyorum pişman değilim.*” diyerek, hâlâ departmanının değiştirilmemesinin sebebini dile getirmiştir.

“20 senedir burada çalışıyorum. Bantta çalışmak çok zor. Aşırı derecede yoruluyoruz ve dikkatimizi sürekli bir yere vermemiz gerekiyor. Zaman geçtikçe robotlaşıyoruz. Eller sürekli aynı işi tekrarlarken beyniniz o işi yönlendirmiyor. Bantın hızı genel merkezden belirleniyor. Biz de hızımızı ona göre ayarlamak zorunda kalıyoruz. Banttan başka bir bölüme geçmek istersek hiyerarşi çok farklı işliyor kademe yükseltmek bizim elimizde değil.” (O. K., 40).

“Bant üzerinde parça birleştirme montaj bölümünde çalışıyorum. Beni denetleyen kişiyle bazen izin alma konusunda sorunlar yaşıyorum. Üretim bantı hızlı olduğu dönemlerde sorunlar yaşanıyor. Çok yoruluyorum çünkü ayakta çalışıyorum. Maksimum 57 saniyede otomobil bant üzerinde tamamlanıyor. Bant üzerindeki hareketlerimiz standart... Bu şekilde günde 7.5 saat çalışıyorum. Robotlaşıyorum, diğer işçilerle iletişim kurma şansın yok. Çünkü bantın hızına göre hareket etmek zorundayım. Bu işi yaparken çok seri olman gerekiyor.” (Z. K., 37).

Bant üzerinde çalışan işçilerin beceri ve ustalık gerektirmeyen işleri onları bandın birer parçası haline getirmiştir. Bant çalışanlarının hareketleri standartlaştırılmış aynı zamanda üretilen otomobil son haline ulaşana kadar işçi emeğinin sonucunu tek bir harekete indirgeyerek ürettiğine yabancılaştırılmıştır.

Yemek ve Tuvalet Molaları İçin Yeterli Dinlenme Zamanının Olmaması: 8 ve 7 Dakikalık Molalar

Oyak Renault'da derinlemesine yapılan görüşmeler süresince edindiğimiz bilgilere göre, çalışma saati sekiz saat ve bu sekiz saat içinde yarım saatlik bir yemek molası aynı zamanda yemekten iki saat önce 7 dakikalık yemekten sonra, 8 dakikalık molalar uygulanmaktadır. Fabrikada bir vardiyanın sekiz saatte dinlenme süresi toplamda 45 dakikadır. Fabrikada bant üzerinde çalışan işçiler en büyük sorunlarının bu olduğunu, defalarca yönetime ve sendikaya bu konuyla ilgili taleplerini dile getirmelerine rağmen hâlâ bir çözüm bulunmadığını aktarmışlardır. 24 saat boyunca hiç durmadan çalışan bant sistemi, gün içindeki üç vardiyada sadece bu molalarla birlikte durmaktadır. Derinlemesine görüşme yapılan montaj bölümünde banda parça besleme işini gerçekleştiren forklift operatörü 45 yaşındaki E. T. çalışma koşullarının zorluğunu ve molaların yetersiz olduğunu aktarmıştır.

“İşe başladıktan iki saat sonra 7 dakika çay molası, sonra yemek molası yarım saat, yemek molasından sonra iki saat çalışıyorum. Sonrasında 8 dakikalık molaya çıkıyorum. Toplamda 7 saat 15 dakika çalışıyorum. Montaj bölümü 50 dönümlük bir arazi üzerine kuruludur. Montaj bölümünde bant üzerinde çalışanlar fabrikanın tam ortasında kalıyor. Bant durduğu anda çıkış kapısına ulaşmanız zaman alıyor. İlk olarak eldiveninizi önlüğünüzü çıkartıyorsunuz. Yürüme mesafemiz çok uzun kapıya ulaşana kadar dakikalar geçiyor. Diyelim ki dışarıya çıktınız sigara içmek istiyorsunuz ama çay da içmek istiyorsunuz kesinlikle o sigara hiçbir zaman sonuna kadar bitmez. Çay alırsanız sigara içemezsiniz, sigara içerseniz çay içemezsiniz. Tuvaleti bu duruma hiç dâhil etmiyorum bu üç işten bir tanesini tercih etmeniz zorundasınız. Oyak Renault'da çalışma koşulları çok zor. Çalışırken eve dönünce merdivenlerden emekleyerek çıkıyordum akşam da misafir gelmesin diye dua ediyordum. Çünkü onlara enerjim kalmıyordu, uyumak ve dinlenmek istiyordum.” (E. T., 45).

“Bazı arkadaşlar bant üzerinde çalıştıkları için banttan ayrılamıyorlar. İş yerinin belirlemiş olduğu çay saati ve yemek saatine uyum sağlamak zorundalar. Bu ihtiyaçları

dışında tuvalet, su gibi ihtiyaçları olursa her bölümde çalışan yedek işçiler var, bu yedek işçiler işin başından ayrılan arkadaşının yerine ihtiyacını giderene kadar çalışıyor.” (Türk Metal İşçi Temsilcisi Baş Yardımcısı).

Fabrikada üretim 24 saat boyunca devam ederken sadece yönetimin sistemi durdurmasıyla molalar gerçekleşiyor. Bant sistemi çalışmaya başlayınca hareket eden bant üzerindeki otomobilin her parçasını başka bir işçi yerleştirmektedir. Herhangi bölümünün dışının kapatılması halinde içine yerleştirilmeyen parçanın bir daha yerleştirilmesi mümkün olmamaktadır. Bu nedenle işçiler bandın hızına yetişebilmek ve otomobile yerleştireceği parçayı monte edebilmek için bir an olsun banttan uzaklaşmadan çalışmak zorunda kalmaktadır. Bandın hızına bağlı olarak hareket eden, yarım saatlik yemek molalarında çok hızlı yemek yemeyi öğrenen çalışanların bu temposu kendi özel hayatlarına da yansımıştır. Z. K.'nin anlatımlarına göre;

“Çalışırken fazla molaya ihtiyaç duyuyorum. Fabrikada bu konu üzerinden çok fazla sorun yaşanıyor. Terliyoruz, su içmek istiyoruz, suyu yanımıza alamıyoruz, alsak da işi yaparken düşünün ki önünüzden saniyeler içinde araç kasası geçiyor hemen parçayı takmak zorundasınız. Bant üzerinde benim kasaya eklediğim parçayı yerleştirmesem üzerini kapatmış oluyorlar ve arabanın içinde o malzeme olmamış oluyor. Bu nedenle yedek işçiler olmadan orada çalışmak imkânsız. 7 ve 8 dakikalık molalar çok yetersiz. Çay içmek isterseniz bitiremezsiniz. Ben sigara içmiyorum ama içenler sigaralarını bile bitiremiyorlar. Yarım saat yemek molası da yetmiyor. Ama hızlı yemek yemeyi öğreniyorsunuz. Akşam eve gidince eşim bana çok hızlı yemek yediğimi söylüyor. Fabrikada hızlı yemek yemek zorundayım zamanla yarışıyorum.” (Z. K., 31).

“8 dakika ne yapabiliriz ki? Yakında sigara bölgemiz var koşa koşa oraya gidiyoruz çay da aldysak bitirmeden koşa koşa işe dönüyoruz çayı mı içsek sigarayı mı? 8 dakika içinde bant tekrar çalışmaya başlıyor ve orada olmak zorundasınız. Araç önümden geçip giderse boyası yapılmamış olur bandı durduramıyoruz ki çünkü sabit bir hızı var.” (O. K., 40).

“Üç kişinin yaptığı işi tek kişi yapıyor”

Fransa CGT Sekreteri Ali Kaya'nın anlatımına göre; Bursa Oyak Renault fabrikasında pres, kaporta, boya, montaj bölümleri şeklinde üretimin farklı aşamalarına göre 8 bölüm vardır. Bu 8 bölüm, kendi içinde alt bölümler şeklinde atölyelere ayrılmıştır. Atölyelerde UET olarak adlandırılan atölye şefleri vardır. Her atölyede 20

civarında işçi bulunmaktadır. Derinlemesine görüşme yapılan E. İ. ise bölümlere ayrılan otomobil üretiminde hiyerarşik yapılanmanın yukarıdan aşağıya nasıl şekillendiğini, bu katmanlarda yer alan bölüm şeflerinin rekabetçi yapısının işçilere olan etkilerini aktarmıştır.

“Otomobil üretmek çok komplike bir iştir. Her makinanın başında bir insan var ve makinadaki çalışan o üretim için o makinanın olmazsa olmazı olur. Bir işi en az üç kişi bilmek zorundadır. Örnek verecek olursam hat sorumlusunun forklift kullanmayı bilmesi ve aynı zamanda arkada o parçayı dizmeyi de bilmesi gerekir. 10 kişilik bir ekipte en az bir kişinin ekstrasından olması gerekir. Ama biz yapacağımız işi genelde 9 kişiyle yapmaya çalışıyoruz. +1 işçi ile çalışmamız gerekirken biz -1 işçi ile çalışıyoruz. Niye? Çünkü Oyak Renault'nun yılsonu hedefleri vardı. Bu hedefler 'kaç çalışanla bu üretimi yapabilirsin?' amacı taşıyordu. Bu durum UET şefinden yukarı doğru atölye şefine oradan departman müdürüne kadar herkes ne kadar eksik çalışanla iş yaparsa o kadar kâr sağladığını düşüncesinde hareket ediyordu.” (E. İ., 37).

BBC'nin Oyak Renault çalışanlarıyla gerçekleştirdiği röportaja göre Oyak Renault'daki çalışma koşullarını aktaran işçilerden biri “*Üç kişinin yaptığı işi tek kişi yapıyor*” cümlesiyle çalışma koşullarının zorluğunu anlatmaktadır. Ayrıca çalışırken işçilerin başında kronometre tutulduğunu, su içmeye dahi yerlerine birini bırakmadan gidemediklerini aktarmıştır (BBC, 5 Soruda Metal İşçilerinin Eylemi, 2015).

İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği

Çalışanların, iş yerlerinde sağlıklarını riske atacak çok etken vardır. Oyak Renault için iş sağlığı ve iş güvenliği değerlendirmesi yapıldığında derinlemesine görüşme yapılan bütün görüşmecilerin meslek hastalıklarına sahip olduğu görülmüştür. Fabrikada fiziksel nedenler ve kimyasal nedenlerden kaynaklı olarak çeşitli meslekî hastalıklar görülmektedir. Oyak Renault'da bant üzerinde çalışan işçiler, üretimin hızına bağlı olarak sürekli aynı fiziksel hareketi gerçekleştirmelerinden kaynaklı olarak bel fıtığı, boyun fıtığı, eklem ağrıları, kas ağrıları; egzoz dumanı, motor yağları, LPG'li araçlar gibi kimyasal nedenlerden kaynaklı olarak solunum yolu enfeksiyonu ve nefes darlığı gibi kronikleşen meslekî hastalıklara sahiptirler. M. E. ve E. D. Oyak Renault'daki olumsuz çalışma koşullarını şu şekilde aktarmaktadır.

“Büyük fabrikaların hepsi işçi sağlığı kurallarına son derece uyduklarını söylerler fakat gerçek böyle değil-

dir. Hepsi evrak üzerindedir. Benim çalıştığım atölye cnc torna tezgâhları üzerindedir. Bunlar hep yağlı makinelerdir ve hep egzoz dumanı atarlar. Bizim atölyemiz de büyük bir atölyeydi. Ortalama 240 tane cnc torna tezgâhı ve tıraşlama makinası vardı. 2011 yılında kadar bu egzoz dumanları fabrikanın içindeydi. 2011 yılından sonra dışarıya atıldı. Atölyeye girdiğimizde iğrenç bir kokuyla çalışmaya başladık. Günde bir kere iş elbisesi değiştirmemiz gerekirken günde 2 defa 3 defa duş almamız gerekiyordu. Çünkü orası yağlı bir ortam ve o yağ kokusu vücudunuza kadar siniyordu. Bazı arkadaşlarımızda nefes darlığı hastalığı oldu. Mesela solunum yolu enfeksiyonu olduğumuzda temiz havayı soluyamadığımız için iyileşmiyorduk. Onun dışında bel fıtığı, boyun fıtığı, adale ve kas ağrıları, eklem ağrıları sürekli oluyordu. Çünkü çalıştığımız yerde performansa bağlı olarak çalışıyorduk.” (M. E., 38).

“LPG'li araçlar vardı. Montajın içinde gazlı araçlarla çalışıyorduk ve sürekli egzoz gazı soluyorduk. Sürekli bir tehlike içerisindeydik. Baz istasyonu ve gazlı araçlar bizim için büyük tehlikeydi, birkaç defa yandı.” (E. D., 38).

İşçi sendikaları iş sağlığı ve iş güvenliği konusunda yasal olarak var olan bazı hakların yaptırımlarını işveren sendikasına yansıtmayarak, meslekî hastalıkların çözümünde bir ilerleme sağlanamamıştır. Oyak Renault'ta sürekli tekrarlanan tek bir fiziksel hareket sadece 7 ve 8 dakikalık mola ve 30 dakikalık yemek molası dışında 7 saat 45 dakika tekrarlanmaktadır. Bu nedenle mola sürelerinin azlığı da meslekî hastalıklara sebep olmaktadır. Türk Metal İşçi Baş Temsilcisi Yardımcısı, çalışanlara en iyi sağlık ve güvenlik koşullarını sağladıklarını ve işçi sağlığı ve iş güvenliği konusuna çok önem verdiklerini dile getirmiştir.

“Biz işçi sağlığına çok dikkat ediyoruz ve önem veriyoruz. İlla ki bazı aksaklıklar ve problemler meydana gelsin ama anında müdahale ediliyor.” (Z. T., 37).

E. İ., ise iş güvenliği için verilen ekipmanları kullanmanın üretimi yavaşlattığını, bu ekipmanların amacına göre kullanılmadığını, kullanılsa da sürekliliği sağlamadığını ifade etmiştir.

“İş güvenliği açısından çok dikkatli olduklarını iddia ediyorlar. İş güvenliği ekipmanını veren işveren durumu çok umursamıyordu. Üretim hızlandığı zaman bu ekipmanları kullanmak zaman alıyordu. Ekipmanları kullanırsak zaman uzuyor üretimi yetiştiremeyeceğimiz için bu ekipmanları es geçiyorduk. Bir şey olursa işçinin dikkatsizliği üzerinden değerlendiriliyordu. İlk amacımız üretim, sonra iş güvenliğiydi. İş güvenliğine dikkat edeceğim diye üretim aksatılmıyordu.” (E. İ., 37).

E. T., Oyak Renault'da çalışan bütün işçilerin mesleki hastalığa sahip olduğunu ve 19 yıl boyunca bu işin sürekliliğinin sadece fiziksel değil, ruhsal ve sosyal açılardan da zarar verdiğini ifade etmiştir.

“Ne sağlığı! Orada çalışan herkesin bir hastalığı var. Boyun fıtığı, bel fıtığı, bel kayması menisküs hastalıkları çoğu çalışanda var. Durmadan araca inip çıkmaktan iki kere menisküs ameliyatı oldum. Forkliftçiyim. Parça indiriyorum, değiştiriyorum, ambalaj açıyorum, ambalajı kapatıyorum. İn çık in çık bu hastalığa neden oluyor. Bir yandan da zamanla yarışıyoruz. Bir insanın taşıyabileceği yük 3,5 kilo ama biz günde kaç defa 3,5 kilo kaldırıyoruz. Düşünsenize 19 yıl boyunca bu işi yaptığınızı! Bunu kimse hesaplamıyor.” (E. T., 45).

Kriz Zamanlarında En Çok Rapor Alan İşçilerin İlk Olarak Tercih Edilmesi

Görüşme yapılan çalışanlardan alınan bilgilere göre Oyak Renault kriz zamanlarında üretimi azalttığı zaman ilk olarak işçileri işten çıkarma yolunu tercih etmektedir. İşten çıkartılan işçiler; genel olarak çok fazla rapor alan, sağlık sorunları olan veya her toplu sözleşmede ücret zammı talebi için işçileri örgütlemeye çalışan işçilerin tercih edildiğini aktarmışlardır. Bu şekilde bir baskı ve işten çıkarılma tehdidi karşısında işçiler sağlık sorunları için hastaneye gidip tedavi olamayacak ve rapor alamayarak mazeret izni kullanamayacaktır.

“... işe zamanında gelmeyen, durmadan rapor alan ve sürekli şikâyetlerini dile getiren insanları işten çıkartırlar. Tabii herkese eşit koşullarda davranmazlar. Ben izin alsam ya da yönetime ve sendikaya yakın biri izin alsa, onu değil beni atarlar.” (Z. K., 31).

MESS, Türkiye’de rapor alımlarının çok fazla olduğunu belirtmiştir. Rapor alan veya mazeret izni kullanan işçiden bir günlük ücret kesintisi yaparak çözüm üretmeye çalışmaktadır. Bu nedenle yeterli olmayan gelirlerinin azalması sebebiyle işçiler rahatsızlıklarının çalışmalarına engel olmadığı sürece rapor alamamaktadır. Aşağıda MESS’in işçilerin sağlık sorunlarından kaynaklı olarak işe gelmemeleri durumunda ücretlerinin kesilmesi gerektiği açıklaması yer almaktadır. MESS bu açıklamayı fazla rapor alım gerekçesine dayandırmaktadır.

“Doğum, iş kazası gibi istisnai durumlar haricinde işe gelmeyenlerin, gelmediği süredeki ikramiyeleri kesilsin, bir havuzda toplansın. Daha sonra işçi sendikalarının da kararı doğrultusunda süreklilik sağlayan işçilere dağıtılsın.” (Birleşik Metal-İş, MESS’in Görüşme Sürecindeki Politikaları, 2018, 11).

İşçilerin çok fazla rapor aldığını iddia eden MESS’in aksine Dünya Sağlık Örgütü ve OECD’nin verilerine bakıldığında Türkiye’de rapor alımlarının diğer ülkelere göre daha düşük olduğu görülmektedir.

“Hastalık nedeniyle kaybolan gün sayısı olarak OECD’ye bakıldığında, 27 ülke arasında en az rapor alan ülkenin Türkiye olduğu, Türkiye’de bir kişi yılda sadece 3,2 gün rapor alırken, yılda 27 gün rapor alan ülke insanları olduğu görülmektedir. Dünya Sağlık Örgütü verilerine bakıldığında aynı sonuca ulaşmak mümkündür. Hastalık nedeniyle yapılan devamsızlıkta, yılda çalışan başına düşen gün sayısında yine diğer ülkelere göre çok geride kalmaktayız.” (Birleşik Metal-İş, 2018, 11).

Toplumsal hareketliliğin fazla olduğu Bursa ilinde organize sanayi bölgelerinin fazla olması ve yedek iş gücünün fazlalığı, işveren için çalışan herhangi bir işçinin işten çıkarılma durumunu kolaylaştırmaktadır. Görüşmeye dâhil olan çalışanların da anlattıklarından yola çıkarak Oyak Renault yöneticilerinin işe gelmeyen ve sürekli rapor alan çalışanları işten çıkartma ihtimalleri bu duruma alternatif çözüm üretme ihtiyacından daha kolay olabilmektedir.

Toplu Sözleşmenin Süresini Uzatmak

MESS Genel Sekreteri Özgür Barut’un Dünya Gazetesine verdiği röportajdaki açıklaması şu şekildedir;

“Bizim görüşmelerimizde olmazsa olmaz dediğimiz 3 şart vardır. Birincisi; 3 yıllık sözleşme yapmak istiyoruz. İşçi kanadı ise 2 yıllık sözleşme yapmak istiyor. Başka ülkelerde 5-6 yıllık sözleşmeler var. Bizde yasal sınır 3 yıl.” (Birleşik Metal-İş, 2018, 11).

MESS’in 2015 yılındaki toplu sözleşmelerin 3 yılda bir yapılması talebi üzerinden bir karşı tepki gelişmiş 2015’te işçilerin başlatmış olduğu grevin sebeplerinden biri de MESS’in bu talebi olmuştur. İki yılda bir yapılan toplu sözleşmelerde bilindiği gibi ücret zamları esas olarak ilk ücret zammı diliminde yapılmakta ve diğer zamlar ise enflasyon oranına bağlı olarak belirlenmektedir. MESS ile yapılan sözleşmelerde ücret zammı dönemleri altı ayda birdir. Bu nedenle toplu sözleşmenin 3 senede bir yapılmasının işçiler tarafından tepki almasının sebebi ücret zamlarının ertelenmesi ve işçilerin o oranlarda az zam almış olmalarıdır. Oyak Renault çalışanlarından M. E., Türkiye’deki mevcut sendikaları, işçi sınıfının temsilcileri olarak değil, sermayenin güdümünde hareket eden kurumlar olarak değerlendirmiştir.

“Türkiye’de metal sektöründe sendikalleşme diye bir şey var fakat bu sendikalleşme hiçbir zaman işçi haklarını savunan bir sendikalleşme değildir. Sendikalar, devletin ve patronların himayesi altında olan kurumlardır. İşçiyi sömürmek, dizginlemek için kurulmuşlardır. Sendikanın benim sağlığımı ve çıkarımı düşündüğünü sanmıyorum. Sendika, işverenin eline kırbağı verdiği işçileri dizginlemeye çalışan bir kurumdur.” (M. E., 38).

Derinlemesine görüşme yapılan çalışanlardan alınan bilgiye göre toplu sözleşmeler iki senedir gerçekleşmektedir. Oyak Renault çalışanlarından M. E. toplu sözleşmeler sürecini tüm ayrıntılarıyla aktarmıştır.

“Toplu sözleşmeler 33-34 maddeden oluşur, iki senede bir yapılır. Toplu sözleşme dönemi daha gelmeden yetkili sendikalar oturur. İlk toplantıda 23-24 madde gözü kapatarak onaylanır. Onaylanmayan diğer maddeler ise işçilerin çalışma koşulları, ücretler, sosyal hakları, mesai ücretlerinin belirlenmesidir. Bu ilk toplantıdan sonra görüşmeler devam eder. Göstermelik olarak 10 toplantı yapılır. Fakat biz biliyoruz ki toplantılar yapılmadan önce de bu kararlar bellidir. İşçiyi oyalamak için ‘bakın biz sendikanız sizi savunmak için kaç kere toplantı yapıyoruz’ veya ‘çok uğraştık alamadık’ diyebilmek için bu kadar çok toplantı yapılır ve bu süreç iki ay sürer. Hatta grev kararı alınır, lokavt yapılır, ara bulucu... Bu sürecin sonunda işçi sendikasının ve işveren sendikasının kafasında ilk toplantıda ne varsa o olur. Oran ilk toplantıda %6 ise iki ay sonra da yine %6’dır. Kapalı kapılar ardında zaten bunun kararı verilmiştir ama yalandan süreci uzatırlar.” (M. E., 38).

Metal sektörü, Türkiye sanayisi açısından en önemli sektörlerden biridir. ISO’nun ilk 500 şirket verilerine göre 10 firmadan 7’si, ilk 50 firmadan 24’ü, ilk 500 şirketten 178’i metal sektöründedir. İşçilerin ağır koşullarda yoğun sömürü altında çalıştığı, ücretlerin düşük ancak sömürü oranının oldukça yüksek olduğu bir sektördür. 2007 yılında Metal İşçileri Sendikası’nın İMKB bilançolarını esas alarak yaptığı araştırmada metal iş kolunda sömürü oranı %460’tır. Metal iş kolunda katma değerden firma kârı yüzde 40 iken ücretin payı yüzde 17’dir (Evrensel, Metal Patronu İşçiye 1 Veriyor Cebine 3 İndiriyor, 2015). Metal sektörü, iş kazalarına açık son derece hassas bir sektördür. Bu nedenle metal sektöründe çalışanların sendikada örgütlü olması işverenin de menfaatinidir. Bu sektörün tamamına yakın bir kısmı, MESS bünyesinde örgütlüdür. MESS üyeleri, çalışanları adına sendikalarla tek tek pazarlığa oturmazlar. İşveren sendikası, sektördeki üç işçi sendikası ile (Çelik İş, Türk Metal, Birleşik Metal) ayrı ayrı

grup sözleşmesi yapar (Çiğit, 2015). Grup toplu iş sözleşmesi, aynı sektörde çok fazla sözleşme yerine tek bir sözleşme yapılmasını dolayısıyla emek, zaman ve maliyetten tasarruf edilmesini, işverenler arasında istihdam şartlarını eşitleyerek rekabetin azalmasını ve piyasanın daha kolay kontrol edilmesini sağlamaktadır (Tokol, Güler, 2015: 937). Grup toplu iş sözleşmesinde toplu görüşmeler işveren sendikası MESS ile işçi sendikası Türk Metal Sendikası merkezlerinde ve uzmanlar dâhilinde gerçekleşmektedir. Bu nedenle toplu sözleşmenin pazarlık sürecinde, sendika şube yöneticilerinin ve işyeri temsilcilerinin etkisi sınırlı kalmakta ve kararlar üst temsil ilişkisi içinde belirlendiği için fabrika içindeki örgütlülüğün inisiyatifi dışında çözülmektedir (Tokol, Güler, 2015: 937). Oyak Renault çalışanlardan E. T., fabrikanın işçi sendikası olan Türk Metal Sendikası’nın hiçbir şekilde haklarını ve taleplerini işveren sendikasına iletmediğini, işveren sendikası MESS’in bütün kararlarına itiraz etmeden onay verdiğini dile getirmiştir

“Sendika hiçbir şeye itiraz etmiyordu. MESS ne derse onu yapıyordu. Sanki işçi sendikası değil de işveren sendikasıydı.” (E. T., 45).

E. İ.’nin aktarımlarına göre; toplu sözleşme süreçlerinde uzun tartışmalar yaşandığını, Türk Metal Sendikası’nın işçi taleplerini dinlemesine rağmen işveren sendikasına karşı hiçbir şekilde talepleri dile getirmediğini, toplu sözleşmelerde Türk Metal sendikasının pasif kaldığını aktarmıştır.

“Türk Metal Sendikası hiçbir şeye itiraz etmiyor. Bütün kararları MESS veriyor, Türk Metal Sendikası da uyguluyordu. Türk Metal Sendikası işveren sendikası gibiydi. Toplu sözleşmeler iki senede bir yapılıyordu. 2015 yılında sözleşmeyi 3 senede bir yapmak istediler, itiraz ettik. Çalışan arkadaşlarla sözleşmedeki maddeleri konuşuyoruz. Sendika bize, ne istiyorsunuz, diye soruyor. Ve onlar kapalı kapılar ardında saatlerce toplantı yapar ve çıktıktan sonra bize edebiyat parçalar. Sonra bakarız ki hiçbir şey değişmemiş. Türk Metal neye imza attıysa biz de onu kabul etmek zorunda kalırız.” (E. İ., 37).

Fabrikada şu an Türk Metal Sendikası dışında başka bir sendika bulunmamaktadır. Derinlemesine görüşme yapılan işçilerden elde edilen bilgiye göre bazı çalışanların hiçbir sendikada örgütlü olmadığını bilgisine ulaşılmıştır. İşçilerin sendika seçme özgürlüğüne sahip olmadığını açıklayan Z. K., Türk Metal Sendikası’na üye olmayan çalışanların bazı sorunlarla karşılaştığını dile getirmiştir.

“Zorunlu olarak Türk Metal Sendikası’na üyeyim. Bazı arkadaşlarımız hiçbir sendikaya üye değil. Bu, yönetim tarafından biliniyor. Dayanışma aidatı verdiği sürece sosyal haklardan faydalanabiliyor. Ama sürekli baskı altındalar Türk Metal Sendikası’na üye olmayan çalışanların genelde işlerini sürekli değiştiriyorlar. Daha zor koşullarda çalışıyorlar.” (Z. K., 31).

Toplu sözleşmelere ilişkin derinlemesine görüşme yapılan E. T. ise sendikaların toplu sözleşme sürecinde işçilerin taleplerini dinlemesini geçiştirici ve göstermelik olarak değerlendirmektedir. E. T., çalışanlar olarak sonucun nasıl belirlendiğini bildiklerini fakat her sözleşmede taleplerini dinlediklerini, taleplerin ısrarına karşılık işten çıkarma tehdidi ile karşılaştıklarını aktarmıştır.

“Kürsüye çıkıp edebiyat parçalarlar. Türk Metal hangi maddeye imza attıysa onu kabul etmek zorunda kalırız. En çok ücretler konusunda sorun yaşıyoruz. Başka maddelere bakmıyoruz bile diğer maddelerde zaten sendika masası nerede olacak şurada şu temsilci olacak gibi maddeler var fakat biz o kısmıyla çok ilgilenmiyoruz. Gidip sorunlarımızı anlatmaya kalkınca da temsilci gelip ‘Çocuklarına bakmak istemiyor musun’ diye tehdit ediyor. Renault yönetimi bu tür durumlara karışmaz. Burada MESS’in alacağı kararlar yönetimden daha öncedir.” (E. T., 45).

Görüşme yapılan çalışanlardan E. D., yapılan sözleşmelerde çalışanların taleplerini dinledikleri halde bu taleplerin sözleşmeye konu olmadığını ve sendikaların kendi aralarında verdikleri kararlar doğrultusunda imzalanan toplu sözleşmenin çalışanların fabrikada olmadığı zamanlarda gerçekleştiğini, özellikle sendikanın bu zamanı tercih ettiğini aktarmıştır.

“Biz ezildiğimiz için istediğimizi ve hakkımızı alamadığımız için her seferinde sorardık ‘Hangi rakamlarla otursunuz masaya’ diye. Öngörüler zaten düşük %20’li, %21’li rakamlar... Bizim zaten almamız gereken minimum rakamlar onlardı. Elbette herkesi dinler ücrete gelmesi gereken zammı bize de sorarlardı fakat sonuç her zaman kendi bildikleriydi. Geceleri genelde bu imzalar atılırdı. Bayrama çıkarken de imza atılırdı. İmzalanan zamanlar genelde işçinin o anda duyacağı zamanlar değildi. Hep olmadık zamanlarda, işçinin fabrikada olmadığı zamanlarda olduğu için biz hep sonradan duyduk.” (E. D., 38).

Sendikaların siyasi partilere yakınlığı Türkiye’de son dönemlerde tartışılan konular arasındadır. Sendikaların varlık sebepleri ve amaçları düşünüldüğünde siyasi partilerden bağımsız olması gerekmektedir. Sendikaların siyasi partilerle ilişki kurma nedenlerinin ekonomik

ve ideolojik olarak karşılıklı “fayda yaklaşımı” üzerine kurulu olduğu görülmektedir. Sendikalar, üyelerinin hak ve çıkarlarını daha iyi savunabilmek, yasama ve yürütme organlarını etkileyebilmek amacıyla güçlü olan siyasi partilerle ilişki hali yaratmak isterler. Siyasi partilerin ise önemli ölçüde seçmen desteğine yani örgütlü ve geniş tabanlı bir sendikanın gücüne ihtiyacı vardır (Mahiroğulları, 2018: 2). Bugünün mevcut koşulları değerlendirildiğinde birçok sendika, işçilerin hak ve taleplerini ısrarla talep etmekten ziyade işveren sendikasına ve devletin ekonomik politikalarına karşı iyimser ve orta yol bulma arayışı içinde sınıfsal olmaktan uzak durmaktadır. Sendikaların bu yaklaşımını doğuran sebep, devlet politikalarının sermaye odaklı ve sermaye lehine gelişmesi, sendikaların işlevsizleşmesine neden olmuştur. İşçi haklarının dönem dönem kısıtlanması sendikaların görevi olan bu hakları tekrardan almak yerine kendi amaç ve işlevlerini değiştirmek olmuştur. Evrensel gazetesinin haberine göre Ford Otosan Fabrikası’na yedek parça üreten Ototrim’de çalışan bir işçinin açıklaması şu şekildedir.

“Fabrikamızdaki sendikanın adı Türk Metal’dir. 1 Mart Çarşamba sabahı fabrika temsilcimiz, ‘Yarın sendikamızın kahvaltısı var. AKP’li yöneticilerin de katılacağı bu kahvaltıda ‘Neden Evet’ dememiz gerektiğini konuşacaklar.’ dedi.” (Evrensel, Türk Metal Sendikasının Toplantısında AKP Propagandası, 2017).

AK Parti ile yakınlığı bilinen Türk Metal Sendikası’nın kahvaltısında siyasi bir partinin propagandası yapılmaktadır. Derinlemesine görüşme yapılan E. D. ise toplu sözleşmelerin maddelerinde yer alan ücret düzeyi için Türk Metal Sendikası’yla görüşmeye gittiklerinde işten çıkarılma tehdidiyle karşı karşıya kaldıklarını, sendikanın işçilere “*Sizin en büyük suçunuz AK Parti döneminde işe girmiş olmanız. İşten atılmak için mi buraya geldiniz?*” cümlesiyle karşılık verdiğini aktarmıştır. Derinlemesine görüşme yapılan H. C. ise Türkiye’deki sendikaların siyasi partilerden bağımsız karar alması gerektiğini vurgulayarak, sendikaların sadece işçilerin hak ve taleplerinin korunması dışında, siyasi partilerin egemenliği altında olmalarını umursamadıklarını ifade etmiştir.

“Bizim için Türk Metal hangi siyasi partinin elinde umurumuzda değil. Önemli olan işçilerin taleplerinin yerine getirilmesidir.” (H. C., 35).

Görüşme yapılan çalışanlardan E. İ., Türk Metal Sendikası ile devletin grev süreçlerinde birlikte karar al-

Tablo 1: Flins Fabrikası İle Oyak Renault Çalışma Koşulları Arasındaki Farklılar

FABRİKALAR	Aylık Ücret	Haftalık Çalışma Saati	Saatte Üretilen Otomobil Sayısı	Yıllık İzin Süresi	İş Sağlığı ve Güvenliği	Sendikalaşma Düzeyi
Flins Fabrikası	1800 Euro	35 Saat	30	5 Hafta+7 gün	Meslek hastalığına birkaç istisnai durum dışında rastlanılmamıştır.	İş yerinde 4 sendika var. Düzenlik ara-lıklarla seçim yapılıyor. Sendikal mü-cadele yürüt-mek serbest-tir. İşçiler ist-eddiği sendi-kayı seçebilir.
Oyak Renault Fabrikası	Direnışten önce ortalama 1700 TL, direnişten sonra ortalama 2000 TL	45 saatten fazla	60	İşe yeni başlayan çalışanların ilk izni 18 gün, diğer çalışanların ise 22 gün	3 seneden fazla çalışan neredeyse herkes meslek has-talığına sahiptir.	Sendika seç-me ve istifa etme özgür-lüğü yoktur. Çalışanların neredeyse hepsi Türk Metal Sendi-kasına üyedir.

Kaynak: Flins fabrikasına ait bilgiler Fabien Gache (Fransız CGT Sendikalar Koordinatörü)

Oyak Renault'a ait bilgiler: Derinlemesine görüşme yapılan çalışanlar

dıklarını aktarmıştır. E. İ.'nin aktarımlarına göre Türk Metal Sendikası ile Ankara'da gerçekleşen görüşmede "grevin bütün metal sektörüne sıçrayabileceğini, Renault'un Birleşik Metal Sendikası'na geçtiğini ve Bosch ile birlikte diğer metal sanayi firmaları da Birleşik Metal'e geçerse hükümet olarak ne yapacakları" tartışmasının yapıldığını aktarmıştır.

"Devlet de bu durumun farkına vararak Renault yöneticilerine döndü. 'İşçilerini atmak istiyorsan at hepsini sustur ve Türk Metal'e geçmelerini sağla' dedi. Renault yöneticileri bize 'keşke sendikanız hükümetle arası iyi olan bir sendika olsaydı biz aslında bu durumu kabullenmiştik devletle ters düşmek istemiyoruz' açıklamasını yaptı." (E. İ., 37).

Alan araştırmamızın sonucu olarak Tablo 1'de görüldüğü gibi Fransa ve Türkiye Renault çalışanları açısından farklı sonuçlara varıldığı belirlenmiştir. Uluslararası sermayenin egemenlik altındaki yarı sanayileşmiş ülkelerle gerçekleştirdiği üretim ilişkilerinin çalışanlar açısından sonuçları alan araştırmasında somutlanmaktadır. Bursa ilinde bulunan Oyak Renault Fransa-Türkiye arasındaki toplumsal değişimler üzerine yapılan alan araştırması sonucu elde edilen bilgiler bu karmaşıklıkla azaltmak ve metodolojik önermemizi somutlamak açısından önemlidir. Fransa'nın Flins kentindeki Renault

ile Türkiye Bursa'da bulunan Oyak Renault fabrikası arasındaki ücretler, teknoloji düzeyi, sendikalaşma düzeyi, çalışma saatleri, işçi sağlığı ve iş güvenliği, işçi hareketlerinin temel dinamikleri iki ülke arasındaki değerlendirme sonucu bu farklılıkları çarpıcı bir şekilde gözler önüne sermektedir.

Oyak Renault İşçilerinin Lokomotifliği Olduğu 2015 Metal Fırtına Direnişi

Kapitalist üretim sisteminin yaratmış olduğu sermaye-emek çelişkisi var olduğu sürece grev, emek gücüne sahip olmaktan kaynaklanan doğal bir hak olarak kullanılacaktır (Müftüoğlu, Kapitalist Üretim Sisteminde Emegin Var Olma Mücadelesinin Vazgeçilemez Aracı: Grev, 2014). B. Silver'e göre yirminci yüzyılın son yirmi yılı boyunca işçi hareketlerinin genel ve ağır bir kriz içinde olduğu yönünde sosyal bilimciler açısından fikir birliği vardır. Grevlerin azlığı, işçilerin tepkisiz kalması, sendikalaşma oranlarının düşmesi, iş güvenliğinin giderek ortadan kalkması, reel ücretlerde azalma tespit edilmiş genel eğilimler arasında yer almaktadır (2015: 11). İşçi sınıfının ve emek-sermaye çelişkisinin aldığı yeni biçimler sermayenin dünya üzerindeki hareketliliğiyle birlikte dönüşüm yaşamaktadır. 2015 yılında gerçekleş-

şen ve “Metal Fırtına” olarak adlandırılan bu grev, toplumsal çelişkilerin bir sonucu olarak ortaya çıkmış güçlü ve etkili bir işçi sınıfı mücadelesi haline gelmiştir. Ve bu direniş sonunda işçiler, sözleşmelerin bu denli iyileştirilmesinin sebebini, grev yaşağına ve OHAL’e rağmen 2015 Metal Fırtına’nın dalga dalga yayılması ve işçilerin mücadele kararlılığı olarak değerlendirdi ve aynı zamanda ileri haklar için komiteler etrafında birleşerek mücadele etmeleri gerektiğini bildirdi.

Derinlemesine görüşme yapılan Oyak Renault çalışanlarından O. K. ve E. D. eyleme katılma sebeplerini şu şekilde aktarmışlardır.

“Daha iyi bir hayat için bu direnişe katıldık. Kaybedecek çok şeyimiz vardı, iki çocuğum var, onlara bakmak zorundayım. İşten atılabilme, uzun bir süre işsiz kalma ihtimaline rağmen hakkımızı aramak zorunda kaldık. Herhangi bir siyasi partiye üyeliğimiz yok sadece hakkımızı aradık. Birlikte her şeyi yapabileceğimizi anladık.” (O. K., 40).

“2016 yılında işten atıldık. Bize devletin polisiyle saldırdılar. Ben milliyetçi bir insanım onlara saygı duymaktan başka devletimin polisiyle bir işim olmazdı, devletin polisiyle karşı karşıya gelmek mevzu bahis değil söz bahis bile olamazdı. Ama şu an bu yüzden yargılanıyorum. İsmimin öne çıktığını söylediler, ismim olsun önemli değil. Bu mücadele birilerinin vermesi gereken bir mücadeleydi. Çünkü sustukça her şey daha kötüye gidiyor.” (E. D., 38).

Sonuç

Kapitalizmin sermaye hareketinin merkezileşmesi ve yoğunlaşmasına ilişkin temel eğilimi kaçınılmaz olarak gerçekleşmektedir. Sermayenin dinamiklerine bağlı olarak *dünya üzerine yayılan bu üretim ilişkileri, dünyanın bütün ülkelerini bir tek ekonomik bütün içinde* (Lenin, 2013; 36) birleştirerek üretici güçlerini birbirine bağlamış, sermaye büyüüp şekil değiştirdikçe sermayeyi kontrol eden mekanizma büyük bir dünya düzeni yaratmıştır. Dolayısıyla kriz olgusunu bölgesel olarak yorumlamak tek başına gerçekleşmiş gibi diğer bütün dinamiklerden soyutlamak mümkün değildir. Sermayenin dünya üzerindeki hareketi, bütün ekonomilerin birbirine bağlı olduğu bir dünya düzeni yaratmış, buna bağlı olarak krizin ilişki halindeki iki ülke arasında eşitsiz ve hiyerarşik gelişimini de yeniden yapılandırarak birikim rejiminin dönüşümüne neden olmuştur. Bu nedenle krizin uluslararası dinamikleri, iki ülke arasın-

daki işlevsel farklılıklardan dolayı, gelişmiş kapitalist ülkelerin taşeronluğunu üstlenen egemenlik altındaki yarı sanayileşmiş ülkelerde sosyo-ekonomik olarak yeni bir dönüşüme neden olmaktadır.

Kapitalist sistemin kriz dinamiklerinin etkileri son zamanlarda ne kadar derin olursa olsun yaşanan krizler kapitalist sistemi tamamen yok edememiştir. Kapitalist üretim sadece meta üretimi değil aynı zamanda artı değer üretimidir. Bu nedenle sistemin krizleri yapısaldır dolayısıyla üretim kapasitesini değersizleştirerek, çalışma sürelerini ve emek üretkenliğini arttırarak yoluna devam etmektedir. Bu bağlamda egemenlik altındaki yarı sanayileşmiş ülkelerin pazarları, dünya üretimi için alternatif kâr elde etme amacı taşıyan ülkeler haline gelmektedir. Dolayısıyla her bir sermayenin amacı krize dair verili koşulları değiştirmek için yeniden yapılanma sürecine girmek olmuştur. Artan uluslararası rekabetin önemi ve işlevi, üretimin giderek kârlılık koşullarını yitirmesi, çok uluslu şirketlerin daha düşük maliyetlerde üretim gerçekleştirme stratejisi dünya üzerinde yeniden yapılanma koşullarını zorunlu kılmıştır. Bu sürece bağlı olarak çok uluslu şirketler, egemenlik altındaki yarı sanayileşmiş ülkelere doğrudan yabancı yatırım akışını hızlandırmak, sermaye birleşimi ve satın alımları gerçekleştirmek, işçi sınıfı üzerindeki emek kontrol tekniklerini dönüştürmek ve sermayenin gerekleri üzerinden üretim teknolojilerini yeniden şekillendirmek rolüne sahip olmuştur. Kapitalizmin işleyişindeki yapısal dönüşümler ülkeler arasında ekonomik ilişkilerin tanımlanmasına ve yeniden şekillenmesine neden olmuştur.

Son yıllarda dünya ekonomisinde yaşanan gelişmelere ve uluslararası sermaye ilişkilerine baktığımızda otomotiv sektöründe yoğunlaşan/merkezleşen birkaç firmanın rekabet gücünü geliştirebilmek için dünya üzerinde yayılma stratejilerini geliştirerek rekabet üstünlüklerini korumak ve yaşanan krizlerden kurtulmak için yöntemler geliştirdiğini görmekteyiz. Otomotiv sektörü, dünya üzerinde değişen pazar ve rekabet koşulları nedeniyle sürekli ve hızlı bir değişim sergilemektedir.

Uluslararası sermayenin egemenlik altındaki yarı sanayileşmiş ülkelerle gerçekleştirdiği üretim ilişkilerinin çalışanlar açısından sonuçları alan araştırmasında somutlanmaktadır. Fransa-Türkiye arasındaki toplumsal farklılıklar üzerine yapılan alan araştırması sonucu elde edilen bilgiler bu karmaşıklığı azaltmak ve metodolojik önermemizi somutlamak açısından önemlidir.

Fransa'nın Flins kentindeki Renault ile Türkiye Bursa'da bulunan Oyak Renault fabrikası arasındaki ücretler, teknoloji düzeyi, sendikalaşma düzeyi, çalışma saatleri, işçi sağlığı ve iş güvenliği, işçi hareketlerinin temel dinamikleri iki ülke arasındaki değerlendirme sonucu bu farklılıkları çarpıcı bir şekilde gözler önüne sermektedir.

Fabrikadaki çalışma koşulları en genel hatlarıyla incelenmiş, Oyak Renault'da sermaye-emek çelişkisinin toplumsal bir reflekse dönüştüğü, son yıllarda gerçekleşen en büyük işçi direnişlerinden biri gerçekleşmiştir. Derinlemesine görüşme yapılan çalışanlardan elde edilen ortak bilgi, direnişin zamana yayılmış birçok nedeninin olmasıdır. Bu noktada dikkat çeken, çalışanların direnişi başlattıkları süreçte herhangi bir sendika tarafından yönlendirilmedikleri ve "sınıf bilinci"ne dair ideolojinin zemini olmadığı halde direnişin kazanımlarla sonuçlanmasıdır. Fabrikada çalışma koşullarının ağır olması, çalışma saatlerinin uzatılması, molaların azlığı, ücretlerin düşük olması, yönetimin istediği sendikayı seçtirebilme baskısı, işten çıkarılma tehditleri bu direnişin gerçekleşmesindeki en önemli nedenlerdir. Uzun süren direniş sonunda Oyak Renault yönetimi ücretlerde iyileştirme yapmış ve bunun yanında çalışanlar bazı sosyal haklar elde etmiştir. Derinlemesine görüşme yapılan çalışanların ortak görüşü tek başlarına bir şey yapamadıkları, örgütlenerek daha güçlü oldukları düşüncesidir. Derinlemesine görüşme yapılırken elde edilen veriler ve alan araştırmamızın sonunda Fransa'nın Türkiye'ye üretimini kaydırmasının teorik nedenlerini doğrular nitelikte sonuçlara ulaşılmıştır.

KAYNAKÇA

- Atamtürk, B. (2016) "Kapital ve Kriz Marx, Minsky, Arrighi", <http://www.altust.org/2016/01/kapital-ve-kriz-marx-minsky-arrighi-burak-atamturk/>, indirilme tarihi: 7 Ağustos 2018.
- "Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı", 18 Eylül 2001, s. 1, <http://unctad.org/Sections/press/docs/pr0121tur.pdf> (04 Ekim 2017).
- BBC (7 Nisan 2010) "Daimler, Renault ve Nissan'dan Üçlü Ortaklık", https://www.bbc.com/turkce/haberler/2010/04/100407_cargiants, indirilme tarihi: 12.06.2017.
- Bedir, A. (2002) *Türkiye'de Otomotiv Sanayii Gelişme Perspektifi*, Ankara: DPT.
- Beverly S. (2015) *Emeğin Gücü, 1870'ten Günümüze İşçi Hareketleri ve Küreselleşme*, çev. A. Önal, İstanbul: Yordam.
- Bilgi, A. (1992) *Karl Marx, Kapital, Özet ve Kılavuz*, Ankara: Yurt.
- Birgün. (18 Aralık 2016) "Volkswagen 30 Bin İşçiyi İşten Çıkaracak", <https://www.birgun.net/haber-detay/volkswagen-30-bin-kisiyi-isten-cikaracak-136116.html>, indirilme tarihi: 12.03.2008.
- Capital (1 Temmuz 2001) "Daha Az Şirket", <https://www.capital.com.tr/sectorler/diger-sektorler/daha-az-sirket>, indirilme tarihi: 25 Ekim 2017.
- DİSK-AR (Türkiye Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu Araştırma Merkezi) (2017) "İşsizlik ve İstihdam Raporu", <http://disk.org.tr/2017/06/disk-ar-issizlik-ve-istihdam-raporu-haziran-2017/>, indirilme tarihi: 20.08.2019.
- DPT (Devlet Planlama Teşkilatı) (2007) *T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Dokuzuncu Kalkınma Planı (2007-2013) Otomotiv Sanayi Özel İhtisas Raporu*, Ankara.
- Durmuş, M. (2008) *Kapitalizmin Krizi, 2008 Krizinin Eleştirel Bir Çözümlemesi*, Ankara: Tan.
- Dursun, H. (2017) "Marksist Kuramı Açısından Kapitalist Düzendeki Ücret ve Kuramın Görüşlerinin Türkiye'deki Asgari Ücrete Yansımaları", *TBB Dergisi*, 128: 349-412.
- Engin, C. ve E. Polat (2010) "Türk Otomotiv Sektörü ve Küresel Finansal Krizin Sektöre Etkileri (1996, 2009)", *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, 2(1): 35-43.
- Ercan, F. (2001) "İmparatorun Terzileri Krizi Açıklarken", <https://fuatercan.wordpress.com/category/makaleler/>, indirilme tarihi: 12.03.2018
- Ercan, F. (2006) "Bölgesel Kalkınmada Değişim: Devlet Merkezli Bölgesel Kalkınmadan Piyasa Merkezli Bölgesel Büyümeye", Arı, A. (der), *Bölgesel Kalkınma Ve Politikalar ve Yeni Dinamikler* içinde, İstanbul: Derin, 45-116.

- Evrensel (17 Temmuz 2015) “Metal Patronu İşçiye 1 Veriyor Cebine 3 İndiriyor”, <https://www.evrensel.net/haber/256169/metal-patronu-isciyeye-1-veriyor-cebine-3-indiriyor-rakamlar-isciler-cok-hakli-diyor>, indirilme tarihi: 30 Temmuz 2018.
- Evrensel (6 Mart 2017) “Türk Metal Sendikası Kahvaltısında AKP Propagandası”, <https://www.evrensel.net/haber/310965/turk-metalin-kahvaltısında-akp-propagandası>, indirilme tarihi: 14 Kasım 2018.
- Fortune (21 Temmuz 2016) “Dünyanın En Büyük 500 Şirketi açıklandı”, <http://www.fortuneturkey.com/dunyanin-en-buyuk-500-sirketi-aciklandi-36515> indirilme tarihi: 6 Kasım 2017
- Groupe Renault Yıllık Rapor 2017-2018, http://rapport-annuel.group.renault.com/pdf/2016-2017_Renault-annual-report.pdf, indirilme tarihi: 13.02.2018.
- Gündoğan, N. (2002) “Doğrudan Yabancı Yatırımlar ve İstihdam Üzerine Etkileri”. *Hazine Dergisi*, 14.
- Harvey, D. (1997) *Postmodernliğin Durumu*, çev. S. Savran, İstanbul: Metis.
- ICOR (International Coordination of Revolutionary Parties and Organizations) (2012) “Türkiye’de Otomotiv Sektörü”, <http://www.icor.info/2012/x>, indirilme tarihi: 28 Temmuz 2018.
- Kars Kaynar, A. (2015) *Sermayenin Coğrafyası Yayınlan Sermayenin Daralan Mekânları*, Birinci Basım, Ankara: NotaBene.
- Mahiroğulları, A.(2003) “Türkiye’de Sendika ve Siyasi Parti İlişkileri”, <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/9437>, indirilme tarihi: 15 Kasım 2018.
- Man, F. (2009) “Kapitalist Emek Süreci ve Dönüşümü”, *Hukuk, Ekonomi ve Siyasal Bilimler Aylık İnternet Dergisi*, 94.
- Marx, K. (2015) *Kapital Ekonomi Politikin Eleştirisi Cilt I*, çev. M. Selik ve E. Özalp, İstanbul: Yordam.
- Müftüoğlu, Ö. (2003) “Üretim Sürecinde Değişim Çalışma Hayatında Sendikalar”, Değişim Süresinde Kamu Hizmetleri ve Sendikal Politikalar Sempozyumu, <https://ozgurmuftuoglu.blogspot.com.tr/2008/09/retim-srelerinde-deim-alima-hayati-ve.html>, indirilme tarihi: 13 Kasım 2017.
- Müftüoğlu, Ö. (2014) “Kapitalist Üretim Sisteminde Emegin Var Olma Mücadelesinin Vazgeçilemez Aracı: Grev”, <https://ozgurmuftuoglu.blogspot.com/2014/03/kapitalist-uretim-sisteminde-emejin.html>, indirilme tarihi: 27 Temmuz 2018.
- Müftüoğlu-Güler, B. (2013) “Üretim Sürecinin Vazgeçilmez Esneklik: Var ve Yok Ettikleri Üzerine Bir Çerçeve”, Müftüoğlu, Ö. ve A. Koşar (hızl.) *Türkiye’de Esnek Çalışma* içinde. İstanbul: Evrensel: 88-99.
- OICA (International Organization of Motor Vehicle Manufacturers) (12 Mart 2009) “The Economic Crisis in the Auto Industry: Government Action Can Help Global Market Recovery”, http://oica.net/wp-content/uploads/oica-press-release_12-march-09.pdf, indirilme tarihi: 24 Mart 2017.
- OSD (Otomotiv Sanayii Derneği) (2010) “Otomotiv Sanayi 2009 Yılı Değerlendirme Raporu”, http://www.osd.org.tr/sites/1/upload/files/OSD_2009_Yili_Degerlendirme-37.pdf, indirilme tarihi: 29 Mart 2018.
- Ozan, E. D. (2001) “Sosyal Bilimlerde Gerçekçi-İlişkisel Yaklaşımın Ana Hatları”, *Praksis*, 3: 10-25.
- Ökdemir, U. (21 Ocak 2016) “Renault’un Rekor Satış Açıklamalarına İşçi Tepkisi: Bu Rekoru Biz Sağladık Hakkımızı İstiyoruz!”, *Evrensel*, <https://www.evrensel.net/haber/270684/renaultun-rekor-satis-aciklamalarına-iscii-tepkisi-bu-rekoru-biz-sagladik-hakkimiz-istiyoruz>.
- Öngel, S. (2012) *Kapitalizmin Kısacasında Kent ve Emek*, Ankara: Notebene.
- Pişkin, S. (2017) “Otomotiv Sektörü Raporu”, TSKB Ekonomik Araştırmalar, http://www.taysad.org.tr/uploads/dosyalar/06-02-2017-09-59-170206-Otomotiv_Sektor_Raporu_TSKB-2208.pdf, indirilme tarihi: 20.08.2017.
- Savran, S. (2011) *Kod Adı Küreselleşme*, 2. Basım. İstanbul: Yordam.
- Savran, S. (2014) “Yalın Üretim ve Esneklik Taylorizmin En Üst Aşaması”, <http://www.devrimcimarksizm.net/en/sungur-savran-yalin-uretim-ve-esneklik-taylorizmin-en-yuksek-asaması>, indirilme tarihi: 27 Aralık 2017.
- Tanyılmaz, K. ve A. N. Erten (2001) *Dünyada ve Türkiye’de Otomotiv Sektörü*, İstanbul: Birleşik Metal İş.
- Tokol, A. ve C. Güler (2016) “İşçilerin Gözünden Bir Direniş Hikâyesi: 2015 Metal Direnişi”, *Ankara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 30(5): 35-968.
- Tonak, A. (2009) “Krizi Anlarken”, *Çalışma ve Toplum Dergisi*, 1: 29-49. <http://www.eatonak.org/page0/page23/files/krizianlarken.pdf>, indirilme tarihi: 20.08.2019.
- Zubritski vd. (2009) *Kapitalist Toplum*, çev. S. Belli, Doku-zuncu Basım, Ankara: Sol.

Siyasal iktisadın kriz yaklaşımı ve Marksist kriz teorisinin özgünlüğü*

Sinan Araman

Özet

Bu makalede iktisat okullarının krize bakış açıları ele alınarak, anaakım iktisadın krizi neden “arızî” bir durum olarak gördüğü sorgulanmıştır. Ve de krizi sermaye birikimine içkin bir şekilde değerlendiren Marksist teorisinin özgünlüğü açıklanmıştır.

Abstract

In this article, the perspectives on the crisis of the different approaches in economics are discussed and the reasons of the mainstream economics to consider the crisis as an “accidental” case are investigated. Moreover, the originality of the Marxist theory which sees the crisis as an internal fact of the capital accumulation is explained.

Anahtar kelimeler: Kriz Teorileri, İş Çevrimleri, Sermaye Birikimi.

Keywords: Theory of Crisis, Business Cycles, Capital Accumulation.

---

* Bu makale, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı'nda sürmekte olan doktora tez çalışmamın bir bölümünün yeniden gözden geçirilmiş halidir.

Giriş

Krizler çeşitli sebeplerle kapitalizm öncesi dönemler de ortaya çıkmıştır. Sermaye birikim süreçlerine bağlı olarak yaşanan ticari ve sınai krizler kapitalizme özgüdür. Ekonominin sosyal bir bilim haline gelmesinde kapitalist üretimin gelişimi ve sanayi devriminin belirleyici rolü söz konusudur. Ancak, iktisat teorisinin kurucuları ve onların mirasçıları olan anaakım iktisat okulları, ortaya çıkan çok sayıdaki krize rağmen, yaşanan krizlerin kapitalist piyasa ekonomisine özgü olduğunu kabul etmemişler, krizin nedenlerini ısrarla piyasanın dışında aramışlardır. Bu okullardan birinde ya da diğerinde yer almalarına rağmen Malthus, Hobson, Keynes, Schumpeter, Minsky gibi önemli iktisat düşünürlerinin alternatif kriz açıklamaları ise anaakım içinde yeterince kabul görmemiştir. Krizlerin kapitalist üretim ilişkilerinin “doğasından” kaynaklandığını ve sermaye birikim süreçlerinin çelişkilerinden dolayı kaçınılmaz olarak ortaya çıktığını savunan düşünür ise Marx olmuştur. Bu makalede iktisattaki anaakım okullarının iktisadî krizi kavrayışları incelenmiş ve bunların karşısında Marksist kriz teorisinin özgül unsurları ana hatlarıyla ele alınmıştır.

1. Ekonomi Biliminde Krizlerin Varlığı

Fransız iktisatçı C. Juglar, 1860'ta krizi, ekonomik çevrimler süreci olarak tanımlayan ilk düşünür olmuştur. İstatistikî dizileri tarih sırasına göre inceleyerek temelini attığı yöntemle krizleri tespit eden C. Juglar, uzun dönemde bir genişlemenin 6 ile 11 yıl arasında değişen ortalama 8 yıllık bir genişliği olduğunu belirtmiştir. Ekonomik çevrimlerin düzenli bir ritme sahip olduğunu vurgulayan Juglar'a göre krizlerin ortaya çıkışı kapitalist ekonomilerin “normal” bir boyutudur. Juglar'ın tespit ettiği ekonomik çevrimler, 1941'de A. H. Hansen tarafından klasik çevrimler-temel çevrimler olarak adlandırılırken, Hansen'den sonra Amerikalı iktisatçı J. A. Schumpeter tarafından ise “Juglar çevrimleri” şeklinde tanımlanmıştır (Rosier, 1994: 22). “Business Cycles” adlı çalışmasında konjonktürel dalgalanmaların matematik ve istatistikten yararlanılarak ölçümünü yapan W. C. Mitchell, 1913 yılında konjonktürü zaman serilerindeki hareket olarak ele almış, 1946 yılında ise ülke ekonomilerinin ekonomik aktivitelerindeki hareketlerin bir türü olarak tanımlamıştır. Ekonominin konjonktür

devrelerinden geçeceğini belirterek, periyodik olmayan bu devrelerin 1 ile 10-12 yıl arası değişeceğini söylemiştir. Konjonktürel dalgalanmalar konusunda önemli çalışmalar yapan R. Lucas ise, başlangıçta GSMH'deki trend hareketleri şeklinde tanımladığı kavramı genişleterek, “farklı zaman serilerindeki trendden sapmaların birlikte hareketi olarak” tanımlamıştır (Parasız ve Bildirici, 2006: 4-7).

Daralma, dip, genişleme ve zirve şeklinde dört temel evreyi kapsayan konjonktürel dalgalanmalar¹ birer olgu olarak iktisadî yaklaşımların tümünde genel kabul görmesine karşın, konjonktürü kapsayan “uzun dalgalar” ve ekonomik krizlerin nedenleri üzerinde farklı yaklaşımlar söz konusudur. Örneğin, Kondratieff kuramına göre, bizzat ekonominin içinden kendiliğinden işleyen bir mekanizma vardır. Bu mekanizma yoluyla yaklaşık 25 yıllık genişleyen bir uzun çevrimi, yine aynı uzunlukta bir duraklama çevrimi takip etmektedir. E. Mandel'e göre, Kondratieff kapitalist uzun dalgaları tespit etmekle birlikte, bu çevrimlerin neden ve sonuçlarını açıklayamamıştır. Kapitalist uzun dalgaların ve teknolojik devrimlerin ortalama kâr oranlarının iniş çıkışlarıyla anlaşılabilceğini belirten Mandel'e göre, duraklayan bir uzun dalgadan genişleyen bir uzun dalgaya geçişi yalnızca iktisadî faktörle açıklamak doğru değildir. Geçiş koşullarını belirleyen ekonomi dışında tarihî, siyasi, coğrafi vb. etkenler vardır. Ortalama kâr oranının 1848, 1893 ve 1940 (48) yıllarındaki dönüm noktalarından sonraki ani yükselişinde iktisat dışı faktörler kilit rol oynamıştır. Bir uzun dalganın ortaya çıkışında sermaye birikiminin kendi iç yasaları kadar, fetih savaşları, kapitalist yayılma ve daralma, kapitalistler arası rekabet, sınıf mücadelesi, devrimler ve karşıdevrimler vb. gibi bir dizi iktisadî olmayan faktörler de etkilidir. Kapitalist üretim tarzının işleyişine zemin olan bütün toplumsal

¹ Konjonktürlerle ilgili yapılan araştırmalar konjonktürün döngüsel olduğunu fakat periyodik olmadığını göstermektedir. National Bureau of Economic Research (NBER)'in araştırmalarına göre 1929'dan önce daralma dönemleri yaklaşık 21 ay sürerken bu süre 1945'ten sonra ortalama 11 aya düşmüş, 1929 öncesinde yaklaşık 25 aydan fazla olan genişleme evresi ise 1945'ten sonra ortalama 50 aya uzamıştır. Konjonktürden etkilenen temel göstergeler, sanayi üretimi, tüketim harcamaları, kamu harcamaları, yatırım harcamaları (sabit sermaye, konut ve stok yatırımları), istihdam, işsizlik oranı, verimlilik, reel ücretler, para arzı, enflasyon, faiz oranları ve hisse senedi fiyatları gibi bazı finansal değişkenlerden oluşmaktadır (Abel ve Bernanke, 1995: 297-300).

ve coğrafi çevredeki bu radikal değişimler kendi paylarına, ortalama kâr oranı başta olmak üzere kapitalist büyümenin temel değişkenlerinde radikal alt-üst oluşlara neden olurlar (Mandel, 1991: 23-27). Uzun dalgalarda konusuna iktisat yazınında tartışmaların sürüyor olmasına karşın, krizlerin genel olarak konjonktürel dalgalanmaların daralma ya da dip noktalarında patlak verdiği üzerine genel bir konsensüs olduğunu söylemek mümkündür.

Siyasal iktisat teorisinde iktisadî dalgalanmaların nedenleri ekonomi içi ve dışı etkenlerle açıklanmaktadır. Anaakım iktisat literatüründe krize neden olacak şekilde toplam arz eğrisini etkileyen faktörler arz ve talep şokları olarak iki başlık altında analiz edilmektedir. Aşağıdaki tabloda krizi dışsal şoklara bağlayan okullar, arz ve talep yönünden gösterilmiştir.

Tablo:
Şokların Kaynağına Dair Toplam Arz Eğrisi ile İlgili Varsayımlar

		Düşey	Artan Eğilimli
ŞOKLARIN KAYNAĞI	Talep Yönlü	Klasik ve Monetaristler (Parasalcılar)	Keynes ve Yeni Keynesyenler
	Arz Yönlü	Reel Konjonktür Teorisyenleri (RBC)	Yeni Keynesyenler

Kaynak: Sachs, D. F. ve F. B. Larrain (1993: 27)

Ekonominin üretim yönünü etkileyen arz yönlü şokların kaynakları arasında teknolojik gelişmeler, doğal afetler, iklim değişiklikleri, yeni doğal kaynakların bulunması, nominal ücret artışları, petrol ve enerji gibi önemli nitelikteki hammadde kaynaklarındaki fiyat artışları vb. sayılmaktadır. Talep yönlü şoklar ise politika şokları ve özel talep şokları başlığıyla belirtilmektedir. Ekonomik krizleri talep yönlü olarak açıklayan iktisadî okullar içinde Keynesyenler, Monetaristler ve Yeni Klasikler yer alırken, Reel Konjonktür Teorisi konjonktürü arz yönlü açıklamakta, Yeni Keynesler ise hem arz hem de talep yönlü olarak açıklamaktadırlar (Yıldırım ve Özer, 2013: 211).

Krizi yalnızca iktisat dışı nedenlerle açıklamaya çalışan teoriler, iktisadî dalgalanmaların nedenlerini güneşteki lekelerden iklim koşullarına, politik nedenlerden psikolojik etkenlere kadar bir dizi olaya bağlamaktadır. Anaakım içinde yer almasına karşın Keynesyenler, Kla-

sik ve Neo-Klasik ekol içinde yer alan okulların aksine ekonominin kendiliğinden tam istihdam dengesini sağlamayacağını, eksik istihdam durumunda da dengede kalabileceğine dikkat çekmiştir. Dolayısıyla tam istihdam dengesi için ekonomiye devlet müdahalesinin gerekli olduğunu savunmuşlardır. Bu durum krizi açıklama noktasında Keynesyenleri diğer anaakım ekollerine nazaran bir miktar daha gerçekçi bir konuma taşımıştır. Kriz ve konjonktür dalgalanmalarını sermaye birikim süreçlerinin kaçınılmaz çelişkilerinin bir sonucu olarak daha kapsayıcı ve kapitalizme içkin bir şekilde açıklayan ana yaklaşım ise Marksist teoridir. Bu temel farklardan hareketle iktisadî krizleri açıklama noktasında iktisat yazınında üç temel yaklaşım olduğunu söylemek mümkündür. Bunlar;

- Ekonominin doğasında kriz olgusu olmadığını, krizin dışsal şoklardan kaynaklanan geçici bir durum olduğunu savunan liberal-neoliberal yaklaşım,
- Ekonomik ve finansal krizlerin talep yetersizliğinden ve kontrol edilmeyen, aşırı serbest finansal piyasalardan kaynaklandığını savunan Keynesyen-Post Keynesyen yaklaşım,
- Krizlerin kapitalist üretim ilişkilerinin çelişkili doğasından kaynaklandığını savunan Marksist yaklaşım.

2. Klasik, Neo-Klasik İktisat ve Mirasçılara Göre Kriz

Ekonomik krizlerin ortaya çıkışını dışsal nedenler ve şoklarla açıklayarak “ekonomiyi doğal yörüngesinden uzaklaştıran, dışarıdan müdahalelerin bir sonucu” olarak yorumlayan Neo-klasik Okul ve bu gelenek içindeki çok sayıda ekolün (Monetaristler, Yeni Klasikler, Reel Konjonktür Teorisi vd.) yaklaşımlarının temeli, Klasik Okul’un piyasa analizine dayanmaktadır.

2.1. Klasik Okul

Klasik okulun temel varsayımları büyük ölçüde A. Smith’e dayanmaktadır. Smith, 1776’da yayımlanan “Ulusların Zenginliği”nde, kişisel çıkarlara dayalı sosyal bir düzeni bireysel ahlâk anlayışı ile temellendirir. Ona göre, toplumları zenginleştiren temel dinamik, çıkarları peşinde koşan insanlardır. Piyasa temelinde

gelişen işbölümü ve uzmanlaşma, verimlilik, üretim ve toplumsal serveti arttırmaktadır. Piyasalar olabildiğince serbest olmalı, devlet müdahalesinden uzak tutulmalıdır. Pazarda fiyatlar arz miktarıyla satın alınmak istenen talep miktarına göre oluşmaktadır. Piyasanın “özgür” ya da “serbest” olduğu bir ortamda fiyatlar kısa dönemde bazı sapmalar gösterse de uzun dönemde doğal düzeyine doğru ilerlemektedir. Piyasa dinamikleri rekabet ortamında “doğal değerleri” ortaya çıkarmaktadır. Pazarı kimi müdahaleler, tekeli uygulamalar ve verilen bazı imtiyazlar fiyatları toplumun çıkarlarına aykırı bir şekilde doğal düzeyinden saptırmaktadır. Oysa piyasanın “gizli eli”, fiyatların esnekliği sayesinde arz ve talep fazlalıklarını süpürerek ekonomiyi doğal dengesinde yönetmektedir (Smith, 2008).

Klasiklerin ekonomik kriz olgusuna temel yaklaşımını belirleyen J. B. Say tarafından geliştirilen Say Yasası ya da Mahreçler Kanunu’dur. Say Yasası’na göre, her arz kendi talebini yaratmaktadır. Yani üretimin tamamı bir şekilde bir pazar ya da mahreç bulmaktadır. Dolayısıyla ekonomide kriz, mümkün değildir. Bu yasayı “insanların, başkalarının ürünlerini, ancak kendi ürünleri ile satın alabileceği” şeklinde ifade eden Say, satın alabileceğimiz ürünlerin değerinin üretebileceklerimizin değerine eşit olduğunu vurgular. İnsanların ürettikleri kadar satın alma gücüne sahip olduğunu belirten Say’a göre, “Ürünler için pazar olanağı sağlayan, üretimin bizi kendisidir.” (Say, 1821: 3).

Mal ve hizmet piyasaları gibi emek arz ve talebinin de etkin bir piyasa olarak işlediği Klasiklerin istikrar arz eden ekonomik modellerinde denge ücret düzeyinde oluşan tam istihdam durumu milli gelir düzeyini belirlemede ve bu üretim düzeyinde üretilenler tümüyle satılmaktadır. Malların mallarla değiştirildiği Mahreçler Kanunu’na göre her arz kendi talebini yaratmaktadır. Dolayısıyla serbest piyasa ekonomisi içinde kriz mantıksal olarak öngörülmemiştir. Buna göre piyasanın “doğal dengesi” ancak dışarıdan müdahalelerle sarsılmakta ve kriz arızı bir durum olarak ortaya çıkmaktadır. Say Yasası’na göre para, sadece mübadeleyi kolaylaştıran bir araçtır. Arz ve talep esnekliğine sahip piyasalar, ‘görünmez el’ yardımıyla tüm sorunları giderebilmektedir. Genel bir üretim fazlası veya eksik tüketim koşulları söz konusu değildir. Say Kanunu ile ‘hasbelkader’ yaşanan krizlerin sebepleri ise piyasanın dışına itilmiştir. Oysaki bu yaklaşımın en büyük yanılması takas ekonomileri için

geçerli olan bir yasayı paranın temel rol oynadığı kapitalizme uyarlamaktır (Aydın, 2015).

Kriz konusunda Klasik İktisat içinde kalması-na karşın, farklı yaklaşan kişi T. R. Malthus olmuştur. Say’ın genel olarak aşırı bir üretim olamayacağı yönündeki tespitlerine itiraz eden Malthus, “malların her zaman mallarla mübadele edildiği ve malların üretiminin tüketimi uyumlu şekilde arttırdığı” tezini temelsiz bulmuştur. Değişmeyen tüketici sayısı ve kapitalistlerin yeterince harcamaması (tutumluluk) nedeniyle talebin azaldığına işaret eden Malthus, sermaye birikimi ve üretim artışının emek miktarı ile hesaplanan değer önemli ölçüde düşmesine sebep olduğunu belirtir. Ona göre, sermaye biriktirme gücü ve sermaye biriktirme güdüsü eksik tüketim nedeniyle frenlenmektedir (Malthus, 1836: 218-219). Malthus’a göre sermaye biriktirme tutkusuna kapılan kapitalistlerin kârların çoğunu tüketim ya da kişisel hizmetlere harcayacak ne eğilimleri ne de zamanları vardır. Dolayısıyla efektif talepte bir yetersizlik oluşacaktır (Hunt, 2005: 124-126). Malthus’a göre, aşırı üretimi massedecek ek talep fakirlik sınırında yaşayan işçilerden gelebileceği gibi, ek üretim için tüketimlerini kısıtlayan kapitalistlerden de gelmemektedir. Artan tasarruflar ve birikim sistemde aşırı üretimi neden olmaktadır. Her arzın kendi talebini yarattığı şeklindeki Say Kanunu’na aykırılık oluşturan bu durum Malthus’un analizlerinde rant geliri elde eden toprak sahibi olan aristokrat sınıfı önemli bir konuma taşıyarak, lüks ve savurgan harcamaların piyasa ekonomisine dayalı kapitalist sisteme istikrar sağlayan bir unsur olarak görülmesine vesile olmuştur. Bu yönüyle Malthus eksik tüketim ya da aşırı üretimi kriz teorisyenlerinin öncüleri arasında sayılmıştır (Öztürk, 2008: 36-37).

Smith’in iktisadî düşüncelerini önemli ölçüde paylaşılan İngiliz iktisatçı D. Ricardo (1772-1823), Politik İktisat ve Vergilendirmenin İlkeleri adlı çalışmasında teknoloji konusundaki düşünceleri çelişik olmakla birlikte, örtük bir şekilde kriz koşullarına işaret etmiştir. Bu çalışmada açık bir şekilde eksik istihdam ve işsizlik olgusuna değinen Ricardo, toprak sahiplerinin aldığı nominal rantta bir değişiklik olmadığı sürece, rantların harcandığı bazı metallerin fiyatındaki düşmenin toprak sahiplerinin lehine olduğunu ve fiyattaki bu düşmenin kapitalistleri makine kullanımına sevkettiğini belirtir. Makineleri ilk keşfedenler yüksek kâr elde edecek fakat zamanla makinelerin yaygınlaşması ve rekabet, meta-

ların fiyatını maliyet seviyesine indirecektir. Emekçiler sınıfı nominal ücretlerinde bir değişim olmadığı için düşen fiyatlar sayesinde daha fazla satın alma gücüne kavuşmakta, makine kullanımından eşit derecede yararlanmaktadır. Ücretlerde hiçbir değişimin olmamasının sebebi ise, kapitalistlerin kendi çıkarlarına uygun bir şekilde emekçileri yeni metaların üretiminde kullanmasıdır. Bu yöndeki düşüncelerinin toprak sahipleriyle kapitalistler açısından doğru olduğunu savunan Ricardo, emekçiler açısından ise yanıldığını şu şekilde dile getirir:

“Hatam, toplumun net geliri arttığı zaman gayri safi gelirin de artacağı varsayımından kaynaklanıyordu. Oysa, şimdi, toprak sahipleri ve kapitalistlerin gelirlerinin çektikleri fon artarken emekçilerin çektikleri fonun azalabileceği görüşünü benimsemem için nedenler olduğunu görmekteyim. Görüşlerim eğer doğruysa, ülkenin net gelirini arttırabilen nedenin ta kendisi aynı zamanda nüfusu işsiz hale getirebilir ve emekçilerin durumunu kötüleştirir.” (Ricardo, 2007: 336-7).

Ricardo’ya göre, teknolojik gelişme kâr ve rantı belirleyen net gelirden bir artışa yol açarken, ücret fonunda bir azalmayı birlikte getirebilir. Teknolojik ilerleme ve makineleşmenin sonuçları kâr artışlarının yol açacağı yeni yatırımlar ve bu yatırımların sağlayacağı istihdam olanaklarına bağlı olacaktır. Hızlı ve önemli teknolojik gelişmeler büyük bir olasılıkla yaygın işsizliği beraberinde getirecektir (Buğra, 1985: 27). Ricardo’nun eksik istihdam ve yetersiz tüketime işaret eden bu tespitlerine rağmen krizi “kaza sonucu ortaya çıkan bir şey” olarak değerlendirmiş olmasının temel nedeni ise, Rosier’in belirttiği gibi Mahreçler Kanunu’na olan sarsılmaz inancı olmuştur (Rosier, 1994: 13).

2.2. Kriz Körlüğünde İstikrar: Neo-Klasik Okul ve Mirasçıları

Neo-Klasik okul, Klasiklerin emek-değer kuramını terk ederek, iktisat teorisini fayda-değer kuramı üzerine yeniden inşa etmiştir. Klasik okul ile Neo-Klasik okul arasındaki en temel fark, birincisinde fiyat teorisinin emek-değer biçiminde daha nesnel bir temelden ele alınması, ikincisinde ise fayda-değer olarak ifade edilen marjinal fayda, gelir ve maliyet şeklinde subjektif-özel bir şekilde açıklanmasıdır. Neo-Klasiklere göre toplumsal refah ve denge, toplumu oluşturan bireylerin rekabetçi bir piyasa ortamında marjinal fayda ve gelirlerini, mar-

jinal maliyetlerine eşitlediği optimizasyon koşullarında sağlanmaktadır. Arz ve talebin dengelendiği tam rekabet ortamında çıkarlarını maksimize eden akılcı bireyler böylelikle toplumsal çıkarları da en üst düzeyde gerçekleştirmektedirler (Kazgan, 1974: 127-140). Bu ekol içinde A. Marshall’ın “kismî denge analizi” ile L. Walras’ın “genel denge analizi” piyasa ekonomisinde denge koşullarını açıklamaya yönelik iki temel çalışmadır.

Kismî denge analizinde öteki şartların sabit olduğu (ceteris paribus) varsayımı altında herhangi bir piyasadaki talep fazlası durumunda fiyatların artması, talep eksikliği durumunda ise fiyatların düşmesi arz ve talep miktarını dengeye sürükleyecektir. Miktar uyarlamasıyla piyasa yeniden dengeye kavuşacaktır. Bu durum bütün piyasalara uyarlanabilmektedir. Binlerce piyasadan oluşan bir ekonomide genel denge koşullarını arz ve talep denklemleri üzerinden matematiksel olarak da kanıtlamaya çalışan ilk kişi ise L. Walras olmuştur. Tam rekabet koşullarında fiyat uyarlamasının esas alındığı Walras’ın genel denge ekonomisinde bir piyasada üretim fazlası başka bir piyasanın talep fazlası demektir. Üretim fazlası oluşan sektörde fiyatlar düşecek, kâr oranları azalacak, talebin yüksek olduğu piyasada ise fiyatlar ve kâr oranları artacaktır. Dolayısıyla “yayılmaya” ve “geri besleme” etkileriyle arz fazlası olan sektörden talep fazlası olan sektöre doğru kaynak transferi gerçekleşecek ve ekonomi zamanla yeniden denge koşullarına kavuşacaktır (Ünsal, 2012: 119-128; Dinler 2012: 546-552). Walrasçı Genel Denge Teorisinden hareketle K. Arrow ve G. Debreu, bazı varsayımlar altında binlerce piyasadan oluşan bir ekonominin tam rekabet koşulları sayesinde dengeyi sağlayabileceğini ve oluşan bu dengenin toplumsal refahı maksimize edecek nitelikte tek ve özgün bir durum olduğunu savunmuşlardır (Paya, 2013: 124).

Neo-Klasik okul temsilcileri, tam bilgiye sahip, bağımsız çok sayıda küçük üreticinin ve izole olmuş tüketicilerin, birbirlerini etkilemeksizin bir araya gelip, el yordamıyla arz ve talebi dengeleyen bir denge fiyatına ulaşacaklarını düşünmüşlerdir. Neo-Klasik okul temsilcilerine göre, eksik bilgilenmenin, eksik rekabetin, karşılıklı etkileşimin, dışsallıkların, kamusal malların, devlet müdahalesinin olmadığı, kaynakların etkin kullanıldığı “saf ve mükemmel” bir rekabet temelinde işleyen piyasalar varsayımları altında ekonominin doğal dengesinde seyretmektedir. Dengeye sapma ve krizler ise ancak dışarıdan müdahalelerden kaynaklanır. Kriz, Klasikler-

de olduğu gibi piyasa ekonomisinin doğasından ve işleyişinden bağımsız rastlantısal bir olgudur. Dolayısıyla piyasa ekonomisinin normal olarak hiçbir dengesizlik ve a fortiori hiçbir kriz yaşaması mümkün değildir (Rosier, 1994: 15-29). Evrenin uyum içinde kalmasını sağlayan bir dizi yasanın varlığını savunan Newton Fiziği'nin etkisiyle Klasikler ve devamında Neo-Klasikler fizik bilimine ait doğal denge kuramını toplumun iktisadî ilişkilerine uyarlayarak, toplum hayatında sürekli bir denge keşfetmeye çalışmışlardır (Paya, 2013: 117-118).

1970'lerin ortalarından itibaren Keynesyen talep yanlı ekonometrik modellerin yerini arz yanlı iktisadî modellerin almaya başlamasıyla iktisadî krizleri konjonktürel dalgalanmalarla birlikte ele alan Neo-Klasik geleneğin önemli mirasçıları diyebileceğimiz ekoller arasında Monetaristler (parasalcılar), Yeni Klasikler ve RBC (Real Business Cycle Theory) yer almaktadır. M. Friedman'ın başını çektiği Monetaristlere göre, depresyon ve enflasyonda para başlıca rol oynamaktadır. Krizlerin sebep sonuç ilişkileri büyük bir oranda paradan iş hacmine doğru bir akış şeklinde gelişmiştir (Parasız ve Bildirici, 2003: 93-94). Ekonomide istikrarsızlığın nedeni devletin ekonomik hayata müdahaleleridir. Merkez bankalarının uyguladığı gevşek para politikalarıyla büyüme ve "boom" amaçlanırken, ekonomileri rayından çıkarılarak istikrarsızlık yaratılmaktadır (Parasız ve Bildirici, 2003: 129). Parasal büyümedeki hızlanma ekonomik faaliyetlerde genişlemeye, yavaşlama ise resesyona neden olmaktadır (Parasız, 2006: 286).

R. E. Lucas ve T. Sargent, N. Wallace, R. Barro gibi iktisatçıların öncülüğünü yaptığı Yeni Klasik Okulun ekonomiye ve krizlere dair en önemli argümanları ise "Rasyonel Beklentiler Hipotezi"dir. Yeni Klasiklere göre, ekonomik dalgalanmaların başlıca nedeni toplam talepteki beklenmeyen dalgalanmalardır. Toplam talepte beklenenden daha büyük bir artış ekonomide bir genişlemeye, beklenenden daha küçük bir artış ise bir resesyona neden olmaktadır (Parasız, 2006: 288). Yeni Klasikler de Monetaristler gibi krizi para arzına bağlamakla birlikte onlardan farklı olarak krizi, para arzında beklenmeyen gelişme ya da müdahalelere bağlamaktadırlar.

RBC (Real Business Cycle Theory - Reel Konjonktür Teorisi) teorisyenleri, krizleri arz yanlı bir perspektiften ele almıştır. E. Kyland ve F. Prescott'un, 1982 yılında Reel Konjonktür Dalgaları olarak adlandırdıkları modele göre, iktisadî dalgalanmaların esas nedeni

reel arz şoklarıdır. RBC düşünürlerine göre, nominal bir değişken olan para olgusu, iktisadî faaliyet üzerinde hem kısa dönemde hem de uzun dönemde yansızdır. Ekonomik dalgalanmaların nedenleri arasında uluslararası rahatsızlıklar, iklim değişimleri ya da doğal afetler faktörler yer alsada da temel faktör teknolojiadaki değişimlerdir. Teknolojik değişimler zamanla başta "beşerî sermaye" olmak üzere mevcut sermayenin büyük bir kısmının modasının geçmesine neden olmakta ve bu süreçte iş yerleri kapanmakta, iş olanakları yok olmakta, prodüktivite düşmekte, resesyona başlamaktadır. Resesyona ortamı ise işverenleri prodüktiviteyi arttırmak üzere yenilik yapmaya zorlamaktadır. RBC teorisyenlerine göre, birçok ekonomik boom yararlı prodüktivite şoklarının ve birçok resesyona da ters prodüktivite şoklarının bir sonucudur (Parasız, 2006: 289-290).

Klasiklerden Say Kanunu'nu miras alan Neo-Klasik kurama göre pratikte gözlemlenen dengesizlikler, serbest piyasa ekonomisine dışarıdan bir müdahalenin bir ürünüdür. Klasik, Neo-Klasik iktisatçılar ve mirasçılarına göre, dışsal faktörler olmadığı sürece ekonomi doğal dengesinde seyredecektir. Malthus ve Ricardo, iktisadî sistemin krizlere yol açan kimi pürüzlerine işaret etmiş olmalarına rağmen Neo-Klasikler ve onların izinden giden ekoller, Klasiklerce savunulan piyasaların görünmez el tarafından kendiliğinden temizleneceği görüşünü kabul etmiştir. Devlet müdahale etmedikçe, işçiler ücretleri piyasa yasalarına aykırı bir şekilde "doğal düzey" ya da marjinal getirinin üstüne çıkarmadıkça vb. beklenmeyen koşullar ortaya çıkmadıkça, piyasalar mükemmel bir şekilde işlemektedir. Dolayısıyla, kapitalizmin doğasında kriz yoktur. Temel yaklaşımlarını klasik, neo-klasik iktisada referanslarla oluşturan monetaristler, yeni klasikler, RBC teorisyenleri de ekonomik krizlerin nedenlerini piyasa ekonomisinin içsel yapısı dışında aramışlardır. Bu yaklaşımlarda yanlış ekonomi politikaları, dışsal arz ve talep şokları, teknolojik gelişme, konjonktürün daralmasına ve krizlere neden olarak gösterilen temel faktörlerdir.

2.3. Schumpeter ve Yaratıcı Yıkım

Viyana Okulu ve Neo-Klasik iktisat geleneği içinde olmasına rağmen J. Schumpeter, kapitalizme ve krizlere ilişkin açıklamaları özgün bir niteliğe sahiptir. Dolayısıyla, ayrıca değinilmeyi hak etmektedir. Kapitalist biri-

kimin krizler yaşamasını azalan kâr haddiyle açıklayan Schumpeter'e göre, kapitalist sistemi yeniden canlandıran ve büyümesini mümkün kılan, iktisadî yeniliklerdir. Yenilikleri ve teknik ilerlemeleri üretime uygulayan müteşebbislerin rolünü kapitalist sistemin büyümesinde en önemli etken olarak gören Schumpeter, beş değişik yenilik türü saymıştır. Bunlar; 1-Piyasaya yeni bir malın, yeni bir tipin veya kalitenin sürülmesi, 2-Üretime yeni bir tekniğin uygulanması, 3- Yeni piyasaların bulunması ve yaratılması, 4- Yeni bir hammadde veya yarı mamul kaynağının bulunması, 5-Endüstrinin reorganizasyonudur (Alkin, 2009: 63-64).

İlk olarak N. Kondratieff tarafından 1920'lerde ortaya konulan elli-altmış yıllık uzun dalgalar (long cycles) sürecine teknolojik yenilik demetlerinin neden olduğunu ileri süren ve kapitalist birikimin dinamiğini bu temelde yorumlayan anaakım iktisat geleneğindeki ilk kişi Schumpeter olmuştur. Teknolojik gelişmeyi ekonominin motoru olarak ele alan Schumpeter'e göre, kapitalizmin doğasında durgunluğun aksine değişim vardır. Kapitalizm inişli çıkışlı, eşit olmayan bir gelişme sürecidir. Neo-klasik gelenek gerçek dünyada yaşanan krizleri sistem dışı unsurların ya da yanlış ekonomik politikaların etkisiyle açıklarken Schumpeter, krizlerin sistemin doğasında var olduğunu ve "yaratıcı yıkım" gibi olumlu bir işlev gördüğünü savunmuştur. Krizlerle eski teknolojiler yok olurken kapitalist birikim süreci yeni teknolojik bir taban üzerinde gelişimini sürdürmektedir. Harvey'in de belirttiği gibi, Schumpeterciler "her zaman kapitalizmin sonsuz yaratıcılığını göklere" çıkarmış, zaman zaman ölçüsüzlüğünü kabul etseler de "yıkıcılığını iş yapmanın normal maliyetleri türü bir mesele gibi ele almışlardır." (Harvey, 2010: 56).

Müteşebbisin elde ettiği kârın kaynağını yeniliklere bağlayan Schumpeter, kriz dinamikleri açısından ortak bir konumu paylaştığı Marksist ekolden kâr teorisi açısından ayrılmaktadır. Keza Marksist teoride kârın kaynağını, anaakım iktisatta savunulduğu haliyle eksik rekabet, konjonktür, risk ve belirsizlik, girişim ve yenilik faktörleri (Dinler, 2012: 537-540) değil, karşılığı ödenmemiş emekten oluşan artı-değer oluşturmaktadır (Marx, 1999).

3. Keynesyen İktisada Göre Kriz

Neo-Klasiklerin Klasiklerden devraldığı Say Kanunu'na itiraz eden Keynes'e göre, piyasa ekonomisi kendiliğinden denge koşullarını üretecek mekanizmalara sahip değildir. Tam istihdam dengesi her zaman mümkün olmayabilir ve ekonomi düşük istihdam koşullarında da dengede kalabilir. Ücretler ve fiyatlar klasiklerin kabul ettiği gibi esnek değil, aksine yapışkan (katı ya da rijit) bir özelliğe sahiptir. Ekonomik dalgalanmaların ardında yatan temel faktör bekleyişlerdir. Geleceğe ilişkin belirsizlikler, satış ve kâr beklentilerini etkilemektedir. Yatırımların çarpan etkisi ve toplam talepteki değişime toplam arzın gösterdiği tepki, konjonktürün boyutlarını belirlemektedir. Devletin iktisadî alana yönelik maliye ve para politikalarını aktif bir şekilde kullanması halinde çarpan mekanizmasıyla ekonominin canlandırabileceği görüşünü geliştiren Keynes, piyasaların kriz ortamından çıkışının satın alma gücüyle desteklenmiş talebin arttırılmasıyla mümkün olduğunu savunmuştur (Keynes, 2010).

Keynes'e göre ekonomik sistemin büyümesini sağlayacak ana unsur toplam taleptir. Oysaki, kriz süreci kapitalistleri yatırımları kısımaya, işçileri işten çıkartarak ücretleri kısımaya ve dolayısıyla tüketimi baskılamaya, geleceğin belirsizliği nedeniyle tasarruf eğilimini arttırmaya yönlendirmektedir. Bu durum ise aşırı üretim krizini derinleştirmektedir. Serbest piyasanın bu döngüden kurutulmasının çözümü genişletici para ve maliye politikalarıdır. Krizin atlatılması ve ekonominin büyümesi amacıyla kamu harcamaları arttırılmalıdır. Gelir dağılımı yeniden düzenlenerek ortalama tüketim eğilimi arttırılması yönünde iktisat politikalarıyla toplam talep arttırılmalıdır. Özetle, tüketim ve yatırım harcamaları teşvik edilerek "toplam talep" arttırılmalıdır (Birdal, 2018: 27).

3.1. Yeni-Keynesyen Kriz Teorisi: Asimetrik Bilgilenme

1970'li yıllara kadar konjonktür dalgalanmalarının kaynağı olarak toplam talep şokları üzerine odaklanan Keynesgil konjonktür teorisi, 1973-1975 petrol fiyat şokunu izleyen yıllarda ortaya çıkan stagflasyon (yüksek enflasyon ve işsizliğin birlikte yaşanması) sorununu çözümede yetersiz kalmıştır. Bunun üzerine Yeni Keynesyenler, Keynesyen teoriyi hem arz hem talep şoklarını içerecek şekilde yeniden ele almışlardır.

Yeni Keynesçi iktisatçıların finansal krizleri açıklama biçimi, G. Akerlof'un asimetrik enformasyon kavramından türetilmiştir. Akerlof, Amerika'da kötü durumda olan ikinci el arabalar için kullanılan "limon" kelimesine atıf yaparak limon piyasa demiştir. Limon piyasa, karşılıklı akde söz konusu olan mal ve hizmetlerin niteliğinin en azından bir tarafça tam olarak bilinmediği durumda oluşmaktadır. Amerikan ikinci el araba piyasası örneğinde alıcılar, arabaların durumunu satıcılar kadar iyi bilmedikleri halde satın almak istedikleri bir arabaya ortalama bir fiyat ödemekte ve böylece piyasada kötü arabaların satılma ihtimali yükselmektedir. Akerlof'a göre, asimetrik enformasyon olgusu benzer şekilde finansal piyasaların da etkinliğini bozmaktadır. Bankalar, verdikleri kredilerin geri dönme olasılığını, kredi talep edenler kadar iyi bilmediğinden asimetrik enformasyon problemi, kredi piyasaları için de geçerlidir (Bilgin, vd. 2002: 17-8).

Finansal krizi "fonların en üretken yatırım olanaklarına kanalize edilememesi sonucu ortaya çıkan doğrusal olmayan bozulma" olarak tanımlayan Mishkin'e göre finansal krizler, asimetrik bilgilenme (asymmetric information) nedeniyle ortaya çıkan ters seçim (adverse selection) ve ahlâkî riziko (moral hazard) problemlerinden kaynaklanmaktadır. Asimetrik bilgilenme, finansal işlem yapan taraflar arasındaki bilgi eşitsizliğini ifade etmektedir. Ters seçim, finansal kurumların elindeki fonları eksik bilgiden dolayı yüksek riskli alanlara kaydırması durumunda oluşmaktadır. Bu durumunun artması piyasalardan düşük riskli "iyi" finansal varlıkların çekilmesine, piyasanın yüksek riskli "kötü" finansal varlıkların piyasasına dönüşmesine ve finansal piyasaların işleyemez hale gelmesine neden olmaktadır. Borç alanın borcu aldıktan sonra borç verenin onaylamayacağı türden faaliyet ve davranışlarda bulunma olasılığı olarak tarif edilen ahlâkî tehlike ise, daha çok yüksek riskli yatırıma girişenler tarafından tercih edilmektedir. Keza, yüksek riskli yatırımlar yüksek kazanç potansiyeline sahiptir. Bununla birlikte bu projelerin başarısız olması kredilerin geri dönme olasılığını düşürmekte ve finansal sistemi krize sürükleyebilmektedir (Mishkin, 1996: 2; Mishkin, 2003; Mishkin, 2004; Mishkin: 2007). Finansal piyasalarda belirsizlikteki artışlar önemli bir finans veya finans dışı kurumun iflası, resesyon, politik istikrarsızlık veya hisse senedi piyasasındaki çöküş gibi nedenlerden kaynaklanmaktadır. Borç verenlerin iyi ve

kötü kredi risklerini ayırt etmesini daha da zorlaştıran bu durum, bilgi asimetrisini daha da arttırmaktadır (Mishkin, 1998: 10).

Finansal krizleri Akerlof'ın "limon piyasaları"ndan hareketle açıklayan Yeni Keynesçiler, finansal krizlere karşı öncelikle para politikasının önemine vurgu yapmaktadırlar. Buna göre para arzının artırılması, faiz oranlarını düşürerek ahlâkî risk ve ters seçim problemlerini azaltmaktadır. Ayrıca, düşük faiz oranları, sadece kredi arzını değil, kredi talebini de uyararak yatırımları artırmaktadır. Genişleyen para arzı, işletmelerin net değerlerini yükseltirken, risk alma istekleri ve dolayısıyla ahlâkî riskini de düşürecektir. Stiglitz ve Weiss gibi bazı Yeni Keynesçi iktisatçıların geliştirdiği faiz tavanı uygulaması alternatif öneriler arasında yer almıştır. Bir diğer öneri, asimetrik enformasyonu azaltmak amacıyla enformasyon akışına kamu müdahalesi olmuştur. Bu bağlamda, bankaların ve işletmelerin profesyonel denetime tabi tutulup bilançolarının daha sık yayınlanması ve yanlış bilgi aktarımlarına uygulanan cezai yaptırımların ağırlaştırılmasının, asimetrik enformasyonu azaltacağı savunulmuştur (Bilgin, vd. 2002: 18).

3.2. Post-Keynesyenler ve Krizin İçsellığı

1970'li yıllarda Keynesyen çizgide gelişen iktisat okullarından bir diğeri olan Post-Keynesyen iktisada göre istikrarsızlık, karmaşık ve değişken finansal yapılar sahip kapitalist ekonomilerin içsel işleyişinden kaynaklanmaktadır (Minsky, 2013). Yeni Keynesçilerin geliştirdiği asimetrik enformasyon, ahlâkî risk ve ters seçim gibi benzer kavramları kullanmakla birlikte, iki okulun finansal kriz teorileri önemli farklılıklar içermektedir. Finansal kırılganlıklar, para arzının içsellığı (endojenliği) gibi kavramlarla Yeni Keynesyenlerden farklılaşan Post Keynesyenler, borç veren riskinin yanı sıra, borç alan riskini de göz önünde bulundurmuşlardır (Bilgin, vd. 2002: 19).

Post-Keynesyen yaklaşımda konjonktür ve krizler, belirsizlik, para arzının içsellığı ve finansal istikrarsızlık olmak üzere üç temel etkenle açıklanmaktadır. Keynes'in likidite tercihinin fonksiyonunu "finans motifleriyle para talebi"ni de içerecek şekilde genişleten Post-Keynesyen iktisatta para, hesap birimi ve değer biriktirmenin yanı sıra bir finansman aracı olarak işlev görmektedir. Herhangi bir tasarruf kararından bağımsız olarak

para arzının içsel olması, para yaratım süreciyle ilişkilidir. Kâr bekleyişlerindeki artışa bağlı olarak açıklanan finans motifleriyle para talebi, yatırım kararının alındığı zaman ile beklenen kârların realize edildiği zaman arasındaki farktan doğmaktadır. Diğer koşullar sabitken firmaların artan kâr beklentileri, daha fazla finansman ihtiyacını ve kredi talebini artırmaktadır. İyimserliğin hakim olduğu böylesi bir durumda bankalar ise kredi arzını artırmaktadır. Böylece yatırım mallarına olan talep efektif talebe dönüşmekte, para yaratımı herhangi bir artışın yaratılma ve çıktı üretim sürecinin bir unsuru olmaktadır (Apaydın, 2015: 103-4).

Post-Keynesyenlere göre işletmelerin finansal yapısı ekonomik istikrarı belirlemektedir. İşletmelerin finansal sıkıntılarının ne zaman krize dönüşeceği, piyasada şekillenen bu borç yapısıyla ilişkilidir. Bu bağlamda firmaların faaliyet gelirleri ile borç faizi geri ödemesi arasındaki ilişkileri inceleyen H. Minsky, işletmeleri finansman yapısı yönünden hedge, spekülâtif ve Ponzi olmak üzere üç gruba ayırmıştır. Bir firma, öngörülen faaliyet gelirleri hem faizlerini hem de borçluluk düzeyini azaltacak yeterli ölçünün üzerinde ise hedge finans grubu içindedir ve faizler ne kadar yükselirse yükselsin işletmeler ödeme güçlüğü yaşamamaktadır. Borç faizlerini ödemeye yeterli bir faaliyet geliri öngören firma ise spekülâtif finans grubundadır. Bu şirketler vadesi dolan borçlarının tamamını ya da bir kısmını geri ödemek için gereken nakdi yeni kredilerle karşılamak durumundadır. Faaliyet gelirleri borç faizlerini vadesinde ödeyebilmek açısından yetersiz kalan şirketler ise, Ponzi grubu içindedir. Ponzi finansman durumunda nakit akımları, anapara ve faiz ödemelerinden çoğu zaman daha büyüktür. Bu firmalar vadesi gelen ödemeleri karşılayabilmek için ya sürekli borçlanarak borç yüklerini artırmak ya da ellerindeki varlıkları satmak zorundadırlar (Minsky, 1982: 25-32). Minsky hipotezi, ekonomi yavaşladığında hedge finans grubundaki firmalardan bazılarının spekülâtif finans grubuna, bu gruptaki bazı şirketlerin de Ponzi finans grubuna geçmek durumunda kalacağına işaret etmektedir (Kindleberger ve Aliber, 2014: 46).

Kapitalist ekonominin finansal yapısının refah dönemlerinde daha da kırılgan bir hale geldiğine dikkat çeken H. Minsky'e göre, istikrarsızlığı içinde barındıran istikrar durumu riskli davranışları teşvik etmektedir. Kârlı yatırımlar ve varlık fiyatlarındaki artışların yaşandığı ekonomik bir konjonktürde kredi kanalı ve

finansal hızlandırıcı mekanizmasıyla borç alanlar açısından varlıkların net değeri ile birlikte teminat değerleri de artmaktadır. Teminatların değerinin artışı ise yeni borçlanmalar kolaylaşmakta, böylece varlık talebi ve fiyatları yükselmektedir. Bu süreçte artan kârlar kredi musluklarını açan bankaların geri ödenmeme kaygısını azaltırken, varlık fiyatlarının artışıyla oluşan servet etkisi, harcamaları ve yeniden borçlanma eğilimini güçlendirmektedir. Merkez bankasının düşük faiz politikası ve varlık fiyatlarına dair geleceğe dönük aşırı iyimserlik, borçlanma ile finansmanın artmasına yol açmaktadır. Borçlanmanın devam etmesiyle birlikte özel sektöre verilen krediler kaldıraç oranını yükseltmekte ve bu durum kötü projeler için verilen kredileri de artırmaktadır. Riskli kredilerin artması sonucunda varlık balonu patlayarak finansal krizlere neden olmaktadır. Borçlar ödenemez duruma gelmekte, bankalar teminatları düşük fiyatlardan ya da zararına elden çıkarmaya çalışmaktadır. Yeni yatırımlar ve borçlanmalar azalırken, finansal kırılganlığın artışı ile birlikte "Minsky anı" kaçınılmaz olmaktadır (Kansu, 2011: 25-6).

Keynes'in içinde yer aldığı anaakım iktisat, krizleri "arızî" olarak gören, tekil krizleri doğa, insan doğası, psikoloji, ekonomi politikası gibi kapitalist piyasa ekonomisinin doğası dışında arayanlardan farklıdır. Savran'ın da belirttiği gibi, anaakımın krizi dışarda arayan dogmatik yaklaşımına nazaran gerçekçi damarını oluşturan bu ekol, Malthus'tan, Sismondi'den, Keynes'in öne çıkarttığı S. Gesell'dan, Hobson'dan geçerek gelişmiştir. Bununla birlikte para ve finansı iktisadın ana damarına enjekte eden Keynes'in kendisi de, kapitalizmin krizlerini kapitalizme özgü üretim tarzına içkin olan yapısal çelişkilerden türetmemiştir. Devletin ekonomiye uygun politikalarla müdahale ederek arz ve talep dengesini sağlayabileceğini düşünen Keynes'in kriz açıklamasında esas belirleyici olan "hayvanî içgüdüler"dir. Keynes ve takipçileri iktisat, finans dünyası ve beklentiler üzerine önemli tespitlerde bulunmuş olmalarına rağmen, bunları kapitalizmin doğasına bağlamamıştır. Krizleri üretim alanından bağımsız olarak toplam talebin yetersizliği olarak ele alan Keynes, krizin esas nedenlerine değil, açığa çıkış biçimi ya da belirtilerine yoğunlaşmıştır. Oysaki, talep düşmesi şeklinde ortaya çıkan krizler, kamu harcamaları ve öteki yollarla arttırılsa da kapitalist üretim krizlerinin daha da temelinde yer alan kâr oranlarının düşüşü ve aşırı birikim krizini ancak hafifletme ve

erteleme noktasında işlevsel olmaktadır (Savran, 2013: 47-51). Krizi ortaya çıkaran koşulları kapitalist piyasa ekonomisinin dinamikleri ve çelişkilerine bağlı olarak içsel bir şekilde ele alan yaklaşımı ise Marksist iktisat sergileyebilmiştir.

4. Siyasal İktisat Okullarının Eleştirisi: Marksist Teoriye Göre Kriz

Marx, kapitalist ekonomik sistemi incelerken konjonktürel süreçlerle birlikte krizi sisteme içkin olarak ele almış, sermaye birikim süreçlerinin içerdiği çelişkilerin krizleri kaçınılmaz kıldığını ve sermaye birikiminin krizlerle ilerlediğini belirtmiştir. Marx, tarihsel ve toplumsal koşulların bir sonucu olarak ele aldığı kapitalist üretim tarzı ve sermaye birikim süreçlerini, artı-değer, meta üretimi ve emek sömürüsü esas alınarak kullanım değeri-değişim değeri, emek-emek gücü, somut-soyut emek, meta-para vb. temel kategorilerle analize tabi tutmuştur. Marx'a göre, sermaye birikim süreçleri, farklı biçim ve ölçümlerde krizleri, sermayenin değersizleşmesini, sınıf mücadelesine bağlı olarak yeniden üretim ve birikim koşullarını içermektedir.

Say Yasası, ekonomik bunalımların varoluş koşullarını yadsımıştır. Marx, kapitalizm koşullarında takas ekonomisine dayanan Say Yasası'nı bir saptırma olarak niteleyerek reddetmiştir (Yılmaz, 2012: 18). A. Smith ve D. Ricardo kapitalizmi emek-değer teorisi ve toplumsal uyum mekanizmaları üzerinden açıklarken (Ak-üz, 2009: 3-5) Marx, klasiklerin emek-değer teorisinin özüne inerek artı-değer teorisini geliştirmiş, tarihsel bir süreç olarak kapitalizmi sosyal/sınıfsal çelişkiler ve kriz dinamikleri açısından değerlendirmiştir. Marx'a göre iktisadî krizler, sermaye birikiminin çelişkileri içeren büyüme sürecinin kaçınılmaz bir sonucudur. Ekonomik büyüme ile iktisadî dalgalanmalar arasındaki sıkı bağa işaret eden Marx, kendi döneminde yaşanan on yıllık buhranlar üzerinden iktisadî hayatın konjonktür tanımına uygun bir şekilde kapitalist birikim süreçlerinin "ortalama faaliyet, refah, aşırı-üretim, buhranlar ve durgunluk" aşamalarından geçtiğini belirtmiştir. Marx'a göre kapitalist ekonomide iktisadî dalgalanmalar sistemin "sonsuz büyüme" dinamiklerini harekete geçirdiği kadar aynı zamanda bu dinamiklerin önündeki engelleri de açığa çıkarmaktadır. Üretim güçlerini muazzam

ölçülerde harekete geçiren ve geliştiren büyüme süreçleri, iktisadî dalgalanmalar ve buhranlarla birlikte sekteye uğramakta, gelişimin önündeki engellere dönüşmektedir (Divitçioğlu, 2013: 5-6).

Günümüzde kapitalizmin krizleri finansal alanda ortaya çıkarak ekonomik bünyenin tümüne nüfuz ederek ilerlemektedir. Dolayısıyla krizi tüm boyutlarıyla analiz edebilmek için öncelikle bir meta olarak paranın kapitalist bir ekonomide yerini ve toplumsal işlevlerini belirlemek gerekmektedir. Kapitalist üretimin toplumsal yeniden üretimin koşulu haline geldiği tarihsel süreçte para, sermayenin en önemli formlarından birine dönüşmüştür. Mübadeleyi takasla özdeş tutmalarından ve meta mübadelesini toplumun "doğal düzeni" olarak görmelerinden dolayı klasik ekonomi politikçiler ve neo-klasikler, kapitalizmin parayı temel alan iktisadî analizini geliştirememişlerdir. İktisat biliminin kurucuları sayılan klasik iktisatçılar, malların mallarla takasını esas alarak reel ilişkilerin paradan bağımsız anlaşılabilirliğini savunmuştur. Parayı "ticareti kolaylaştıran yararlı bir icat ve bir değişim aracı" olarak ele almışlardır. Parayı iktisadî mekanizmanın çalışmasını sağlayan motor yağına benzeten klasikler, motor yağına değinmeden mekanizmayı incelemiştir. Öztürk'ün belirttiği gibi, liberal iktisatçılar, günümüzde de bu "sağduyuya uygun" bilimsel açıdan hatalı bir fikri savunmaktadır. Marx'a göre, mübadelenin neden parayı zorunlu kıldığını anlayamayan politik iktisat, paranın değerini zorunlu bir biçimi olduğunu kavrayamamış (Öztürk, 2017: 183-4), paranın işlevlerini daraltarak basit mübadele aracına indirgemişlerdir.

Marx'ın para konusundaki analizleri, günümüz finansal ilişkilerini öngörecektir bir mahiyete sahiptir. Marx'a göre, kapitalizmin para tahlilindeki güçlüğü çözümlenin sırrı metada gizlidir. Kapitalizmde değişim değeri ve kullanım değeri arasındaki dönüşüm sorunu para şeklinde özel nitelikte bir meta sayesinde çözüme kavuşmaktadır. Para, bütün metaların değişim değerini tek bir özel meta biçiminde temsil eden bir varlıktır. Kapitalist üretim koşulları altında ekonominin temel değişim aracına dönüşen para olgusu aynı zamanda, toplumsal ilişkilerinin bir nesne biçiminde ortaya çıkmasını sağlamakta ve değişim değerini yaratan emeğin bütün toplumsal biçimlerini nitelendirmektedir. Para değer ölçüsü olarak fiyatların belirlenmesini sağlarken, dolaşım aracı olarak mübadeleyi kolaylaştırmakta ve

de her iki biçimin de belirlenimi olarak burjuva maddi servetini temsil etmektedir (Marx, 2005: 61-71). Marx, paranın işlev ve biçimlerini incelerken analizini değerinin özü ve biçimleri üzerinde temellendirmiş, böylece, meta-paranın devletin çıkardığı itibarî para ve kredi-paranın analizi için sağlam bir temel olduğunu gösterebilmiştir (Itoh ve Lapavitsas, 2008: 65). Doğal olarak Marx, kapitalist üretim biçimini parasal ekonomi koşullarının geçerli olduğu bir üretim biçimi olarak ele almıştır (Foley, 1990: 443).

Marksist gelenek içinde krizleri açıklamaya yönelik oldukça zengin bir yazın vardır. Böyle olmasının nedeni Marx'ın kapitalist birikim süreçlerini krizlerle birlikte ele alması, birikim süreçlerinde krizi ortaya çıkaran çok sayıda faktör bulunduğunu belirtmiş olması ve de kriz doğuran farklı koşulları analizlerinde işlemiş olmasıdır. Marksist perspektiften sınai ve ticari krizleri açıklayan dört farklı yaklaşım bulunmaktadır. Bunların iki ayrı grupta toplanabileceğini belirten Itoh ve Lapavitsas'a göre, ilk grup teorilerde kriz, efektif talebe nazaran toplam meta arzının fazla olması nedeniyle tetiklenmektedir. Arz-talep dengesizliği, ya çalışanların kısıtlanmış tüketimlerinden ya da orantısızlık teorisi olarak açıklanan üretim dalları arasındaki anarşiden kaynaklanmaktadır. Her iki yaklaşıma göre, kriz koşullarında arza nazaran talep yetersizliği kâr oranlarının düşüşüne yol açmaktadır. İkinci grupta yer alan iki teoride ise krizin esas nedeni sermayenin aşırı birikimiyle ifade edilmektedir. Aşırı birikim, sermayenin organik bileşimindeki artışına (organik bileşim teorisi) ya da emek kıtlığı nedeniyle ücretlerde artışa (emek kıtlığı teorisi) yol açmaktadır. Her iki durumun sonucu kâr oranlarının düşmesidir (Itoh ve Lapavitsas, 2008: 130-2).

4.1. Aşırı Üretim-Eksik Tüketim Nedeniyle Azalan Kâr Oranları

Eksik tüketimci kriz teorilerinin önemli öncülerinden biri S. D. Sismondi'dir. Soylu bir aileden gelen ve başlangıçta liberal düşünceyi benimseyen Sismondi (1773-1842), gerek iktisadî yapıya dair analizleri gerekse de ekonomik krizlere dair görüşleriyle Marksizmi öncülleyen düşünürlerden biri olmuştur. 1819 yılında yayınladığı ikinci kitabı "Ekonomi Politığın Yeni İlkeleri"nde, kapitalist sistemin işleyişine dair "doğal uyum" ve sistemin kendiliğinden "tam istihdam dengesi"ne yöne-

leceği düşüncesini reddederek ilk ekonomik bunalım teorilerinden birini oluşturan Sismondi, kapitalist üretim biçiminin toplumu burjuva ve proleter olarak iki sınıfa ayırdığını ve bu iki sınıfın çıkarlarının çeliştiğini belirtmiştir. Sismondi'ye göre, bu çelişkinin yol açtığı sınıf çatışması üretim ve sermayenin belirli ellerde yığılması ile daha da şiddetlenmektedir. İşçilerin geçimleri için gerekenin üzerinde çalıştırılarak bir "artık ürün" yaratması işverenin kârına ve sömürüye dönüşmektedir. Üretim kapasitesini ve malları artıran kapitalist üretim, aynı düzeyde tüketimi gerçekleştirememekte, makinalaşma ve rekabetin yol açtığı işsizlik, ücretlerin asgari seviyenin üzerine çıkmasını engellemektedir. Bu noktada üretim artışı, talep yetersizliğine ve dolayısıyla dönemsel aşırı üretim bunalımlarına yol açmaktadır (Ölmezoğulları, 2008: 132).

İngiliz J. A. Hobson (1858-1940), emperyalizm olgusu üzerinden eksik tüketim krizlerine dikkat çeken öncü düşünürlerden bir diğeridir. Hobson'a göre toplumun tüketim gücündeki artış yatırıma dönüşen tasarrufların yarattığı üretim kapasitesindeki genişlemeye dönüşmedikçe kâr oranları gerileyecek ve aşırı üretim krizleri kaçınılmaz olacaktır (Birdal, 2018: 26). Kapitalist sistemde ortaya çıkan ekonomik buhranların sebebi olarak tüketicilerin az harcamasını gösteren Hobson, kapitalizmin neden olduğu tekelliliği, kötü gelir bölüşümünü, Avrupalı devletlerin sömürgeciliğini eleştirmiştir (Hatiboğlu, 2003: 52). Eksik-tüketim ile emperyalizm arasında bağlantı kuran ve üretim araçları üretimi (kesim I) ile tüketim araçları üretimi (kesim II) arasındaki ilişkileri ilk ele alan düşünürlerden biri olan Hobson, "sürdürülebilir bir büyümeyi" savunarak, aşırı tasarrufların krizlere ve yoksulluğa yol açtığını belirtmiştir. Ona göre tekeller yönündeki kapitalist gelişme yüksek fiyatlar ve tekeli kârlar üzerinden aşırı tasarruf eğilimini beslemektedir. Aşırı tasarruf elde eden kesimlerin eksik tüketimi sistemi bunalımlara sürüklemektedir. Eksik tüketimin en yüksek aşaması olan emperyalist sistem aşırı kârlar ve yüksek rantlar nedeniyle gelir dağılımını bozmakta ve pazarları daraltmaktadır (Öztürk, 2008: 37-38).

1929 Krizini bu tarzda ele alan eksik tüketim teorilerinden P. Baran ve P. Swezy'in başını çektiği "tekeli kapitalizm", "tekeli devlet kapitalizmi" kuramcıları Keynesyen iktisada yaklaşarak kamu harcamalarıyla talebin artırılarak ek talep sorununun giderileceğini

savunurken, Aglietta vd.nin geliştirdiği “Düzenleme Okulu”na göre ise “Fordist” üretim işçilere ödenen yüksek ücretler ve sosyal devlet harcamaları ek talebin kaynağını oluşturmuş, sistem genişleyen üretimiyle 1945’lerden 1970’lere kadar “altın çağı”nı yaşayabilmiştir. Luxemburg’ta ise kapitalizmi geçici olarak kriz ortamından çıkararak ve ek talebin kaynağını oluşturan etken dış pazardır. Böylece kapitalist üretim ilişkileri mal ihraççı kanalıyla bütün dünyaya yayılmakta, kendinden önceki toplumsal yapıları dönüştürmekte ve kendi sınırlarını sonuna kadar tüketerek uluslararası kriz koşullarıyla karşılaşmaktadır (Savran, 2013: 180-215).

Orantısızlık Teorisi’ne göre kriz, kapitalist üretimin anarşik doğası, kapitalistlerin rekabet ortamı içinde bilinmeyen bir piyasaya “plansız” bir şekilde üretim yapılmasından kaynaklanmaktadır. Merkezî planlamadan yoksun bir şekilde yapılan üretim, kimi sektörlerde aşırı üretime, kimi sektörlerde ise eksik üretime yol açmaktadır. Kaynak aktarımını yanlış yönlendiren bu durum aynı zamanda piyasadaki fiyatların ürünlerin gerçek değerinden sürekli bir şekilde sapmasına neden olmaktadır. Örneğin tüm ekonomiyi etkileyecek düzeyde stratejik öneme sahip bir sektörde yaşanan aşırı üretim ya da eksik üretim, emek, sermaye, toprak vb. üretim kaynaklarının transfer sürecini geciktirecek, ekonomide önemli karmaşaya neden olacaktır. Bu süreç ekonomiyi genel bir kriz içine sürüklemeye potansiyeline sahiptir. Üretim dalları arasında orantısızlıkla ortaya çıkan bu durum Marx’ın analizlerinde kriz yaratan faktörlerden biri olarak gösterilmiştir.²

Orantısızlık Teorisi’nin kriz izahı, başta departman 1 ve 2 olmak üzere kapitalist üretimde sektörler arası kaynak dağılımındaki anarşik durumun yol açtığı aşırı üretim-eksik tüketime odaklanmıştır. Bu kapsamda kapitalist üretim sürecinde piyasa fiyatların gerçek değerinden işlem görmesinin rastlantısal bir durum, dengeden sapmanın ise sürekli bir olgu olduğunu belirten Tugan ve Baronowsky, krize neden olan belirleyici unsurun sektörler arası orantısızlık olduğunu savunmuşlardır. Kautsky’nin yanı sıra Hilferding, orantısızlık teorisini destekleyen önemli Marksistler arasında yer almıştır. Marx’ın

kâr oranlarının düşme eğilimi ve eksik tüketimden kaynaklanan kriz açıklamalarını reddeden Tugan, Kapital II’de ele alınan yeniden üretim şemalarını ilk kullanan kişilerden biri olarak orantısızlık teorisini geliştirmiştir. Tugan’a göre artı-değerin kapitalist yeniden üretim sürecinde sermayeye dahil edilen kısmı sanayiler ve departmanlar arasında doğru bir şekilde dağıtılmadığında krize neden olmaktadır. Şayet bu miktar doğru bir şekilde dağıtılsa kriz çıkmayacaktır (Sweezy, 2007: 162-9).

Tugan-Baranowsky’e göre, departmanlar arası orantı kapitalist üretimin anarşik yapısı içinde ancak şans işidir ve mümkün değildir. Kapitalist üretimin planlamadan yoksun deneme ve yanılma yöntemi şeklindeki doğası, periyodik olarak yeniden üretimi sekteye uğratacak ve büyük dengesizlikleri kaçınılmaz kılacaktır. Luxemburg ve Lenin, Orantısızlık Teorisi’nin krizi sadece departmanlar arası dengesizliğe bağlayan açıklamalarını reddederken, R. Hilferding, tekelci sermaye üzerine yaptığı çalışmalarda bu tezi yeniden savunmuştur. Tugan-Baranowsky ve Hilferding daha sonraları, kapitalizmin anarşisinden kaynaklanan krizlerin merkezî planlama ile yok edileceği iddiasında bulunurlar. Hatta Hilferding’e göre, “çözüm örgütlü kapitalizmdir”, bunun için bir araç olarak parlamento ile devlet, kontrol edilmelidir (Shaik, 2011: 37-8).

Marksist kriz teorisini açıklamaya yönelik yaklaşımlar içinde yer alan “eksik tüketimci kriz teorisi” ile “orantısızlık teorisi”, krizi aşırı-üretim, tüketime (efektif talep) nazaran üretimin (arz) aşırı olmasına, bir başka ifadeyle arz ve talep arasındaki dengesizlikle açıklamıştır. Eksik tüketim krizlerinin kapitalizm öncesi toplumlarda ortaya çıktığını vurgulayan Marx’a göre kapitalizmin ayırt edici özelliği “birikim amaçlı birikim”dir. Kapitalizm öncesi toplumlarda tüketim amaçlı mübadele esas iken, kapitalist toplumda birikim amaçlı mübadele söz konusudur. Aşırı birikime neden olan “sürekli kâr arayışı” ile bozulan gelir dağılımının sınırladığı toplumsal tüketim arasındaki çelişki aşırı üretime neden olan başlıca etkidir. Kapitalist üretimin anarşik yapısının da rol oynadığı bu durum, rekabet ortamı içinde sürekli genişleme ve daha fazla kâr arayışı içinde olan sermayenin ücretli emeği sınırlayarak tüketim gücünü zayıflatmasından kaynaklanmaktadır. Ama aynı kapitalizm belirli evrelerde ücretleri sınırlayarak eksik tüketim neden olduğu gibi genişleme ve büyüme evrelerine de sahiptir. Dolayısıyla eksik tüketimciler kapitalizmde

2 Marx, Kapital’in II. Cildinin Üçüncü Kısım, Bölüm 20 ve Bölüm 21’de basit yeniden üretim ve genişleyen yeniden üretim süreçlerini Kesim I ve Kesim II arasındaki ilişkiler temelinde orantısızlık ve eksik tüketimi de içerecek şekilde ele almaktadır (Marx, 2012: 375-496).

krizin neden sürekli bir durum olmadığını açıklamakta yetersiz kalmaktadırlar (Birdal, 2018: 32).

4.2. Aşırı Sermaye Birikimi Nedeniyle Azalan Kâr Oranları

Marksist gelenek içinde krizlerin nedenlerini açıklamaya yönelik 1970'lerde öne çıkan iki temel yaklaşımdan biri "kâr sıkışması teorisi", diğeri de "kâr oranlarının düşme eğilimi teorisi"dir. İki yaklaşımda da, krizi tetikleyen esas faktör aşırı sermaye birikimidir. Aşırı sermaye birikimi birinde sermayenin organik bileşimindeki artış nedeniyle, diğesinde emek kıtlığı ve ücret artışları nedeniyle kâr oranlarını düşürmektedir.

Krizi azalan kâr oranları teorisi ile ele alan Marksist yaklaşım, Kapital'in III. cildine dayanarak özellikle 1970'lerdeki krizleri açıklamak üzere geliştirilmiştir. Paul Bullock ve David Yaffe'nin başını çektiği çok sayıda Marksist kuramcıya göre krizlerin esas nedeni kâr oranlarının düşme eğilimidir. Rekabet halindeki sermayedarlar kâr oranlarını arttırarak daha fazla birikim sağlamak güdüsüyle, başlangıçta devraldığı üretim tekniklerini sürekli olarak geliştirmiş, hem işin örgütlenmesinde hem de kullanılan üretim araçlarında değişiklikler yaparak artı-değer üretimini arttırmaya ve sürdürmeye çalışmıştır. Kapitalist birikim süreci yeni teknolojilerin üretime uyarlanmasıyla sermayenin bileşimini değiştirmeyen sermaye lehine arttırmaktadır. Sermayenin organik bileşiminin artmasıyla açıklanan bu süreç kâr oranlarını düşürerek krizlerin yaşanmasında önemli bir etken olmaktadır. Kâr oranlarının düşme eğilimi karşı eğilimlerle birlikte ortaya çıkmaktadır.

Kâr oranlarının düşme eğilimi, sermayenin organik bileşiminin artmasından kaynaklanmaktadır. Sermayenin organik bileşiminin artış nedeni ise rekabet koşullarındaki firmaların emek verimliliğini arttırmak amacıyla yeni teknikleri uygulamaya koymaları ve bunun sonucunda meta fiyatlarını düşürmeleridir. Kapitalist rekabet ortamında sermayenin organik bileşimini oluşturan değişken sermayenin oranı sürekli azalırken değişmeyen sermayenin payı ise artmaktadır. Bunun sonucunda kârın kaynağını oluşturan artı-değer azalmakta, artı-değerin azalması ise sistematik olarak kârları düşürmektedir (Bell ve Cleaver, 2002). Sonuçta sermayenin elde ettiği artı-değer birikim için yeterli olmaktan çıkınca aşırı birikim krizi patlak vermektedir. Krizin patlak vermesiyle

bütün süreç boyunca örtülü kalan öteki çelişkiler de ortaya çıkmaktadır (Savran, 2013: 50).

1970'lerin başında ortaya çıkan krizlerin akabinde geliştirilmiş olan kâr sıkışması teorisi ise, eksik tüketimci kriz teorilerinin eleştirisi üzerinden şekillendirilmiştir. Eksik tüketim teorisinin önde gelen isimleri A. Glyn ve B. Sutcliffe olmuştur. Krizleri açıklama noktasında Marksist bir perspektife yakın duran "kâr sıkışması" teorisyenleri krizi bölüşüm teorisi üzerinden açıklamaları nedeniyle Yeni Ricardocu olarak adlandırılmışlardır. Bu teorisyenler krizi Marksist azalan kâr oranları teorisi ile ilişkilendirerek ele almakta fakat kâr oranlarının düşmesinin gerekçesi konusunda azalan kâr oranları teorisyenleriyle ayrılmaktadır. Azalan kâr oranları teorisini savunanlar krizi sermayenin organik bileşimindeki artışa bağlarken, kâr oranlarının düşme eğilimine karşı gelişen güçler üzerinden bunun yapısal bir eğilim olmayacağını savunan Yeni-Ricardocular, kâr sıkışması üzerinden krizin asıl sebebini işçilerin ücretleri arttırmak yönündeki mücadelelerine bağlamışlardır. Buna göre kâr oranlarının düşmesinin gerçek nedeni, ücret artışlarıdır. Teoriye göre sermaye birikiminin genişleme döneminde üretken yatırımlar ve istihdam artmaktadır. İşsizliğin azalması ve sınıf mücadelesi sonucunda reel ücretler artmaktadır. Ücretlerin artması ise maliyetleri arttırıp kâr oranlarını sıkıştırmakta ve krize neden olmaktadır (Öztürk, 2008: 60-62).

4.3. Marksist Kriz Teorisine Dair Genel Bir Değerlendirme

Marksist kriz teorilerinde genel ölçekteki bir krizin kapitalist rekabetin yol açtığı kâr oranlarının düşmesi noktasında bir uzlaşma olduğunu söylemek mümkündür. Buna karşın krizin nedenleri konusunda ayrılıklar söz konusudur. Bu teorilerde kriz oluşturuca nedenlere dair, Marx'ın analizleri üzerinden hepsine dayanak bulmak mümkündür. Ancak, krize yol açan faktörün özgülüğünün yeterince gözetilmediği söylenebilir. Oysaki, ekonomik ve finansal krizlerin ortaya çıkış biçimleri ve bu açığa çıkışı tetikleyen faktörler değişebilir.

Kriz teorilerinden yalnız birini kabul ederek "Kapitalist krizin oldukça farklı tarihî bir deneyimi karşısında, teorik akımlardan birini mekanik bir şekilde" uygulamak doğru olmayacaktır (Itoh ve Lapavitsas, 2008: 12). Örneğin Engels, Marx'ın "Ücretli Emek ve

Sermaye” adlı çalışmasını yorumlarken, yukarıdaki teorilere dayanak edilen kriz nedenlerine bir arada değinmiştir. Engels’e göre, bilimsel buluşlar ve teknik icatlar, emek-gücünün üretkenliğini arttırırken, karşılığı ödenmeyen emeğin kapitaliste giden kısmını arttırmaktadır. İktisadî olarak yaratılan toplam değer önemli bir kısmına kapitalistler tarafından el konulurken, bir kısmı rant şeklinde toprak sahiplerine gitmektedir. Ücret biçiminde işçilere kalan kısım ise ya çok yavaş bir artış göstermekte ya yerinde saymakta ya da bazı durumlarda azalmaktadır. Toplumun büyük kısmını oluşturan işçilerin satın alma gücündeki azalma, arz ve talep arasındaki dengesizlik şeklinde krizlere neden olmaktadır. Engels’e göre böylelikle toplumun büyük bir kısmı “kendi ürettiği bolluğun ağırlığı altında” ezilmektedir. Burada en önemli etken ise buluş ve icatların emeğin üretkenliğini arttırması yani sermayenin organik bileşimindeki artıştır. Bu durum, kapitalist ekonominin çelişkilerini, onun temellerini sarsacak bir şekilde derinleştirmektedir (Engels, 2008: 22-3).

Kapital’in üç cildi boyunca Marx, sermaye birikimi ve krizlerin birbirini doğuran süreçler olarak geliştiğini göstermiştir. Kapitalist üretim sürecinde kriz rastlantısal değil, sistematik bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Kapital I, para analizini kapitalist üretim ve dolaşım sürecinin kırılma yapısına işaret etmiştir. Kapital II’de meta, para, artı-değer ve sermaye birikim döngülerinin tıkanıklarla karşılaşması kaçınılmaz bir şekilde işlenmiştir. Kapital III’te ise sermayenin organik bileşimindeki artış sonucunda kâr oranlarının düşme eğilimi krizin en önemli argümanı olarak ortaya konmuştur. Marx’ın para analizi krizin ilk uğrağıdır. İkinci uğrak paradan türetilen kredi analizidir. Üçüncü olarak normal etkinlik, büyüme, aşırı üretim, kriz ve gerileme aşamalarından oluşan iş çevrimleri modern sanayinin ayrılmaz parçalarıdır. (Akçay ve Güngen, 2014: 37-8).

Marksist kriz analizine göre ekonomik sisteme içkin yapısal bir karakter taşıyan krizler, sermaye birikiminin kaçınılmaz uğrakları olarak işlev görmektedir. Kâr oranlarının düşüşü ve ‘aşırı birikim’ sonucunda para sermaye, üretken sermaye ve meta sermaye şeklinde işleyen sermayenin toplam sosyal döngüsünün (üretim ve dolaşım süreçleri) herhangi bir aşamasında ortaya çıkabilmektedir:

“Sermaye dolaşabilmek için, kendini bu dolaşımı sağlayacak olan sabit biçimlere sokmak zorundadır; her

türlü tikel biçimi aşan genel niteliğine kavuşabilmek için, sırayla tikel biçimlere girmek zorundadır. Ya da şöyle diyelim: Sermaye daima tikel olan, ama daima bu tikelliğini olumsuzlayan, onu aşan bir süreçtir. Bu olumsuzlama ve aşma (yani P-M-M’-P’) süreci durduğu anda, sermaye tikel varlığıyla kalır ve ölür (üretim koşullarına dönüşmeyen bir para, ürüne dönüşmeyen üretim koşulu, paraya dönüşmeyen ürün, sermaye değildir, ölüdür). Ekonomik krizler, bu ‘ölümün’ ifadesidir.” (Marx, 2008, s. 522).

Marx’ın analizlerinde meta üretim ve dolaşım süreçlerinin bütünlüğü gözetildiğinde, krizlerin ortaya çıkış biçimleri yukarıdaki alıntıdan da anlaşılacağı üzere sermaye birikiminin üç temel uğrağı ile ilişkili olarak ele alınmıştır. Sermaye birikiminin toplam döngüsünü oluşturan bu uğraklardan ilki, üretimi başlatmak için gerekli olan para sermaye, üretim aracı ile hammadde ve emek-gücüne ilişkindir. Bu aşamada yaşanacak tıkanıklıklar, yani para sermaye kaynaklarının yeterli olmaması ya da yeterli hammadde ya da üretim aracı bulunmaması, artık-değer üretiminde kesintilere yol açabilmekte ve krize neden olabilmektedir. Yeni artık-değer yüklü-metaların üretildiği ikinci aşamada çalışanların iş yavaşlatma, iş bırakma gibi eylemleri, üretimi doğrudan kesintiye uğratabilecektir. Üretilen metaların satılması süreci olan sermayenin son uğrağı ise artık-değerin realize edildiği aşamadır. Bu süreçte üretimin sürdürülmesini sekteye uğratan temel koşullarından biri artık-değer yüklü metaların arz fazlası ya da talep eksikliği nedeniyle paraya çevrilmemesidir. Bu üç aşamada yaşanan tıkanıklıklar, kopmalar, artık-değer üretimini kesintiye uğrattığı oranda krizin bir etkeni olarak rol oynamaktadırlar. Krizleri ortaya çıkaran temel eğilim, rekabet ortamındaki tekil sermayelerin artık-değeri hiçbir sınır tanımadan arttırma ve sınırsızca genişleme güdüsüdür. Sermayenin bu doymak bilmez hareketi, sermayenin aşırı birikim eğiliminde ifadesini bulmakta ve krizlerle sonuçlanmaktadır (Öztürk, 2008: 79).

Marksist gelenek içinde sermayenin organik bileşimindeki artışını mekânsal gelişim ve uzun süreli mamur çevre yatırımlarını da içerecek şekilde ele alan ve bu sürecin krizlere gebe olduğuna dikkat çeken özgün yaklaşım David Harvey tarafından geliştirilmiştir. Harvey’e göre sermayenin aşırı birikimi, emek gücünde, metalarda ve para-sermayede fazlalıkları ortaya çıkarırken, bu süreç döner sermaye akışlarını sermayenin ikincil döngüsüne yönlendiren koşulları oluşturmaktadır. Döngüler arası

“geçiş krizini” de içeren bu süreçte ikincil döngü olarak sabit sermaye yatırımları, aşırı birikmiş sermayenin massedilmesi yönünde bir yatırım alanına dönüşmektedir. Mamur çevre yatırımlarını da içeren sabit sermaye yatırımları, sermayenin birikim ve dolaşımı için zorunlu olduğu kadar onun zincirleri haline de gelmektedir:

“Üretim çerçevesinden bakıldığında, sermayenin başarısının zirvesi olarak ortaya çıkan sabit sermaye, sermayenin dolaşımı noktasından bakıldığında daha fazla birikimin önünde bir engele dönüşür. Bu nedenle, sermaye kendi doğasının önüne engeller dikmektedir. Ve bu tip çelişkileri çözmenin iki yolu vardır. Bu çelişkiler, ya bir kriz yoluyla cebren halledileceklerdir ya da daha farklı ve genelde daha derin nitelikteki kriz oluşumunun muhteviyatını sağlayacak şekilde daha yüksek ve genel bir düzleme taşınacaklardır.” (Harvey, 2012: 310-2).

Arz fazlalığından hareketle aşırı birikim krizini ele alan yaklaşımlardan eksik tüketimci kriz teorileri, sermaye birikim süreçlerinin kriz dinamiğini büyük oranda kapitalist üretimin dolaşım alanı üzerinden ele almışlardır. Piyasa ekonomisinin kendini daha açık olarak gösterdiği dolaşım alanı krizlerin de açıkça hissedildiği ve açığa çıktığı alan olmakla birlikte, kapitalist üretim ilişkilerinin dipteki akıntılarını ya da öze ilişkin çelişkilerini açıklamakta yetersiz kalmaktadır. Genişleyen yeniden üretim biçimiyle sermaye birikim sürecinin üretim alanındaki çelişkilerine temas etmeden krizleri açıklamak yetersiz kalmaktadır. Üretim alanından hareketle krizleri açıklamaya yönelik Marksist yaklaşım, sermayenin organik bileşiminin yol açtığı azalan kâr oranları teorisidir. Fakat, bütün krizleri sadece bu şekilde açıklamaya çalışmak, özgün durumları gözden kaçırmaya neden olmaktadır. Yeterince açmaya vakit bulmama da Marx’ın kendisi, azalan kâr oranları eğiliminin önünde karşıt yönde eğilimler olduğunu belirtmiştir. Bu eğilimler Marx tarafından şu başlıklarla ifade edilmiştir; emeğin sömürü yoğunluğundaki artış, ücretlerin emek-gücünün değerinin altına düşmesi, değişmeyen sermaye unsurlarının ucuzlaması, nispî aşırı nüfus, dış ticaret, hisse senetli sermayelerin artışı. Marx’ın belirttiği bu eğilimler, yine kendisinin belirttiği gibi krizi geciktirme ve de etkisini azaltma yönünde etkide bulunsalar da krizi bütünüyle önleme gücüne sahip değillerdir.³

³ Bu konuda bkz. Marx, Kapital Üçüncü Cilt, Çev. Alaattin Bilgi, Dördüncü Baskı, Ankara, Sol Yayınları, 2003, sy. 206-213.

Marx, ekonominin tümünü etkisi altına alan genel bir ekonomik kriz sürecinin ortaya çıkışına neden olan faktörler olarak, sermaye birikim sürecinin çelişkili doğası içinde sınıf mücadelesi, rekabet, teknolojik gelişme, sermayenin organik bileşimindeki artış, azalan kâr oranları ve “aşırı üretim” vb. olgulara işaret etmiştir. Ayrıca, meta üretiminin kullanım ve değişim değeri arasındaki çelişkiler, genişleyen yeniden üretim bağlamında metaların para sermayeye, para sermayenin yeniden üretim sermayesine dönüşümünde yaşanan çelişkiler, meta alım ve satım süreçleri ve metaların realize edilmesi vb. olguları, meta üretim ve dolaşım süreçlerinin bağımsız kutuplar olarak birliğinin kriz yaratan karşıt süreçleri olarak incelemiştir. Genel bir ekonomik krizin temel sonuçları arasında ise şunlar yer almaktadır; sermayenin değersizleşmesi, sınıf mücadelesinin keskinleşmesi, verimlilik artışına bağlı olarak düşen fiyatlar ve daha büyük ölçekte üretim, sermayenin temerküzü vd. Toplumsal yeniden üretimi çöküşe uğratma potansiyeline sahip olan krizler, birçok yönüyle sistemin irrasyonel mantığını açığa vurmaktadır (Harvey, 2012: 263).

Günümüzde kapitalizmin iktisadî krizleri, büyük oranda finansal sektör üzerinden, varlık balonlarının patlamasıyla açığa çıkmaktadır. Finansal piyasalarda arzın kısıtlanması, aşırı talep oluşması, beklentiler vb. çeşitli nedenler sonucunda varlık fiyatlarının şişmesine, iktisat literatüründe “varlık balonları” denilmektedir. Varlık balonları finansal krizlerin ortaya çıkış biçimlerinden biridir. İktisadî literatürde “balon” kavramı genel olarak iktisadî mantıkla açıklanamayan büyüme ve “çılgınlık” evrelerinde meydana gelen varlık fiyatlarındaki artışlara denilmektedir. Balon durumunda, bir varlığın piyasa değeri, olması gereken gerçek değerinin üzerinde işlem görmektedir. Varlık balon fiyatlarının oluşumu konusunda farklı yaklaşımlar olmakla birlikte iktisatçıların üzerinde birleştiği temel noktalar; varlık ya da varlık grubu fiyatının gerçek değeri üzerinde işlem görmesi ve de fiyatların sürekli yükselme haline yönelik beklentilerin devam etmesi durumunda ortaya çıktığıdır. Varlık fiyat balonları konut, arsa, hisse senedi, tahvil, döviz kuru, petrol, emtia vb. finansal ve finansal olmayan varlıklarda oluşabilmektedir. Borçluların borç düzeyinde ve de menkul kıymet dahil varlık fiyatlarında sürdürülebilir olmayan artışlara neden olan balonlar, borçlanma düzeyinin gelirlerin artış hızından daha yüksek oranlarda artmasıyla borç anapara ve faizlerinin geri

ödeme planlarını sekteye uğratarak patlamaya neden olmaktadır. Böylece emlak ve hisse fiyatları düşmeye başlamakta, banka iflasları eşliğinde finansal ve ekonomik krizler ortaya çıkmaktadır.

Marx'ın kapitalizm analizi, liberal iktisat akımlarından farklı olarak parasal analizi, sermaye birikiminin temel unsuru olarak ele almıştır. Sermaye haline gelmiş bulunan para, kapitalist birikiminin ayrılmaz bir unsurudur. Faiz getiren sermaye (FGS) biçimiyle banka sermayesi, halka açık anonim şirketlerle borsa sermayesi kendi görece özerk kurumsallaşmasını yaratmıştır. Finansal sektörün reel üretimle ilişkisi, sermaye birikiminin yoğunlaşması ve merkezileşmesine yol açan mekanizmalara ivme kazandırdığı gibi, günümüz tabiriyle “varlık balonları”na yol açan hayali sermaye unsurları, aşırı sermaye birikim krizinin derinleşmesine ve sermayenin değersizleşmesine neden olmaktadır. Dolayısıyla Marx'ın yeterince açmaya zaman bulamadığı kavramlardan biri olan hayali sermaye, günümüz finansal krizlerini açıklama noktasında oldukça işlevseldir.⁴

Marksist kriz analizine göre sermaye açısından krizin aşılabilmesi kâr oranlarının yeniden yükseltilebilmesine bağlıdır. Kâr oranlarının yükseltilmesi ise iki ayrı dinamiği harekete geçirmektedir. Birinci dinamik, kapitalist sınıfın işçilerin kazanımlarını ve ücretlerini düşürmesidir. Mevcut üretim sermayelerinin değersizleşmesine yol açan ikinci dinamik ise, ortalama kâr oranlarının yükseltilmesine engel olan zayıf, düşük üretkenliğe sahip organizasyon ve teknolojilerin yerini daha iyilerine bırakmasıdır. Savran'a göre Keynesçi yaklaşım krizin aşılması için ekonomiyi canlandırmayı öngörürken, Marx'ın yaklaşımı krizin büyüklüğüne göre ekonominin belirli bir daralmadan ve bazen de büyük

4 Gerçek sermaye, üretim ve dolaşım birliği süreçlerini ifade eden para sermaye (finansal), üretken sermaye (üa, eg) ve meta sermaye (ticari) biçimlerinden oluşurken, üretim ile bağlantısının kaybolması nedeniyle herhangi düzenli bir gelirin değerli kâğıtlar biçiminde sermayeye dönüştürülmesine hayali sermaye denilmektedir. Paraya hayali sermaye biçimi kazandıran koşulları kapitalist üretim ilişkileri sağlarken, para sermayenin menkul değerlere sermaye yatırımı yapmaya yöneltilmesiyle “kupon kesici” şeklinde “rantiyeler” tabakası oluşur. Kapitalizm koşullarında gelirlerin kapitalize edilmesi (sermayeye dönüştürülmesi) ile meydana gelen sermaye, kendine özgü biçimler olarak bağımsızlaşır. Hayali sermayeyi oluşturan bu biçimler hisse senetleri, tahviller, devlet istikraz tahvilleri, ipotekli borç senetleri vb. biçimlerde menkul değerlere dönüşmektedir (Satılgan, 2012: 192).

bir depresyondan geçmesi, krizin aşılmasının önkoşulu olarak ortaya çıkmaktadır. Bu iki farklı yaklaşım Marx ve Keynes arasında sentez kurmaya çalışanların görmezlikten geldiği temel bir noktadır (Savran, 2013: 51).

Marksist kriz analizinde derin ölçekteki krizler sistemin bir bütün olarak ortadan kalkmasına zemin hazırladığı gibi, krizden çıkış koşulları sermaye sınıfının bir programı olarak geliştiği ölçüde artı-değer üretimini emeğin verimliliğini arttıracak şekilde yeni temeller üzerinde sürdürülmesini ortaya çıkaran yeni birikim koşullarını yaratmaktadır. Sermayenin egemen olduğu bu durum, Schumpeter'in “yaratıcı yıkım” dediği süreçleri ortaya çıkarmaktadır. Bu süreçler aynı zamanda yeni krizlerin de potansiyelini taşımaktadır. Bu yönleriyle 1890, 1929 ve 1970'li yıllardaki dünya ölçeğinde yaşanan ekonomik krizler benzer özellikler göstermiştir. ABD mortgage piyasasından hareketle ortaya çıkan ve tüm dünya ekonomisini etkisi altına alarak derinleşen 2008 Krizi ise artçı etkileriyle birlikte neoliberal politikalarla sürdürülen kapitalizmin genel toplumsal, siyasal ve ekolojik krizine yol açacak şekilde devam etmektedir. Krizden çıkış koşullarını belirleyecek olan, sınıflar arası mücadele ve güç ilişkileridir.

Sonuç Yerine

Hisse senetlerinde olduğu gibi varlık balonlarının oluşumuna, emlak balonlarına ve rantların şişmesine yol açarak krizlerin daha da şiddetli yaşanmasına neden olan finansal mekanizmalar, sermayeyi yoğunlaştırıp daha büyük ölçekte yatırım ve girişimlere olanak tanıyarak sermaye birikimine hız kattığı kadar, sermaye çevrimlerinin kriz aşamalarında balonların patlamasıyla biriken sermayenin değersizleşmesine de yol açmaktadırlar. Krizler, kapitalist üretimin toplumsal karakteri ile üretim araçlarının özel mülkiyeti, kullanım değeri ile değişim değeri, rekabet ve verimlilik artışı, aşırı üretim ile eksik tüketim, sermayenin organik bileşimi ve azalan kâr oranları gibi sermaye birikiminin üretim ve dolaşım alanlarına özgü iç çelişkilerden kaynaklanmaktadır. Bununla birlikte krizler, sermaye çevrimlerinin genişleme aşamalarında giderek reel değerlerden kopan finansal sektörün hayali unsurları tarafından daha da derinleştirilmektedir.

Kapitalist üretim koşullarında sosyal bir ilişki biçimi olarak sermaye birikim süreçleri, çelişkiler ve kriz

döngülerini de içeren bir şekilde işlemektedir. Kapitalist üretimin çelişkilerine özgün krizler, metaların üretim aşamasında olduğu kadar dolaşım ve mübadele aşamalarında da ortaya çıkabilmektedir. Döner ve sabit sermaye döngülerinde farklı şiddetlerde ortaya çıkan krizler, çelişkilerin geçici olarak aşılmasında ve sermayenin yeniden üretim koşullarında etkin bir rol üstlenmektedir. Özellikle sabit sermaye döngülerinde ortaya çıkan daha büyük ölçekteki krizler, “yaratıcı yıkım” süreçlerini tetiklemektedir. Bu süreçler emek ve sermaye arasındaki sınıf mücadelesinin keskinleşmesi, sermayenin değersizleşmesi (devaülasyonu) ve merkezîleşmesi, nispi artı-değer üretimi ve teknolojik yenilikler, yeni ürün, sektör ve organizasyon yöntemleri vb. süreçlerle sermaye birikiminin yeniden yapılanmasına vesile olmaktadır.

Böyle olmasına karşın anaakım içinde yer alan iktisadî okullar, “doğal denge” anlayışını kabul ederek kriz olgusunu görmezden gelmişlerdir. Onlara göre kriz ekonominin doğal seyrinde sapmaya yol açan “arızî” bir durumdur. Ekonomide arz ve talep şoklarına yol açan dışsal müdahaleler olmadığı sürece kriz yaşanmayacaktır. Yaşanan krizler ise doğa, insan psikolojisi, devlet kaynaklı yanlış iktisadî politikalar vb. nedenlerden ortaya çıkmaktadır.

Anaakım iktisatçılar, birkaç istisna isim hariç, kriz konusunda arz ve talep şokları şeklindeki dışsal şoklarla ekonominin “doğal denge”sinin bozulmasının ötesinde bir açıklamaya gidememişlerdir. Bu dışsal şokların nedenleri ise, Keynesyenlerde eksik talep, “hayvanî güdüler” ve geleceğe yönelik belirsizlikler şeklinde açıklanırken, diğer anaakım iktisatçılar tarafından ise güneş lekelerinden doğa olaylarına, anlık ruh durumundan psikolojik durumlara, ücret artışlarından devletlerin “yanlış” iktisat politikalarına kadar uzanan ekonomik ve politik gerekçelerle açıklanmaktadır. Anaakım iktisatçılara göre, her şey ekonomi ders kitaplarında yazılanlara uygun olsaydı kriz olmaz ve mutlu mesut yaşamımıza devam ederdik!

Kriz olgusunu kapitalist birikimin üretim ilişkileri ve buna özgü çelişkilerin kaçınılmaz bir sonucu olarak değerlendiren kişi K. Marx olmuştur. Marx’ın analizlerine referansla çok sayıda kriz teorisi türetilmiştir. Öncelikle Marx, krizi tek düzeyde ve boyutta ele almamıştır. Krizin özü üretim ilişkilerini çelişkilerinden kaynaklanmakla birlikte, açığa çıkış biçimleri özgün koşullara bağlı olarak değişebilmektedir. Kapitalist üre-

tim sürecinde emeğin toplumsal karakteri ile üretim araçlarının özel mülkiyeti, metaların kullanım değeri ile değişim değeri, metaların fiyatı ve değeri arasındaki ilişkiler, paranın çelişkili işlevleri, metaların arzı ve talebi, departman 1 ve 2 arasındaki orantısızlık ve kapitalist üretimin anarşik yapısı, metaların üretimi ile dolaşım süreçleri, üretim sermayesinin finansal sermayeyle olan bağlantıları vb. noktalarda oluşan çelişkiler krizlerin açığa çıkış biçimlerini belirlemektedir. Bütün bunlarla birlikte Marx’ın analizinde kâr arayışı ve sermaye birikimi peşinde olan kapitalist üretim ve rekabetin kaçınılmaz sonucunda sabit sermaye unsurlarında aşırı birikim, yani sermayenin organik bileşiminde artış yaşanmakta, bu artış kâr oranlarını düşürme eğilimini ortaya çıkarılmaktadır. Kâr oranlarının düşme eğilimi ise aşırı biriken sermayenin kendine yeterince kârlı bir şekilde değerlendirme alanları bulamamasından dolayı kapitalist üretimin genel krizine yol açmaktadır. Kâr oranlarının düşme eğilimine karşıt yönde eğilimler olsa da, bunlar krizi geçici olarak baskılamakta ya da ertelemektedir. Krizler, borçlanan işletmelerin iflasları, artan işsizlik, toplumsal sefalet vb. manzaralar eşliğinde kapitalist üretim ilişkilerine dair çelişkilerin görünür olmasına, kapitalizmin içsel çelişkilerinin tüm boyutlarıyla açığa çıkmasına neden olmaktadır. Krizden çıkışın koşulları ise sınıflar arası güç ilişkileri ve toplumsal mücadeleye bağlı olarak şekillenmektedir. Krizden çıkış sermayenin denetiminde gerçekleştiği oranda sermaye, yeni üretim yöntemleri ve teknolojiler, yeni ürün ve sektörler, yeni birikim rejimiyle emeği baskılayarak birikim sürecini yeniden canlandırmaktadır. Kriz koşulları emeğin toplumsal güçleri tarafından müdahale edildiği ölçüde, bu süreç sosyal reformlara ve toplumsal devrimlere yol açabilmektedir.

KAYNAKÇA

- Akçay, Ü. ve A. R. Güngen (2014) *Finansallaşma, Borç Krizi ve Çöküş*, Ankara: Nota Bene.
- Andrew B. A. ve B. S. Bernanke (1995) *Macroeconomics*, USA: Addison-Wesley.
- Akyüz, Y. (2009) *Sermaye Bölüşüm Büyüme*, Ankara: Efla-tun.
- Alkin, E. (2009) *Herkes İçin Ekonomi*, İstanbul: İstanbul Ticaret Odası.
- Apaydın, Ş. (2015) *Kriz ve Konjonktür Kuramları*, Ankara: NotaBene.
- Aydın, Y. (2013) "Say Yasası", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 63(1): 81-130.
- Bilgin, M. H. vd. (2002) *Finansal Krizlerin İşletmelerin Finansman Yapıları Üzerindeki Etkileri*, İstanbul: İstanbul Ticaret Odası.
- Birdal, M. (2018) *Bir Krizin Anatomisi*, İstanbul: Kor.
- Buğra, A. (1985) "İktisat Yazınında Teknoloji", *İktisat Dergisi*, 246: 25-35.
- Hatiboğlu, Z. (2003) *Özet Ekonomik Doktrinler Düşünce Tarihi Sistemler*, İstanbul: Lebib Yalkın.
- Dinler, Z. (2012) *Mikro Ekonomi*, Bursa: Ekin.
- Divitçioğlu, S. (2013) *Karl Marx'da İktisadi Büyüme*, Ankara: Efil.
- Engels, F. (2012) "Sunuş", *Ücretli Emek ve Sermaye, Ücret Fiyat Sermaye*, çev. S. Belli, Ankara: Sol.
- Foley, D. K. (1990) "Say's Law in Marx and Keynes", King, J. E. (der.), *Marxian Economics* içinde, Aldershot: Edward Elgar, 436-447.
- Harvey, D. (2010) *The Enigma of Capital and the Crisis of Capitalism*, New York: Oxford University.
- Harvey, D. (2012) *Sermayenin Sınırları*, çev. U. Balaban, Ankara: Tan.
- Harvey, D. (2012) *Sermayenin Mekânları, Eleştirel Bir Coğrafyaya Doğru*, çev. B. Kıcırdı vd., İstanbul: Sel.
- Hunt, E. K. (2005) *İktisadi Düşünce Tarihi*, çev. M. Günay, Ankara: Dost.
- Itoh, M. ve C. Lapavistas (2008) *Para ve Finansın Ekonomi Politikası*, çev. T. Öncel, İstanbul: Yordam.
- Kansu, A. (2011) *Konut Balonundan Finansal Krize ABD Mortgage Krizi*, İstanbul: Scala.
- Kazgan, G. (1974) *İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi*, İkinci Basım, İstanbul: Bilgi.
- Keynes, J. M. (2010) *Genel Teori, İstihdam, Faiz ve Paranın Genel Teorisi*, çev. U. S. Akalın, İstanbul, Kalkedon.
- Kinleberger, C. P. ve R. Z. Aliber (2014) *Finansal Krizler Tarihi*, çev. Ü. Şensoy, İkinci Basım, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür.
- Malthus, T. R.: (1836) "Principles of Political Economy, Considered with a View to Their Practical Application", 2nd ed., London: W. Pickering, <http://oll.libertyfund.org/title/2188>, indirilme tarihi: 22.06.2015.
- Mandel, E. (1991) *Kapitalist Gelişmenin Uzun Dalgaları*, İstanbul: Yazın.
- Marx, K. (1999) *Artı-Değer Teorileri*, İkinci Kitap, çev. Y. Fincancı, Ankara: Sol.
- (2003) *Kapital, Üçüncü Cilt*, çev. A. Bilgi, Dördüncü Baskı, Ankara: Sol.
- (2005) *Ekonomi Politikasının Eleştirisine Katkı*, çev. S. Belli, Ankara: Sol.
- (2008) *Grundrisse*, Birinci Baskı, çev. S. Nişan-yan, İstanbul: Birikim.
- (2012) *Kapital, İkinci Cilt*, çev. M. Selik, Birinci Basım, İstanbul: Yordam.
- Minsky, H. P. (1982) *Can it Happen Again?: Essays On Instability And Finance*, New York: Routledge.
- Mishkin, F. S. (2007) "Financial Instability and Monetary Policy", At the Risk USA 2007 Conference, New York, <https://www.federalreserve.gov/newsevents/speech/mishkin20071105a.htm>, indirilme tarihi: 9 Aralık 2017.
- Mishkin, F. S. (2004) *The Economics of Money, Banking and Financial Markets*, New York: Addison-Wesley.
- Mishkin, F. S. (2003) *Financial Markets and Institutions*, New York: Addison-Wesley.
- Mishkin, F. S. (1998) *International Capital Mobility, Financial Volatility and Financial Instability*, NBER Working Paper, No. 6390.
- Ölmezogulları, N. (2008) *Ekonomik Sistemler ve Küreselleşen Kapitalizm*, Bursa: Ezgi.
- Öztürk, M. Y. (2008) *Geç Kapitalistleşme Sürecinde Kriz: Türkiye 1979 Krizi*, İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı.
- Parasız, İ. ve M. Bildirici (2006) *Modern Konjonktür Teorileri*, Bursa: Ezgi.
- Parasız, İ. ve M. Bildirici (2003) *Finansal Makro Ekonomi-Ekonomik Dalgalanmalar ve Krizler*, Bursa: Ezgi.
- Parasız, İ. (2006) *Makro Ekonomi Teori ve Politika*, Bursa: Ezgi.
- Paya, M. (2013) *Küresel Ortamda İktisat Politikaları*, İstanbul: Türkmen.
- Ricardo, D. (2007) *Ekonomi Politikasının Vergilendirmenin İlkeleri*, çev. T. Erten, İstanbul: Belge.
- Rosier, B. (1994) *İktisadi Kriz Kuramları*, çev. N. Yentürk, İstanbul: İletişim.
- Sachs, D. F. ve F. B. Larrain (1993) *Macroeconomics In The Global Economy*, Harvester/ W. H. Freeman.
- Satlıgan, N. (2012) "Günümüz Kapitalizmin Pamuk İpliği: Hayali Sermaye Spekülasyonu", N. Satlıgan vd. (der.) *Kapital'in İzinde* içinde, İstanbul: Yor-

- dam, 184-205.
- Savran, S. (2013) "Kapitalizmde Kriz: İktisat Teorisinde Bir Ufuk Taraması", H. Balseven ve F. Ercan (ed.), *Kriz ve Türkiye: Aşınan Teoriler*, Ankara: Phoenix.
- Say, J. B. (1821) "Letters to Mr Malthus and the Catechism of Political Economy", çev. J. Richter, Reprints of Economic Classics (1967), New York: Augustus M. Kelley, <http://mises.org/books/lettersmalthus.pdf>, indirilme tarihi: 15 Mayıs 2015.
- Shaikh, A. (2011) "Kriz Teorileri Tarihine Giriş", *Marx'ın Kriz Teorisi 1. Kitap*, çev. U. S. Akalın, İstanbul: Kalkedon.
- Smith, A. (2008) *Milletlerin Zenginliği*, çev. H. Derin, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür.
- Sweezy, P. (2007) *Kapitalist Gelişme Teorisi*, çev. G. Akalın, İstanbul: Kalkedon.
- Ünsal, E. (2012) *Mikro İktisat*, Ankara: İmaj.
- Yıldırım, K. ve M. Özer (2013) *Makro İktisat*, Şıklar, İ. ve B. Doğan (ed.), Ankara: Anadolu Üniversitesi.
- Yılmaz, A. (2012) "Say Yasası Üzerine Bir İnceleme Klasik İktisatçıların ve Marx'ın Yorumu", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 1, <http://www.journals.istanbul.edu.tr/iusosbil/article/viewFile/1023021728/1023020460>, indirilme tarihi: 15 Aralık 2016.

Fabrikalardan, işçi mahallelerinden, okullardan ve sokaklardan notlarla ekonomik kriz: Kadınlar krizi işte böyle yaşıyor

Sevda Karaca*

*“Hayat, yaşayan her şeyden daha eskidir;
tıpkı hakikatin dile getirilmeden önce de haki-
kat olması gibi...”
Halil Cibran*

Ekonomik krizin sınıf boyutu olduğu kadar cinsiyete göre farklılaşan etkilerinin ve sonuçlarının olduğunu biliyoruz. Bu etkilere ve sonuçlara ilişkin pek çok kadın araştırmacı önemli analizler ve kaynaklar sundular. Şimdi içinde bulunduğumuz kriz sürecinin kadınların yaşamlarına yansımalarına ilişkin artan sayıda bir literatür de oluşuyor. Hem bu çalışmalardan, hem de krizi iliklerine kadar yaşayan kadınların deneyimlerinden açıkça görüyoruz ki ekonomik kriz, kadınların yalnızca üretim alanında değil, aynı zamanda yeniden üretim alanında da kadınlar bakımından değişimler ve sonuçlar yaratır.

Kadınların kriz koşulları altındaki çalışma yaşamında hem bir olasılık hem de bir olgu olarak ‘işten çıkarılma’ oldukça belirleyici, ancak “kriz dönemlerinde ilk işten çıkarılanlar, kadınlar” ifadesi eksik bir ifade ve her eksik ifade gibi tamamlanmadığı takdirde gerçeği yansıtmaktan uzaklaşıyor. Sektörlerin hangisinin krizden daha çok etkilendiği bu olguyu değiştirir. Ekonomik kriz koşullarının kadın emekçiler açısından daha yakıcı ve eşitsiz sonuçlara yol açması, kadınların çalışma hayatında her daim maruz kaldıkları ayrımcılığın devamını niteliğindedir. Kriz, kimi sektörlerde/işyerlerinde

üretimin durdurulmasına veya yavaşlatılmasına sebep olurken bazı sektörlerde ve işyerlerindeyse üretimin artırılıp hızlandırılmasının “fırsatına” dönüşüyor. Bunun kadınlar açısından sonucu ise, eş zamanlı bir işçileşme ve işsizleşme sürecinin yaşanması olmuştur. Şüphesiz ki bu eş zamanlı süreçlerin seyri, hızı ve ölçeği kriz öncesi aşırı üretim döneminin kadın istihdamı üzerindeki etkileriyle belirlenir (Alikoç, 2019). Kriz dönemindeki ekonomik daralma ve giderlerdeki artış, aynı zamanda iş arayan kadın sayısını artırmıştır. Buna karşın kadın işsizliği yükselirken, diğer yandan formel istihdamdaki varlıklarının azalmaya başladığı görülür. Krizle gelen işsizlik, yükselen fiyatlar, azalan ücretler, hane halkının yaşamını idame ettirmenin zorluğu karşısında kadınlar, yeni ayakta kalma stratejileri geliştirmek zorunda kalırlar (Yaman Öztürk, 2010).

Hanehalkının geçim olanakları azaldıkça yeni stratejiler geliştirme yükünün kadınlar üzerinde olması da kadınların krizin etkilerini katmanlı yaşamalarına neden olmaktadır. Örneğin enflasyonun yükselmesi ile alım gücünün düşmesi ve bunun hane halkı tüketimini etkilemesi sadece ücretli çalışmaya değil, aynı zamanda hane içindeki bakım sorunlarının derinleşmesine de yansır. Özellikle hane içi harcamalara ayrılacak bütçenin azalması, ev içi emek üzerindeki yükü artırmaktadır. Makro düzeyde kamu harcamalarının kısılması ile birlikte temel ihtiyaçların karşılanması ve bakım işleri aileye, aile içinde de kadına daha fazla yüklenir. Kriz dönemlerinde özellikle sağlık ve eğitim alanında yaşanan

* Ekmek ve Gül Dergisi Editörü

dönüşümler kadınların hayatına daha somut biçimlerde etki ediyor.

Krizi aşmak için uygulanan kemer sıkma politikalarına, baskıcı politikalar eşlik ediyor. Baskıcılığın neo-liberal muhafazakârlık biçiminde yaşandığı koşullarda kadınların en temel haklarının aşındırıldığını, hedef haline getirildiğini görüyoruz. Kadınların toplumsal varoluşları, en temel medenî hakları, nüfus ve beden politikalarının dönüşümüyle paralel olarak sorgulanır duruma getiriliyor. Bu gerici sorgulama, kadınların kazanılmış haklarının sermayenin çıkarları açısından gerekli yasal düzenlemelerin de konusu haline getirilmesiyle, bir saldırı furyasına dönüşür. Sermaye lehine kemer sıkma politikaları, bu politikalara uyum sağlama yeteneğine fazlasıyla sahip olan otoriter rejimleri de besliyor (Balta, 2019: 182). İçinden geçtiğimiz ekonomik kriz süreci Türkiye’de Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi adı verilen tek adam rejimi olarak nitelenebilecek yeni bir rejimin inşa edilmeye çalışıldığı bir döneme denk düştü. Ekonomideki birikmiş yapısal sorunlar yanında, siyasal alanda yaşanan krizler, hukuk devletinin aşınmasıyla birlikte sorunları derinleştirdi. Bu aşınma, kadınlar bakımından hayatî kimi kazanımların daha kolay biçimde askıya alınmasına yol açmıştır. Son günlerde özellikle nafaka hakkına, kadına yönelik şiddet konusunda kamusal sorumluluk getiren İstanbul Sözleşmesi ve 6284 Sayılı Kanun’a dönük saldırılar bu sürecin bir parçası olarak ele alınabilir. Krizler karşısında egemenlerin uyguladığı politikalar, kapitalizmin yeniden üretimini mümkün ve süreğen kılmanın bir aracı olarak sömürü ve ezme-ezilme ilişkilerini güçlendiriyor, dolayısıyla toplumsal eşitsizliği derinleştiriyor. Kadınların eşitsizliği ise özellikle böyleleri dönemlerde katmerleniyor. Sorunları, talepleri ve yaşadıkları daha az gündem oluyor, ‘büyük’ meselelerin yanında ‘küçük dertler’ olarak imleniyor ve kadınların yaşamlarını ağır bir biçimde etkileyen sorunlar görünmez kılınıyor.

Tüm bu etkilerin kadınların gündelik hayatına yansımalarını, kadınların bizzat kendi deneyim aktarımları üzerinden değerlendirmek, kadınların yalnızca ‘mağdur’ konumunda olmadıklarını, aynı zamanda bu etkilere karşı çoğunlukla hayatta kalma stratejileri geliştiren, kimi zaman ise krizin yükünü sırtlamamak için mücadele eden özneler olduklarını görmek ve göstermek bakımından oldukça önemlidir. Bu yazı, tam da bu nedenle bir analizden çok ekonomik krizin kadın-

ların gündelik hayatlarına nasıl yansıdığını bizzat bu deneyimi yaşayan kadınların dilinden ortaya koyma çabası içinde olan bir “aktarım” olmuştur. Bu yönüyle kadınların kriz sürecindeki deneyimlerine odaklanan raporlardan, Ekmek ve Gül olarak gerçekleştirdiğimiz işçi kadın buluşmalarının notlarından, Ekmek ve Gül kadın portalında ve dergisinde yer alan haberlerden, röportajlardan ve mektuplardan tematik bir derleme olarak yapılmıştır.

Kriz Sürecinde İşyerinde Baskı ve Şiddet: Değişenler-Değişmeyenler

Kadın işçilerle gerçekleştirdiğimiz buluşmalarda yapılan tartışmalar, kriz sürecinde patronların emek süreci üzerindeki denetiminin her zamankinden daha baskıcı hale geldiğini gösteriyor. İş yerlerinde zaten yerleşik olan cinsiyet eşitsizliği, kriz döneminin baskıcı denetim uygulamalarıyla birleşince çalışmak, kadınlar için bir cehennem azabına dönüşmüş durumda. Görüştüğümüz işçi kadınların hemen hepsi krizden önce de çeşitli düzeylerde baskı ve mobbing yaşadıklarını fakat bunların krizle birlikte katlanılmaz boyutlara vardığını ifade ediyor. Performans kriterleri, müşteri memnuniyet anketleri, “gizli müşteri” denetimleri, tutanak tutma, kamerayla izleme gibi yöntemler, kriz dönemlerinde emek üretkenliğini artırmak için her zamankinden daha baskıcı şekilde uygulanırken, özel olarak kadınların maruz bırakıldığı mobbing, taciz ve ayrımcılık örneklerinde yaşanan artış, kapitalizmin ataerkil karakterinin emek süreci üzerindeki denetim yoluyla belirgin bir dışa vurumu haline geliyor (Alikoç, 2019).

“İş yerinde bazen hakaret ediyorlar, dün iş yerinde ustabaşı benim taklidimi yaptı, başka arkadaşımı da taklit etti. Arkadaşım sinirden ağladı, ben de ağlamamak için kendimi çok zor tuttum. Yavaş çalıştığımızı iddia ediyorlar, mıy mıy diyorlar, hakaret ediyorlar.” (EMEP Kadın İşçi ve Emekçi Buluşmaları Raporu, 2019: 4).

Kriz öncesinde işyerinde yaşanan şiddete karşı çıkma olanakları az olan kadınlar, krizle birlikte özellikle ‘işten atılma’ kaygısıyla onur kırıcı davranış ve tutumlara karşı kendilerini daha korunaksız hissetmeye başladıklarını anlatıyorlar.

“Krizle birlikte müdür değişti, vardiyalar ha bire de-

ğişmeye, şartlar ağırlaşmaya başladı. İnsan bir plan bile yapamıyor. Pazarımız yok. Aylardır çocukların yüzünü görmüyoruz. Kadınlar olarak toplanıp yeni müdürün yanına çıktık. O da kadın ya, dedik herhalde anlar bizi. Ne anlaması! Bir de azar yedik üstüne... Bir arkadaş azarın üstüne 'Bizimle böyle konuşamazsınız' diyecek oldu. 'Ben sana konuşma izni verdim mi de konuşuyorsun' diye payladı kadını. Eskiden olsa başka cevap verirdik... Çıktık gittik odasından. Bu olayın üstüne sınırlarımız çok bozuldu. Ben dahil pek çok kadın birkaç gün ücretsiz izin aldık da öyle geldik kendimize." (EMEP Kadın İşçi ve Emekçi Buluşmaları Raporu, 2019: 4).

Örneğin daha önce formenlerin kadın işçilere tacizi ile gündeme gelen Yazaki fabrikasında çalışan bir kadın işçi, fabrikanın sipariş alamadığı gerekçesiyle çalışanları işten çıkarmakla tehdit ettiğini, özellikle kadınların baskı ortamından bıktığı için önceleri "çıkartsın da tazminatımı versin, borçlarımı kapatır biraz insan gibi yaşarım" dediğini aktarıyor. Ancak son günlerde bu duygu değişmiş, 'ne olursa olsun, bir işim olsun' fikri ağır geldiği için yaşanan sorunlar karşısında bir sessizlik başlamış (Metal İşçisi..., 2019).

Adana'da Salih Tekstil'de hakları verilmeden işten çıkarılan kadın görüşmeci, kriz sürecinde işsiz kalmak için işçilerin verdiği her tavizin, patronların daha fazlasını istemeleriyle sonuçlandığını kendi deneyimiyle anlatıyor: "Bizlerle yapılan son görüşmede patronlar bize sigortasız, servissiz, yemeksiz, ek mesai ücretlerinin olmadığı çalışma koşulları teklif ettiler. Bizler çalıştığımız iş yerimizin kapanmaması adına başta bu şartlar altında çalışmayı bile kabul ettik. Ancak daha sonra iş yerinin kapanacağını ve yasal haklarımızı alamayacağımızı söylediler. Evde sadece kız kardeşim ve ben çalışıyoruz. İkimiz de boşa düştük. Zaten bir aydır işsiziz, şimdi bize nisan-dan itibaren primimiz yatırılmadığı için işsizlik maaşı da alamayacağımız söyleniyor." Bu 'tavizlerin', kadın işçilere dönük şiddetin artmasını da getirdiğini 3 yıldır aynı fabrikada çalışan görüşmeci örnekliyor: "İçeride 3 aylık alacağımız, yıllık izinlerimiz ve kıdem tazminatımız var. Son zamanlarda baskı çoktu. Geçmiş tarihlerde iki kardeşim de itip kakularak işten çıkarıldı. Usta iki kere bana şiddet uygulayacak noktaya geldi." (Pekal, 2019).

İşsizlikle sınanan kadınlar, kendi iradeleriyle kimseye bağımlı olmadan kurmaya çabaladıkları hayatlarının yine aile bağlarına muhtaç hale getirildiğini, bu durumun yarattığı sorunları dile getiriyorlar.

"Çalıştığım tekstil atölyesinden 6 aydır ücret alamıyorum. Tamamı kadın 40 kişinin çalıştığı atölyenin sahibi her maaş istediğimizde 'Batıyoruz, bizi idare edin' diyerek bizden zaman istiyordu. Bir sabah işe gittiğimizde bomboş bir dükkanla karşılaştık. Hem kıdem tazminatlarımız hem de ücretlerimiz içerde kaldı. Ben şiddet gördüğüm için yeni boşandım. Kendime bir hayat kurmaya çalışırken bu 6 ayda kiramı ödeyemediğim için iki çocuğumla baba evine taşındım. Şimdi çocuklarımı okula gönderecek tek kurulum dahi yok!" (Doğan, 2019).

Erkek ve kadın işçiler arasında yaratılan rekabetle, özellikle kriz sürecinde işten atma tehditleriyle iş yerleri adeta açlık savaşlarının yaşandığı bir alana dönüşürken, kadınlara yönelik hakaret, aşağılama, kimi zaman ise alenen 'sizin burada işiniz yok' söylemine varan tacizler artıyor. Esenyurt'ta 200 kişilik fabrikada çalışan kadın işçi, bu sebeple eşinden ayrıldığını fabrikada kimseyle paylaşmamıştır.

"Fabrika içinde bazı ıssız köşeler var malzeme aldığımız; karton kestiğimiz yerler hep kuytu köşe. Cesaret edemiyor kimse. Kamera var ama sadece orta bölgeleri görüyor. Oraya gitmek zorunda olduğumda çekiniyorum. Bildiğimiz açık bir taciz olayı yok ama olmaması için bir neden de yok..." Kadınlar, aynı fabrikada bazı erkek işçilerin az da olsa daha fazla ücret aldığını anlatıyor; "Ustayla konuştular, biz kadınlarla aynı maaşı almak istemiyoruz diye. Aslında biz de sarma makinasının başına geçiyoruz, aynı saat çalışıyoruz. Ama sürekli 'Biz sizden fazla çalışıyoruz' diye söyleniyorlar. Açıkçası erkek işçilerde de kadınlara karşı bir düşmanlık var. Mesela yardım istediğimiz zaman erkek işçiler 'Madem yapamıyorsun çalışma' diyerek geri çeviriyor. Oysa hepimiz ekmeğe peşindeyiz. Bilinçsizlik bu." (Metal İşçisi..., 2019).

İzmir Çiğli'de bir kauçuk fabrikasında 8 yıldır çalışan bir kadının anlattıkları, kadınlara yönelik taciz ve şiddetin tüm işçiler üzerindeki denetim ve baskıyı katmerlendirdiğini, kadın emeğinin ikincilleştirildiği koşulların, ağırlıkla çalıştıkları işkollarında tüm ücretlerin aşağıya çekilmesinin zemini haline geldiğini ortaya koyuyor: "500'e yakın işçi var, 300'ü kadın. Fabrikada kadınlar erkek işçilerden daha az ücret alıyor, aynı işi yapsa da. Günlük, aylık, yıllık performans çizelgelerimiz var, bu işçiler arasında kötü bir rekabete neden oluyor. Performans kriterlerini tutturamayan kadın işçiler aşağılanıyor, tüm işçilerin gözü önünde hakarete uğruyor. Ev geçindiren, o paraya ihtiyacı olan insanlarız hepimiz. Bizim ücretleri-

mize asgari ücret artışının ve enflasyon oranının altında zam yapıldı.” (Petrokimya İşçisi..., 2019).

İş yerinde denetim ve baskının cinsiyetçi unsurlarla perçinlenerek, işçileri birbirine düşüren rekabete çevrildiği örnekler, bir yandan kadınları büyük bir şiddetle karşı karşıya bırakırken, bir yandan da işçi sınıfının kriz ortamında örgütsüz olmasının yarattığı savunmasızlığı açığa çıkarıyor: “Patron kadınların daha yoğun olduğu bölümlerde üretim yapılmadığını, bunun da tüm üretimi etkilediğini söylüyor. Aslında işçiyi işçiyeye kırdırmaya çalışıyor. İşçileri gönüllü çıkışa zorluyor. Sürekli eften püften sebeplerle tutanak tutuluyor. Herkes atılmaktan korkuyor.” (EMEP Kadın İşçi ve Emekçi Buluşmaları Raporu, 2019: 5).

Kocaeli’de araba kauçuk üretimi yapan fabrikada çalışan bir kadın işçi, yaşananların tekil sorunlar olmadığını, ancak karşılarındaki ‘patron birliğine’ karşı işçilerin birlik sağlayamadığını anlatıyor: “Şubat ve mart ayında kriz nedeniyle 100’ü geçtik işçi çıkarttı. Şu an biraz işlerimiz var ama çalışma sistemi çok dengesiz uygulanıyor. Biz de üç vardiya çalışıyoruz, başka fabrikalardan işçilerle konuşunca aklıma acaba bu patronların hepsi birbirinden haberdar mı, bu baskıları bilerek, birbirinden öğrenerek mi yapıyorlar diyorum. Onlar nasıl birbirinden öğreniyorsa, birbirini tutuyorsa, bizim de birbirimizi tutmamız lazımsız...” (Metal İşçisi..., 2019).

Kriz süreci, işçilerin mücadele deneyimlerini, kazanımlarını ve örgütlenme isteklerini farklı biçimlerde etkiliyor. Örneğin, tekstil gibi mülteci emeğinin yoğun olarak sömürüldüğü ve ücretlerin asgari ücretin altına çekildiği iş kollarında kriz bahanesiyle işçilerin kazanımları silinip süpürülürken, kazanımlarının gasp edilmesine karşı mücadele mevzilerinin zayıfladığını görüyoruz. İstanbul Çağlayan’daki tekstil atölyelerinde 13 yaşından beri çalışan kadın işçi anlatıyor:

“Sigorta bizim için en büyük güvenceydi. Emekli olma hayalimiz vardı. Ne evlenmek isterdim ne işten ayrılmak. O zaman çalışma koşulları bu kadar ağır da değildi. Makineyi öğrenmek, makineci olmak kolumuzda altın bir bilezik gibiydi. Fakat zamanla konfeksiyonların yerini küçük atölyeler aldı. Sigortasız ve güvencesiz çalışmaya başladık. Çocukken aldığımızla aileyi geçindiriyorduk, şimdi iki kişi çalışsak da geçinemiyoruz... Merdiven altı atölyelerde gün ışığı göremeden, sabahtan akşama kadar havasız, floresan ışıklarının altında makine başında iş yetiştirmeye çalışıyoruz. Çalışırken mutlu olmak gibi şansımız yok.

Arabesk müzik ve sigara tek aktivite haline gelmiş durumda. Yaptığımız işe lanet okurken, hayatın sillesine de lanet okuyoruz... Eskiden Çağlayan’da 1 Mayıs kutlardık, 8 saat iş günü ve sigorta istiyorduk. Artık öyle bir hal aldı ki koşullar, onu bile istemiyoruz. 1 Mayıs’ta alana çıkmak için patronlarla kavga ederdik, şimdi çalışıyoruz. İşçi derneğimiz vardı. İşçilerle ne yapacağımızı konuşup, nasıl mücadele edeceğimizi tartışıyorduk. Bizim beğenmediğimiz merdiven altı atölyelerde Suriyeliler gelip çalışmaya başladı. Sonra Moğolistan, Türkmenistan, Afganistanlı işçiler çalışmaya başladı. Tüm fakir işçiler neredeyse çalışıyor. Ama onlar gelince de aldığımız ücretler hiç yükselmedi. Patronlar onları ucuzca çalıştırırken bizi de ucuzca çalıştırmaya başladı. Bu elbette mülteci olarak gelip çalışan insanların suçu değil, bu durumdan faydalanan patronların suçu. Hepimizi kölelik koşullarında çalıştırıyorlar. Ne sigorta ne izin yapabiliyoruz. Sezon bittiğinde de işsiz kalıyoruz. Hiçbir hak talep edemiyoruz.” (Kanat, 2019).

Ancak İstanbul’da bazı büyük ve orta ölçekli fabrikaların yakın süreçte sendika deneyimi yaşanan iş kollarında, özellikle yerel seçim sürecinden sonra işçiler arasında “değiştirebiliriz” duygusunun güç kazandığı ve daha açık ifade edildiği söylenebilir. Bu durumun, tepkilerin daha yüksek sesle dile getirilmesini tetiklediğini de gözlemliyoruz. İstanbul’da Gıda-İş Sendikası adına fabrika önlerinde, servis aralarında bildiri dağıtımı yapan sendika üyesi işçiler, normalde çok zor diyalog kurabildiklerini söyledikleri kadın işçilerin bu dönemde konuşmaya, soru sormaya ve sendikayı tanımaya eskisinden daha açık olduklarını aktarıyor.

İşten Atmaya ‘Gönüllülük’ Kılıfı

Kriz sürecinde patronların “gönüllü çıkış” uygulamasıyla işçi çıkarmaları, farklı sektörlerden kadınların sıkça dile getirdiği bir konu. 2018’in başlarından 2019’un ilk aylarına kadar kadın işçiler, özellikle kredi borcu gibi uzun vadeli borçları olan işçilerin bu uygulamayı “tercih ettiği”ni dile getirse de son sekiz ayda durum biraz daha değişmiş görünüyor. Uzun süre işsiz kalma riskinin yarattığı kaygılar nedeniyle işçiler, kıdem tazminatlarına ek olarak 12-14 aylık ücret bonusuyla sunulan “gönüllü” çıkışları “tercih edilir” bulmuyor. Özellikle kadınlar, işsiz kaldıklarında kayıtlı istihdama yeniden girmelelerinin ne kadar zor olduğunun farkında ve bu nedenle kaygıları daha büyük.

Emek denetiminde artan baskı, çalışma koşullarının ağırlaşması ve cinsiyetçi mobbing pratikleri yoksullukla birleştiğinde birçok kadın için terazinin bir kefesinde “gönüllü çıkış” varken, asıl ağır çeken kefedeki işsizlik var. İstanbul’da büyük bir depoda çalışan kadın işçi anlatıyor: *“Benim çalıştığım bölümde ağırlıklı olarak kadınlar çalışıyor ve işimiz gereği kolileri paletlerden masamıza alarak çalışmak zorundayız. Genelde koliler taşıyamayacağımız kadar ağır oluyor. Birçok kadın arkadaşımızın bel fitiği gibi rahatsızlıkları oluyor. Bir tane kadın arkadaş işyerinin sunduğu anlaşmalı çıkış hakkını kullanmak istedi ancak işyeri bunu kabul etmedi. Gerekçe de ilk olarak sağlık problemi olanları yani bel fitiği olanları çıkarmayı tercih etmeleriydi ve bu yüzden de çıkışını onaylamadılar. Anlaşmalı iş çıkışı yapan arkadaşlarımızla hala görüşüyoruz. Üç aydır işten çıkmış olmalarına rağmen hala iş bulamadılar ve bu zaman zarfında çalışamadıkları için daha çok borçlandılar.”* (Kar, 2019).

Kimi işyerlerinde ise “kıdem sıfırlama” adı altında işçilere o işyerinde çalıştığı sürenin karşılığı olan kıdem tazminatı verilerek işe geri alınması uygulaması var. Çoğunlukla borçları nedeniyle bu uygulamayı kabul edenlerin ise kısa zaman içinde gerekçesiz işten çıkarılması söz konusu. Esenyurt’ta depo işçisi anlatıyor: *“Yedi senedir çalışan bir arkadaş borcu olduğundan kaynaklı kıdem sıfırlama talep etti. Bu arkadaşın kıdemi sıfırlanarak tazminatı verildikten sonra, bir gün iş yokken paletle oturduğu için hakkında tutanak tutuldu ve işten çıkartıldı. Benim de borçlarım var. Altı yıldır çalışıyorum burada. Ben de kıdem sıfırlayayım diyordum, bu olayı duyunca vazgeçtim.”* (Kar, 2019).

Bu gönüllü çıkışların, kıdem sıfırlamaların diğer ücretli ya da ücretsiz izin uygulamalarıyla birlikte, birçok iş yerinde bizzat sendikalar tarafından yönetildiğini de görüyoruz. Örneğin Tuzla Organize Sanayi Bölgesi’nde gerçekleştirdiğimiz buluşmalarda kadın işçiler, kimi zaman iş yeri temsilcilerinin *“Yarın onlar sizi atmadan, siz bu hakları bonusları kabul ederek çıkın, hiç olmazsa elinize biraz fazla para geçer”* dediğini ve iş yeri temsilcisinin tutumunun böyle olduğu koşullarda, diğer işçilerin buna çoktan razı gelmek durumunda hissettiklerini anlattılar (Akpınar, 2018).

Patronların işçilerin taleplerini ezip geçebilmek için aldığı önlemlerden biri de, öncülük yapabilecek işçilerin çalışma ortamının huzurunu bozmakla suçlanarak işten atılmaya çalışılmasıdır. Bu durumun sendikalaşmanın

ve krize karşı mücadelenin önünde ciddi engel teşkil ettiğini kadınların anlatımları ortaya koyuyor. İstanbul Esenyurt’taki Detay Gıda’da üretim operatörünün şiddetine uğrayan kadın çalışan, bu şiddete karşı çıktığı için *“üretim operatörünün erkeklik gururunu kırdığı”* söylenerek *“çalışma ortamının huzurunu bozma”* gerekçesiyle işten atıldı. Yedi senedir bu fabrikada çalışan, yakın zamanda DİSK/Gıda-İş üyesi olan işçi, yaşananları şu şekilde anlatıyor: *“Sendika üyesi olduğumu bir şekilde öğrenmişler. Bu yüzden üzerime oynadılar. Bu olayda üretim operatörü sadece ihtar alırken, yedi yıllık emeğimi harcayarak beni tazminatsız bir şekilde işten çıkardılar. Daha önce de zam döneminde ben ve birkaç sendikalı arkadaşta daha değerlerine göre çok daha az zam yaptılar. Sürekli bölümlerimizi değiştirerek bizleri yıldırmaya çalıştılar... Aslında birçok işçi arkadaşım fabrikada yaşanan haksızlıklardan çok şikayetçi fakat işten atılmaktan korktukları için seslerini çıkarmıyorlar.”* (Gıda İşçisi..., 2019).

Tuzla Organize Sanayi Bölgesi’nde çalıştığı tekstil fabrikasından kriz bahanesiyle dört arkadaşıyla birlikte işten atılan kadın işçi şöyle anlatıyor: *“Çalışma koşulları çok kötüydü, fazla mesaiden canımız çıkıyordu. Beş aydır sürekli iş yok diyerek bizi ücretsiz izne çıkartıyorlardı. Ben haksızlığa karşı çıkan biriyim. Bu nedenle fabrikada biraz öne çıktım ve beni krizi bahane ederek işten attılar. Samimi olduğum dört kişiyi de çıkardılar. Sonradan duydum ki ustabaşı, ‘Önümüzde kötü günler var. Bunun gibi düzen bozucuları barındırmamız lazım’ demiş.”* (Doğan, 2018a).

Bir başka örnek yine Esenyurt’taki Makel fabrikasından verilebilir. İkramiyelerin ödenmediği, ücretlerin geciktirildiği fabrikada, yönetimden açıklama isteyen 35 işçinin dördü *“iş saatinde maaşları sorarak huzursuzluk yarattınız”* denilerek işten atıldı. Gerekçe olarak İş Kanunu’nun *“ahlak ve iyi niyet kurallarına uymayan haller”*i içeren 25. maddesi ileri sürüldüğü için, işçilerin kıdem ve ihbar tazminatları verilmemiş, işsizlik ödeneğine başvuruların da önü kesilmiştir. Atılan işçiler anlatıyor: *“Ben arkadaşlarımı kıskırttıyormuşum, çalışmıyormuşuz. Böyle bir şey yok. Yedi kişiye ürün yetiştiren bir insanım. Akşama kadar verdikleri sayının karşılığını ben veriyorum. Herkes kendi işinin gücünün, ekmeğinin derdinde.”* (Yalvaç, 2019).

Bir diğer tarafta ise bu baskı ve sindirme politikalarının, kadınların örgütlenme eğilimlerini güçlendirdiği örnekler vardır. Manisa Ekinler Endüstri’de sendikalaş-

ma faaliyetinin öncüsü oldukları için yedi yıldır çalıştıkları yerden çıkarılan kadın işçilerden biri, krizle ağırlaşan çalışma koşullarının özellikle kadınlar üzerindeki baskıyı artırdığını ve sendikalaşmaya daha açık hale getirdiğini anlatıyor: “Bir şeyi yapamadığımızda ya da yanlış yaptığımızda bağıryorlardı. İşler yoğun, ‘hadi hadi’ler çoktu. Bir iş bitmeden diğerine geçiyorsun ne olduğunu bile bilmiyorsun. Sürekli hadi hadi, acil acil acil... Hamile olduğum dönemde çalışırken bebeğimi kaybettim... Ben ilk başta sendikaya üye değildim. Bir gün beni gece vardiyasına yazmışlar, çocuğum çok küçük gelemem dedim. Gelmen gerekiyorsa geleceksin, bu saatten sonra kimsenin gözünün yaşına bakmayız dediler. Öyle olunca ben de sendikalı arkadaşların yanına gittim. Tesadüf o gün de sendikada toplantı varmış. Dedim ki ben de geliyorum. Sendikaya gittim, haklarımı öğrendim ve üye oldum.” (Demirhan, 2019).

Bir yandan “gönüllü çıkış” adı altında işyerlerini sendikasızlaştırma, toplu iş sözleşmelerinin tanınmaması ve işçilere keyfi çalışma koşullarının dayatılması devam ederken, birçok işyerinde de üretimde azalma, küçülme ve daralma gerekçeleriyle işten atılmalar sürüyor. Kadınlar, çocuklarının eğitimi ya da sağlık sorunları için izin almak zorunda kaldıklarında, devamsızlık gerekçesiyle ve ağır işlerde çalıştırılmaktan kaynaklanan sağlık sorunları nedeniyle aldıkları raporlar bahane edilerek işten atılmaların ilk hedefi oluyor. Bu durum toplu iş sözleşmesi süreçlerine ‘sessizlik’ ve ‘fazla beklenti içinde olmama’ olarak yansiyabiliyor. Performans hedeflerini tutturamama durumunun “meşru” bir işten çıkarma gerekçesi sayıldığı bu kriz ortamında özellikle belli bir yaşın üzerindeki kadınlar için işten atılma kaygısı daha ağır basıyor (Alikoç, 2019).

İşten atılma kaygısı, ücretsiz izin gibi uygulamalar karşısında kadınlar, ‘kayıtdışı ek işler’ bularak idare etmeye çalışıyorlar. Ancak, işçilerin birlikte hareket ettiği durumlarda, küçük de olsa hak kazanımları söz konusu olabiliyor. İstanbul Esenyalı’da kadın işçi anlatıyor: “Birçok fabrika gibi bizim fabrikada da doların yükselmesinden dolayı iş yok. Bazı bölümler neredeyse bir aydır ücretsiz izinde. İki çocuğum var, eşimden ayırıyorum. Tek başıma evi geçindirmeye çalışıyorum. Ek iş olarak bazen yarım gün bazen tam gün ev temizliğine de gidiyorum. Sekiz yıldır aynı yerde çalışıyorum, hiç tatil yapmadım. Yasal izinlerimin parasını alıyorum. Çünkü başka türlü mümkün değil geçinemem. Beni ücretsiz izne çıkarmadılar ama

eli kulağında. Sürekli bu kaygılarla işe gidip gelmek çalışmaktan daha yorucu. Bütün bunlara rağmen bizi aptal yerine koymaya çalışıyorlar. ‘Çaldık çırtık memleketi bu hale soktuk’ demiyorlar da yok dış güçler falan diyerek bizi gaza getirmek istiyorlar. Bölüm şefleri gelip fabrikayla ilgili bilgilendirme yaptı, ‘Ülkemiz zor zamanlardan geçiyor. Recep Tayyip Erdoğan gibi bir lideri kışkırtıyorlar. O yüzden bizi dolarla vurmak istiyorlar. Patron bizden sabırlı olmamızı ve fedakârlık yapmamızı istiyor’ dedi. AKP’ye oy veren işçiler en önce tepki gösterdi bu sözlere, ‘Biz bu yalanlara inanmıyoruz. Her şey bize mi zor, bizim patron şu an dünyanın en güzel yerinde tatil yapıyor. Ben köyüme bile gidemedim’ dedi biri. Ondan cesaret alan birçok işçi dile geldi, ‘Maaşlarımız gününde yatmazsa isyan çıkar’ dedik. Bayram öncesi paramızı ve 100 lira bayram harçlığını aldık.” (Doğan, 2018b).

Elli Yaş Üstü Kadınların İş Arayışı

Kadınlar arasında ilk kez çalışma yaşının son birkaç yılda daha yukarılara çekildiği gözlemleniyor. Bu açıdan daha önce hiç çalışmamış kadınlar genel olarak ‘deneyimsiz’ ve ‘vasıfsız’ oldukları gerekçesiyle işe alınmazken, çoğunlukla niteliksiz görülen ‘kadın işleri’ üzerinden çalışma yaşamına katılıyorlar. İşçi kadın buluşmaları gerçekleştirdiğimiz illerde kriz sürecinde pastane mutfakları, okul kantinleri, hastane temizliği, işyeri yemekhanesi, ev ve merdiven temizliği ve çocuk bakımı gibi işlerde asgarî ücretin altına çalışmak zorunda kaldığını anlatan orta yaş ve üzeri onlarca kadın oldu.

“Emekli maaşım yetmiyor. Oğlum üniversitede okuyor, ona para yetiştiremiyorum. Üç ay içerisinde çaya iki kere zam yapıldı. Son doğalgaza da yapılan zamlarla birlikte aldığımız ücret eriyip bitti. Şimdi bir de ulaşıma zam geldi, 3.25 TL oldu. 2 bin lira asgari ücretin üçte biri neredeyse yola gidiyor. Belediye Başkanı Mansur Yavaş ulaşıma zam yapılmayacağını, işten çıkarmaların olmayacağını sözünü vermişti, ama sözünü tutmadı. Emekli maaşına sadece 40 lira zam yaptılar, bu yaşta sonra zorla işe gidip geliyorum. Tüp bebek merkezinde her gün üç katı birden temizliyorum. Üstelik yol parası da yok.” (Özdal, 2019).

İleri yaşlarda işsiz kalan erkeklerin iş bulamadıklarında, eşlerini ya da çocuklarını çalışması yönünde zorladıkları da anlatılar arasındaydı. Bu zorlama, Çorlu’da 45 yaşından sonra iş aramaya çıkan kadının dilinden şöyle yansıyor: “Bana ‘yeter benim çalıştığım, biraz da siz

çalışın ben yiyeyim' diyor. O çalışmış da ben oturmuş muyum sanki?" (EMEP Kadın İşçi ve Emekçi Buluşmaları Raporu, 2019: 7).

Çorlu'da bir deri atölyesinde emeklilikte yaşa takılan kadın işçilerden biri, günde on iki saati bulan çalışma ve kötü yemeklere, ağır hastalıklara neden olan kötü koşulların eşlik ettiğini, bu koşullarda pek çok orta ve ileri yaşta kadının çalışmak zorunda kaldığını şöyle anlatıyor: *"Akşama kadar kimyasal soluyorsun, çalışanların hepsi hasta, hepsi! Solunum, eklem, kas yırtılması... Hepsi var... Eşimden ayrıldım, 10 yaşında kızım var, bakımı da bana ait haliyle. Emeklilikte yaşa takıldım. Hani hiç olmazsa emekli olsam, kızım için daha iyi olur diye dışımı sıkıyorum aslında. Ama düşünüyorum, emeklilik hakkımı almış olsam, maaşım bağlansa da sanki yine çalışmak zorunda kalırım. Emekli olup hala çalışmaya devam eden iş arkadaşlarım var. Maaşlarını sorduğumda 1600 dediler. Düşündüm, komik bir rakam, bu şartlarda, bu ücretle yaşamak imkânsız. Haliyle emekliliğimi alamıyor olmama takılmıyorum bile. Ama zorlanıyorum, hem de çok zorlanıyorum. Eve geldiğimde kızımın yüzüne bakacak takat bulamıyorum."* (Tekstil ve deride., 2019).

İstanbul'da bir tekstil firmasında kıdemli bir kadın işçi, yoksulluk yüzünden çalışmaya başlayan orta yaş ve üzeri kadınların durumunu şöyle anlatıyor: *"Bizim oraya gelsen görürsün. Sanırsın huzurevi! Özellikle son bir buçuk senedir yaşı ileri insanlar çalışıyor. Mesela bir çırağım var, çok yaşlı. Bana cep çeviriyor ama ben iş bile isteyemiyorum. Bir bakıyorum uyuyor. Ben ona nasıl şu işi al gel' diyeyim, diyemiyorum ki... O yaştaki insandan nasıl isteyeyim."* (EMEP Kadın İşçi ve Emekçi Buluşmaları Raporu, 2019: 6).

İŞKUR'lu Olmanın Dayanılmaz Ağırlığı

İŞKUR, son yıllarda giderek artan istihdam teşvikleri nedeniyle önemli bir iş arama kanalı haline geldi. Teşviklerden yararlanmanın önemli koşullarından biri İŞKUR kanalıyla istihdam olduğu için İŞKUR'a kayıt da giderek artıyor. İŞKUR'a kayıtlı işsiz sayısı önemli işsizlik göstergelerinden biri. Kayıtlı işsiz sayılarında toplumsal cinsiyet açısından önemli farklılıklar gözleniyor. Önceki yıllarda kayıtlı kadın işçi sayısı kayıtlı erkek işsiz sayısından oldukça azdı. Örneğin 2010 yılında 431 bin kayıtlı kadın işçiye karşılık 1 milyon 42 bin kayıtlı erkek

işçi vardı. Kadın ve erkek kayıtlı işsizler arasındaki farkın zamanla kapandığı gözleniyor. 2018 yılında kayıtlı erkek işsiz sayısı 1 milyon 704 bin iken, kayıtlı kadın işsiz sayısı 1 milyon 805 bine yükselerek kayıtlı erkek işsiz sayısını aşmıştır (DİSK-AR, Krizde Emekğin Durumu Araştırması, 2019: 25). Kadınların giderek daha fazla İŞKUR kanalını kullanmaya yöneldikleri gözleniyor. Bulduğumuz kadınlar arasında kendi olanaklarıyla iş bulamayanların İŞKUR'a başvurma sıklığında belirgin bir artış gözlemleniyor. Ne var ki, örneğin Adana'da çalıştıkları yer sorulduğunda "İŞKUR" cevabını veren kadınlar, işlerinin geçici olmasından çok şikayetçi ve üçer, altışar ve dokuzar aylık çalışma sürelerini kendi aralarında "small, medium, large" diye adlandırmıştır. Bununla birlikte kadınlar arasında çalıştıkları işleri ancak AKP'nin çeşitli düzeylerdeki yöneticileri ya da üyelerine başvurarak bulabildiklerini söyleyen azımsanmayacak sayıda kadın vardır (EMEP Kadın İşçi ve Emekçi Buluşmaları Raporu, 2019: 7).

Kayıt Dışı Çalışan Kadınların Durumu

Kriz dönemleri sermaye açısından kadınların her türlü istismar edildiği dönemler aynı zamanda. Gıda, tekstil, turizm ve tarım gibi mevsime göre yoğunluğu değişen sektörler için bu durum daha da beter bir hal alıyor kadınlar açısından. Kayıtdışı ve güvencesiz çalıştırılan birçok kadının asgarî ücretin altında çalıştığı gözlemleniyor. Örneğin, Dersim'de, ücretlerin daha önce İŞKUR üzerinden ödendiği bir tekstil firması isim değişikliğine gittiğini söyleyerek kadınları asgarî ücretin altında çalıştırıyor ve tekrar İŞKUR üzerinden teşvik alacağı döneme kadar böyle süreceğini söylüyor kadınlara. Kentin istihdam olanaklarının zayıflığı yüzünden kadınlar kabul etmek zorunda kalıyor. Aynı kentte bir başka tekstil firması ise üretimi durdurmuş, üretime döndüğünde tekrar işe alma sözü verilen kadınlar ise geçici olarak merdiven temizliğine gittiklerini ifade ediyorlar.

Kayıtdışı çalışma aynı zamanda asgarî ücrete yapılan zammı yansıtmama "serbestliği" de sunuyor patronlara. İstanbul Küçükçekmece'de bir tekstil atölyesinde parça başı çalışan tekstil işçisi kadın anlatıyor: *"İşler yavaşladı. Ben işten çıkmak istiyorum ama iş bulamam diye korkuyorum çıkamıyorum işten. Sosyal hakları daha iyi olan bir işyeri bulup çalışmak istiyorum ama yapamam."*

Tanıdıklarım sordum ya maaşları düzgün ödenmiyor ya da işten çıkarmalar başlamış. Aldığım maaşla evimi gidiremiyorum. Geçen iki gün işler yoktu, işe gidemedik gidemediğimiz günlerin parasını alamadık. Çünkü sosyal güvencemiz yok. Krizi gerekçe göstererek asgari ücrete zam geldi ama size zam yapamayız, işler kritik...” (EMEP Kadın İşçi ve Emekçi Buluşmaları Raporu, 2019: 8).

Eve aldığı parça penye temizliğiyle para kazanan ve kocası kargo işçisi olan kadın, krizin kayıtdışılığı nasıl arttırdığını kendi deneyimi ve komşularından gözlemlerle şöyle anlatıyor: *“Geçen kış iyi iş geliyordu. Ramazandan beri iş gelmiyor. Gece gündüz çalışıyorum, parça başı çalışıyorum, eğer çok iş gelirse 2 bin lirayı bulur. Ama tek başıma değil kızlar da ara ara yardım ediyor. Alt kattaki ve yandaki komşular da bu işi yapıyor. Geçen senelerde yapmıyorlardı bu sene tekrar başladılar. Bir senedir çok kötü oldu...”* (Saltık, 2019a).

İstanbul Sultangazi’den haftanın beş buçuk günü temizliğe giden kadın işçi, asgarî ücreti ancak tamamladığını söylüyor. Son dönemde tanıdığı birçok kadının ev işlerine gitmeye başladığını anlatıyor: *“Kimse keyfine gitmez, herkes evinin işini yapmayı düşünür. Eskiden kadınlar evde oturuyordu, şimdi çalışıyor ama yine de yetmiyor. 50-60 yaş üstü insanlar dinlenmesi, torun bakması gerekirken çalışıyorlar. Hükümetin sonucu bu... Birkaç yıldır daha yoğun ve stres altında çalışıyoruz. Psikolojisi bozuk insanların, herkes sinir hastası, depresyonda. İşverenler de öyle, bir işi yolunda gitmedi mi stresini sizden çıkarabiliyor... 45 yaşına girdim bu zamana kadar böyle şartlar görmedim.”* (Saltık, 2019b).

Kadınlar, sigortalı bir iş arayışına girdiklerinde karşılıklarına “eğitim ve deneyim” kriterleri çıktığını anlatırken, bunun bu zamana kadar yaşadıkları cinsiyetçi pratikler nedeniyle büyük bir “adaletsizlik” olduğunun da altını çiziyorlar. İstanbul Eyüp’ten bir kadın, kadınların karşı karşıya bırakıldığı bu “adaletsizliği” çok veciz bir biçimde anlatıyor: *“39 yaşında bir kadının yapabileceği işler genellikle sigortasız işler oluyor. Çocuk bakımı, ev temizliği, merdiven temizliği gibi işlere mecbur bırakılıyor. Bazen arkadaşım ev temizliği yapıyorum. Sigortalı işlere başvuru yaptığım zaman ise ya mezuniyet soruyorlar ya da iş deneyimi. Bu zamana kadar düzenli olarak dört ay bir işte çalıştım. Çalışacağım işler ise temizlik, çaycılık... Günlük hayatta yaptığımız işlerde bile tecrübe soruluyor. Her gün evde yaptığım işin tecrübesini nasıl öz geçmişe yazabilirim ki! Yaşı, mezuniyeti ve tecrübeyi sorun*

ederek sigortalı bir işte çalışamıyorum.” (Bayrak, 2019).

Patronların istismar ettiği diğer bir durum ise boşanmış olmak. Kocaeli’den 32 yaşında bir fırın işçisi anlatıyor: *“İki yıldır çalışıyorum, ilkokul mezunuyum. Eşimden boşandım, iki çocuğumla beraber ailemin yanında kalıyorum. Günde on iki saat çalışıyorum ve 1500 TL maaş alıyorum, asgari ücret zammı yansıtılmadı. Erkek garsonlar 2200 TL alıyor, ben üç kişinin yapması gereken işi yaptığım halde daha az ücret alıyorum, eşitsizlik var yani.”* (EMEP Kadın İşçi ve Emekçi Buluşmaları Raporu, 2019: 8).

Üniversite Mezunu, Asgarî Ücretli, Kaygılı Genç Kadınlar

Toplam işsiz nüfusun 4 milyonu aştığı, her gün yüzlerce kadının işten atma ya da “gönüllü çıkış” gibi yöntemlerle işsizleştiği, genç kadın işsizliğinin yüzde 28’e çıktığı bu kriz sürecinde, asgarî ücret karşılığı çalışan üniversite mezunu genç kadınların durumu da oldukça dikkat çekicidir. Üniversite diploması alana kadar yaşadığı tüm ekonomik, toplumsal ve kültürel eşitsizlikleri/zorlukları aşabilmiş genç kadınlar arasında “geçici” görülen ama yüzde 33’ü bulan işsizlik oranları nedeniyle kalıcılaşan “vasıfsız” işlerde çalışma oldukça yaygın. Haberlerimizde ve il buluşmalarına yansayanlarla Antalya’da turizm ve eğlence sektöründe, Malatya’da kayısı üretiminde, Kocaeli’de tekstil üretiminde, İstanbul’da AVM’lerde, mağazalarda, Ankara’da düğün kına organizasyonlarında figürasyon olarak çalışan üniversiteli genç kadınlar, yoksulluk ve işsizliğin oluşturduğu basınçla “sosyal sermaye”lerini değerlendirmekten vazgeçerek vasıfsız işlerde asgarî ücrete razı oluyor (Alikoç, 2019).

“Mağazada çalışanların çoğu lisans mezunu. Matematik öğretmeni, web tasarımcısı, kimya mühendisi filan. Kendi alanlarında iş bulamadıkları için mağazalarda çalışmak zorunda kalıyorlar.” (EMEP Kadın İşçi ve Emekçi Buluşmaları Raporu, 2019: 7).

Üniversite mezunu genç kadınlar her ne kadar çalıştıkları işleri kendi işlerini bulana kadar geçici olarak görseler de, çoğunluğu yıllardır aynı işte ya da kendi alanı olmayan başka işlerde çalışır durumda. Kendi işlerini kadro ya da sözleşme dışında yapmaya kalktıklarındaysa asgarî ücretin çok altında bir ücretle çalışmak zorunda kalıyorlar. Bu durumun en gözle görünür örneği, ortalama 1500-1600 TL’ye çalışan ücretli öğretmenler. İşsizlik-

le birlikte atamaların yapılmaması ve istihdamın kayıtlı, güvenceli ve vasıflı işlere sokmayan ataerkil karakteri, kadınlar için işin ve istihdamın değil “geçiciliğin kalıcılaşması” anlamına geliyor (Alikoç, 2019). Kocaeli’de Zara, Mango, Lc Waikiki gibi markalara üretim yapan atölyede işçi olarak çalışan genç bir kadının kaygısı şöyle yansıyor: “Mezun oldum, uzun süre iş bulamadım, iş yerleri deneyim istiyor, torpil olmadığı için bir yere yerleşmek zor. Aslında ben buraya geçici olarak bakıyorum, daha iyi bir iş bulana kadar. Ama benim gibi düşünüp, yıllardır burada çalışan çok kadın var. Biraz da korkuyorum. Galiba ben de iş bulamam, kalıcı olurum burada.” (EMEP Kadın İşçi ve Emekçi Buluşmaları Raporu, 2019: 7).

“Geçiciliğin kalıcılaşması” yalnızca kriz sürecinin değil, son on yılın önemli özelliklerinden biri. Ancak krizle birlikte yaşam koşullarının ağırlaşması ve işsizliğin yaygınlaşması, genç kadınların “niteliklerini geliştirerek” çalıştıkları işleri “değiştirebilme” ümitlerinin de kaybolmasına neden oluyor. Gebze’de otomotiv sektörüne üretim yapan bir fabrikada altı senedir çalışan işçinin sözleri buna örnektir: “Ben işe ilk girdiğimde çoğunlukla genç kadınlar başvuruyordu, ben de liseyi bitirmiştim, aslında okumaya niyetim vardı ama olmadı. Sonra biraz para biriktirir, dersane parası yaparım kendime diye girdim. Giriş o giriş. Ne dersane parası biriktirmesi, ay sonunu görsem iyi...” (Petrokimya İşçisi..., 2019).

Asgarî ücretle, geçici gördükleri işlerde çalışan ama kriz nedeniyle eğitimini aldıkları mesleklerde çalışmalarının daha zorlaştığını düşünen genç kadınlar, işsiz kalma korkusuyla normalde tepki gösterecekleri kimi davranışları “görmezden” geldiklerini aktarıyorlar: “[Erkek] müşteriler geliyor boş boş soru sormak için, sırf ilişki kurmak için. Müşterilerden yana oluyor [müdür]. Fiziksel olmasa da sözleri ve bakışları ile taciz ediyorlar. Ben haklıyım psikolojisi ile bizi baskı altına almaya çalışıyorlar. Görmezden geliyorsun.” (EMEP Kadın İşçi ve Emekçi Buluşmaları Raporu, 2019: 7).

Evin Yükü Artarken...

Krizle birlikte artan yoksulluk genel olarak hanelerde giderleri kısımaya iterken, kısılan bu giderlerin yarattığı yeni ihtiyaçlar ise kadınların karşılıksız emeğiyle, kadınların sırtından gideriliyor. Kriz, öncesinde yapılması zorunlu olmayan işleri, hane dışından karşılanabilen malları, yaşam standartlarının insanî koşullara yaklaşmasını

sağlayan kimi ihtiyaçları tümüyle kadınların hane içi emeğiyle karşılamak zorunda kaldıkları bir zorunluluğa dönüştürüyor. Örneğin, bir önceki dönemde kalitesiz ve ucuz ama satın alınabilir hazır giyim arzundan yararlanabilen ailelerin bu giderden kısması kadınlar için giysi tamir etme, küçülen kıyafet bulma vb. işler anlamına geliyor. Benzer bir şekilde, pahalılığı yüzünden hane bütçesinde büyük bir gedik açan kişisel temizlik ve ev temizliği malzemelerini evde yapma, zorunlu malzemeleri almak için gerekirse saatlerce market market dolaşım en ucuzunu bulma gibi gündelik yaşamı külfet haline getiren bütün işler, krizin kadınlar için yarattığı angaryanın doğallaşan bir parçasına dönüşüyor.

Tekirdağ Çorlu’da işçi kadın buluşmasında dile getirilenler, kadınların büyük emek ve zaman harcayarak nasıl “ayakta kalma stratejileri” geliştirdiklerinin bir örneğini sunuyor: “Hangi ürün nerede indirimde girmişse bunu takip ediyoruz ve market dolaşıyoruz. Örneğin şampuan hangi markette ucuzlamışsa onun haberini alıyoruz ve mahalle mahalle bugün bir markete şampuan almaya, yarın başka bir markete yağ almaya gidiyoruz. Fark 2 lira 4 lira da olsa bunlar için gün boyunca dolaşıyoruz.” (EMEP Kadın İşçi ve Emekçi Buluşmaları Raporu, 2019: 8).

Bunun bile yetmediği koşullarda yaşayan kadınlar, ekmeği dahi ya evde yapar hale gelmiş durumda ya da sabahın şafağında ‘askıda ekmek’ için uzun kuyruklara girmek zorundalar. Bursa’da dönem dönem tekstilde çalışan 26 yaşındaki bir kadın, zaten korkunç eşitsizlikler ve çıkmazlarla dolu olan yaşamının geçim şartlarının zorlaşmasıyla nasıl daha da kötüleştiğini anlatırken, bir yandan da yaşadığı yerdeki yoksullaşmanın yansımalarını da anlatıyor:

“Kocamı 1.5 yıl önce trafik kazasında kaybettim. 7 yaşında ve 4 yaşında çocuklarım. Ara ara tekstilde çalışıyorum. Çalıştığım zamanlar küçüğü komşuya ya da kız kardeşime bırakıyorum. Uzun zamandır gidip bir dönem çalışıp, ihtiyacım kadar kazanıp bırakacağım bir iş bulamıyorum. Herkes işçi çıkarma derdinde. Çok zor durumdayım. Mahallenin yardımıyla geçiniyorum. Mesela ben uzun zamandır fırından askıda ekmek alıyordum ya da bir gün önceden kalan ekmekler daha ucuza satılıyor, onları alıyordum. Şimdi sabah 6’da kalkıp gitmezsem o ekmeği bulmak mümkün değil. O kadar çok rağbet var ki. Çocuğu da götürmek zorunda kalıyorum. Hava soğuk. Ya ekmezsiz kalacağız ya da hasta olacak.” (EMEP Kadın İşçi ve Emekçi Buluşmaları Raporu, 2019: 8).

Kadın Emeği ve İstihdamı Girişimi'nin 2018 Aralık ayında düzenlediği forumda oluşan Kriz ve Kadın Çalışma Grubu'nun hazırladığı, kadınların krizde işyerlerinde ve ev içinde yaşadıkları deneyimlerini aktaran raporunda altı sıklıkla çizilen konulardan biri, ev içi emekteki değişimlerle ilgili. Temel ihtiyaçları karşılamak için sürekli maliyet hesapları ve kısıtlamalar yapmak, örneğin bir gıda maddesi için bile birkaç market dolaşp en ucuzunu bulmaya çalışmak, ev içi tüketime sürekli dikkat etmek gibi durumlar, kadınların ev içi emeği üzerindeki baskıyı ve basıncı artırıyor (KEİG Kadınlar ve Kriz Deneyimleri Raporu, 2019).

Rapor, piyasadaki alınan tüketim ve hizmetlerin azalmasının, kaçınılmaz şekilde bu ihtiyaçların ev içinde kadınlar tarafından her zamankinden daha fazla şekilde karşılanması gerektiğine vurgu yapıyor. Aynı şekilde kriz döneminde çocuk bakımının da kreşlerden ziyade artık daha fazla evdeki başka kadınlar tarafından üstlenildiği görülüyor. Kadınlar krizde hayatta kalma stratejisi olarak her şeyde kısıtlama yapmanın yanı sıra, aileden daha fazla gıda desteği de istiyorlar. Buna göre bu durum, birçok açıdan kadınların aileye daha fazla dönmesi ve yönelmesi anlamına da geliyor. Ankara Sincan'da yaşayan ve eşi Ostim'de asgari ücretle çalışan kadın anlatıyor: *"Kayınvalidemle mutfakları birleştirdik. Sabah evi toplayıp, kaynanama gidiyorum. Sonra onlara hizmet ediyorum. Akşam eşim geliyor, yemeğimizi yiyip kendi evimize gidiyoruz. Hem parasızlık, hem çocuk olmaması belimi büküyor (Çocuğu olmadığı için eşinin ailesinden baskı gördüğünü anlatıyor). Bazen kendimi çok çaresiz hissediyorum. O zaman hep güzel şeyler düşünüyorum, hayal ediyorum. Kendimi böyle teselli ediyorum."* (Öztürk, 2019).

Yine Düzce'de ambalaj endüstrisine plastik tüp üreten bir fabrikada yedi yıldır baskı elemanı olarak çalışan kadın işçi, çok pahalı olduğu için küçük kızını kreşe gönderemediğini, pazar mesailerini, gece vardiyalarını nedeniyle evde olamadığı için annesinden destek aldığını ama bunun da bedelleri olduğunu anlatıyor: *"Annemi köyden getirdik, o duruyor başlarında. Annem de babamdan kalan dul aylığını şimdi kocası işsiz kalan kız kardeşime gönderiyor. İşsizlik çok zor. Bak annem köydeyken erzağımız, salçamız, kışlığını hep geliyordu. Ben mesela annemi getirdim, onlar kesildi..."* (Petrokimya İşçisi..., 2019).

Ankara Sincan'da yaşayan başka bir kadın, eline geçen her fırsatı eve erzak yapmak için değerlendirse de kış

için nasıl büyük bir kaygı yaşadığını, yaşam standartlarının gün geçtikçe nasıl geriye çekildiğini anlatıyor: *"Tarhana döktüm, erişte kestim, sitelerin bahçesinden yaprak toplayıp bastım. Çevredeki tarlalarda çıkan değişik otları topladım, dolaba koydum. Fasulye kuruttum. Azar azar da olsa meyvelerden reçel, marmelat yaptım. Hafta sonları dağdan elma, armut, ahlat topladık, site bahçesinden vişne topladım, kaynattım. Okullar açılınca çocukların beslenmesine meyve suyu. Şimdi sırada turşu ve salça var. Böyle yapmazsak geçinemeyiz. Önümüz kış, akşam olunca sofraya yemek lazım. Bizim köyden gelen bir şeyimiz yok. Kışın doğalgaz masrafı belimizi büküyordu, üstüne üstlük bir de yüzde 50 zam geldi. Artık bu kış soba kuracağız."* (Öztürk, 2019).

Geçim sıkıntısının kendisini ve ailesini gün geçtikçe daha çok zorladığını anlatan bir kadın işçi ise uzun mesailere eklenen ev mesaisini şöyle anlatıyor: *"Geçen kış patatesin, soğanın kilosunun 6-7 lira olduğunu konuşuyorduk. O günlerden bugüne ekonomide herhangi bir düzelme olmadı. Ben de gece bazen 01.00'e bazen 02.00'ye kadar kışlık hazırlıklarla uğraşıp, sonra da sabah saat altı buçukta uyanıp işe gidiyorum. Salça, konserve, yufka derken bir sürü iş oluyor. Bunları yapmazsak kışın fiyatlar arttığında daha da zorlanacağız. Bir de çalışan bir kadın olduğum için akşam işten döndüğümde işimi kolaylaştırsın diye yapıyorum bunları. Ancak okullar da açılınca bu hazırlıkları yapmak daha da zor oldu. Salçadan, domatesten kısıp çocuklar için ayırıyoruz. Kırtasiye masrafları ateş pahası..."* (Erucu, 2019).

Eğitim ve Sağlıkta Krizin Göstergeleri

Son 20 yıldır eğitim ve sağlık alanında yaşanan neoliberal dönüşüm, özellikle yoksul kadınların ve çocukların bu hizmetlerden yararlanmalarının önüne geçerken, bir yandan da özellikle eğitim alanında pompalanan 'eğitimle sınıf atlama' hayali yoksul kadınlara "her ne şartta olursa olsun çocuklarının eğitimlerini sağlama" noktasında duygusal bir yük olarak yansıyor. Ancak özellikle kriz dönemlerinde, neoliberal politikaların sonuçları daha keskin ve somut biçimlerde kadınların karşısına çıkıyor. Kadınlarla gerçekleştirdiğimiz buluşmalar, kamusal hizmetlerde yaşanan dönüşümlerin somut sonuçları ile krizle artan emek yükünün arasında daha açıktan bağlar kurulduğunu gösteriyor. Düzce'de petrokimya

sektöründe yedi yıldır baskı elemanı olarak çalışan işçi anlatıyor: “Eğitimden çok şikayetçiyim. İmkânım olsa kızımı özel okula gönderirim. Zaten duyuyorum hep kredi çekip okul taksidi filan yapmış insanlar. O da saçma geliyor. Okula taksit vereceğim diye, çocukların boğazından kesiyorsun. Ben anladım ama, yoksulun çocuğu hep aptal olsun, kafasız olsun, işçi olsun diye uğraşıyorlar. Beni kullanıp atıp yerine ne koyacak? Benden doğanı koyacak tabii. Bu ayrımcılık, bu eşitsizlik değil mi? İşçinin çocuğu eskiden doktor olurdu, avukat olurdu, öğretmen olurdu. Şimdi hiç yok, hiç. İşçinin çocuğu şimdi işsiz oluyor, işçi bile değil...” (Petrokimya İşçisi..., 2019).

İzmir Bornova'dan kendisi ücretli bir işte çalışmayan, eşi ise asgarî ücretli bir işçi olan kadın, sorunları kişisel olmaktan çıkıp kamusal bir talep haline getirirken kendi deneyiminden besleniyor: “İki bin lira para alıyor, bin lira kiraya... Ben çocuğuma iki üç lira harçlık veremiyorsam, beslenmesini koyamıyorsam, ayakkabısını alamıyorsam, bu adalet mi? Bu eğitim sisteminden, bu dünyadan, bu düzenden hiç memnun değilim. Devlet okulları velilerin imkânlarıyla yürüyor. Vergimi daha maası almadan kesiyorsunuz... Ben niye bir daha bir daha okul için para veriyorum? ... Gönül ister düzgün bir yerde sigortalı çalışayım. Ama maalesef tam gün dedikleri 14.20'de bitiyor. Günde üç kere okula geliyorum. Sabah bırakıyorum, öğlen arası tatil, mecbur yemek getirmek zorundayım, saat 14.00'te almaya geliyorum. Çalışmak ne mümkün! Arada bir temizliğe gidiyorum. Çocuklar okuldan çıkıp kreşe gidebilse ya da okul en azından dörde beşe kadar sürse çalışabilirim. Güvenli ve ücretsiz kreşler, etüt merkezleri açılın.” (Öztürk, N. 2019).

Kayseri'de, 55 yaşında iki çocuk annesi olan kadının ise inşaat işçisi olan eşi yazı neredeyse işsiz geçirmiş. “Üç aydır işe çağırınlar diye bekliyoruz. Benimse aldığım 1000 lira emekli maaşı. Kömür alsak odun derdi var. Elektrik, suyu ödemekte zorlanıyoruz. Hadi ödedik, ne yiyecek ne içecek? Geçim sıkıntısı yüzünden aile hayatımız ister istemez bozuluyor, çünkü her gün bir sorun çıkıyor karşımıza. Maddiyat yüzünden ailelerin huzuru kalmadı. Doktorun (psikiyatrin) yanına gidince anlattığım hep ekonomik meseleler oluyor. Sizin anlayacağımız görüşme boyunca siyasetten giriyor, siyasetten çıkıyorum. Bunun için doktora gidilir mi? Gidiyoruz işte! Doktor bana ilaç verdi. Doktora sordum; Ben bu ilacı kullandığımda evimin ortamı düzelecek mi? Çözüm sadece bu olabilir mi? Artık zaten doktora gidebilmek de hayal oldu. Şehir Hastanesi

yaptılar, ama şehre çok uzak. Adı şehir hastanesi, şehirle alakası yok! Oraya ulaşım sağlamak çok zor. Paran yoksa ölüm döşegine mahkûmsun.” (Erucu, 2019).

Kayseri'de yine iki çocuk annesi başka bir kadın ise, ekonomik krizin onun hayatını nasıl etkilediği sorulduğunda, hiç düşünmeden ulaşım zammından bahsediyor: “Kayseri'de ulaşım ücretlerine kısa süre önce oldukça fazla zam yapıldı. Biz dört kişilik bir aileyiz. Okullar açılıyor. Benim iki çocuğum da okula gitmek için bilet kullanmak zorunda. Servis ücretini ödemek bizler için neredeyse imkânsız. Yapılan bu zamla ikisinin masrafı da artmış oldu. Zaten ben ve eşim de toplu taşıma araçlarını kullanıyoruz. Bu zam bizim aylık otobüs masrafımızı 90-100 lira arasına artırdı. Kriz, zam bunlar bizi nasıl etkilemesin? Daha okul masraflarından bahsetmedim bile...” (Erucu, 2019).

Misafir Korkulu Rüya, Yalnızlık Büyük Acı

Kriz süreci kadınlar için sosyal çevrelerinin giderek daralması ve içe kapanma anlamına geliyor: “Evime misafir gelmesin diye kapıyı pencereyi açmıyorum. Komşularımın gidiş gelişlerini kesmek zorunda kaldım. Tek sosyalliğim buydu. Şimdi eve hapsedim.” (EMEP Kadın İşçi ve Emekçi Buluşmaları Raporu, 2019: 12).

İstanbul Güzeltepe'de bakkal dükkânı işleten kadın anlatıyor: “Sokağa çıkmaya korkuyorum. Çünkü çıkınca para gidecek. Çocuk okutuyoruz, dükkân kira, her şey adım başı para. Şehir dışına ya da memlekete gitmek bizim için lüks... Bir pantolon alıyorum oğluma, o yırtılana kadar ikinci bir pantolon alamıyorum... Eskiden 10-20 lira ile birkaç çeşit yemek çıkartıyorduk, şimdi 100-200 oldu. Eskiden misafirler gelsin toplanalım birbirimizi görüp paylaşalım diyorduk. Şimdi aman gelmesin kimse gelirse masraf olacak korkumuz var. Aslında artık bencilleştik. Bu iyi bir şey değil elbette ama bu hâle getirdiler bizi.” (Kanat, 2019).

Aynı mahalleden başka biri, “Tek çocuğumuzu okutmak için varımızla yoğunumuzla çalışıyoruz. Ne aile, eş dost yüzü görüyoruz ne çocuğumuzla vakit geçiriyoruz... Birlikte bir şeyler yapmayı sohbet etmeyi özledim. Dinlenmek, güzel şeylerin özlemine gidermek çok zor. Bu kadar uzun çalışmanın karşılığında insanca yaşamak isterdim. Bu özlemleri üç kuruş para kazanmak yerine tercih etmek istemezdim ama mecburiyet” diyor (Kanat, 2019). Kadınların bütün bu zor koşullara rağmen “güçlü kalma,

güçlü görünme çabası” içinde oldukları görülüyor. Bu çaba, İzmir Bornova’da özel bir hastanede taşeron işçi olan kadının mektubuna şöyle yansıyor:

“Ben özel bir hastanede asgari ücretle çalışan bir işçiyim. Bu ülkede hem kadın olmak, hem de asgari ücretle ev geçindirmek ne kadar zor hepimiz biliyoruz. Bir de bunun üzerine işyerindeki baskılar artınca durum daha çekilmez oluyor. Kriz var diye patronlar fırsatçılık yapıp, iyice bunaltıyor. İşimizi kaybetmemek için kötü koşullarda çalışmaya razı oluyoruz. Yemek molasını unuttuk, ayakta yemek yiyip işimize devam ediyoruz. Ne evimize ne de çocuklarımıza ayıracak vaktimiz yok. Eve gelip uyuyoruz sadece... Sosyal hayatımız hiç yok. Zaten dışarıda harcayacak paramız da kalmıyor. Mutfakta neyi ucuzca pişirebiliriz onun derdindeyiz. Bir de şu var ki, bu kadar sıkıntı yaşarken çocuklarımız hissetmesin diye düşünmek, hep güçlü görünmek ve çabalamak...” (Hakkımız Olanı..., 2019).

Annelik Yüceltilirken “Annelik Edememe Acısı”

Son 17 yıldır kadınların bakım yükümlülükleri “kutsal annelik” mitiyle soslanarak tek tek kamusalın dışına çıkarılıp kadınların “şefkatine” teslim edilirken, kadınlara da büyük görevler biçildi. AKP’nin neo-muhafazakar söylem ve uygulamalarla yeniden inşa ettiği “mukaddesatçı annelik”, yaşam koşulları giderek ağırlaşırken “imkansız göreve” dönüşüyor. Kadınlar, kendilerine biçilen bu rol ve görevlerin altında eziliyor. Özellikle kriz döneminde eğitim, sağlık ve gıdadan yapılan kesintilerin kaçınılmaz olarak çocuklara yansıtılıyor oluşu, Türkiye’nin her yerinde kadınların adeta sözleşmişesine dile getirdiği “Çocuğuma meyve dahi alamıyorum, eksik hissediyorum” cümlesinde somutlanan bir özsaygı yitimini getiriyor. Mukaddesatçı anneliğin en ezici hâl aldığı durumlardan biriye, birden fazla çocuğun ihtiyaçları arasında öncelik sıralaması yapmak ve bebeklerin dahi temel ihtiyaçlarını sağlıklı bir şekilde karşılayamamak. Çocuklarının dahi krize adapte olarak kantin masraflarından kısmaya gitmesi, kutsal annelik gömleği giydirilen kadınların vicdanını sızlatan, kalbini sıkıştıran bir diğer gerçek (Alikoç, 2019). Öte yandan krizin yarattığı ağır çalışma ve yaşam koşullarını sırtlanan kadınlar, en temel ihtiyaçlar bile söz konusu olduğunda çocuklara karşı tahammülsüzlüklerini, hatta şiddet eğilimi gösterdiklerini anlatıyor, hissettikleri suçluluk duygusunu

ise yine kendi “anneliklerini” sorgulayarak yaşıyorlar.

Kocaeli Dilovası’nda plastik fabrikasında çalışan 32 yaşındaki kadın işçi, geçimlerini sağlayabilmek için sürekli borca girdiklerini, çalışma koşullarının da giderek zorlaşması yüzünden yaşam gaillesinin içinden çıkılmaz bir hal aldığını şöyle anlatıyor: “8-4 vardiyası yüzünden küçük çocuğu anneme bırakmak zorunda kalıyorum, iş çıkışı anneme gidip çocuğu alıyorum, ev işlerini yapıp öbür çocuklarımla ilgileniyorum. Akşam otobüsle tekrar anneme geçiyorum, orada kalıyoruz. Çocuğum evde olmadığı için huysuzlanıyor, geç yatıyor ve sabah tekrar otobüse binip servis durağına gidiyorum. Diğer vardiyalarda da içim rahat etmiyor. Ortaokula giden kızım küçük kardeşine bakıyor. Çok yoruluyor, dersine de odaklanamıyor. Bazen pazarları da mesaiye kalıyorum. Mesai de olunca kendime zaten hiç zaman kalmıyor. Ama eksik günleri tamamlamak için mesaiye gitmek zorunda kalıyorum... Kriz bizim için daha az markete gitmek, gidince de elinde 3 parça şeyle dönmek, geçim derdimizin artması ve çocukların istediklerini alamamak demek. Kriz 3 yaşındaki çocuğu bırakıp çalışmak zorunda kalmak demek... Herkes çalışmaya mecbur, borcu var, o yüzden çok ses çıkaramıyoruz... Bazen 3-4 saatlik uykuyla işe gidiyorum... Çocuklarıma hasret kalıyorum, işyerinde eskisinden daha çok yorulduğum için ev işlerini yapmak daha da zor oluyor, çocuklarla ilgilenmek zaman geçirmek de öyle. Kendimi bu yüzden çok yetersiz ve kötü hissediyorum...” (Karkuş, 2019).

“Eve iki meyve alıyorsam, mesela elma, bölüp yarımını bir gün, yarımını diğer gün yediyorum. Kocam alıp yemesin diye de buzdolabının arkasına, hemen görünmeyecek yere koyuyorum.” (EMEP Kadın İşçi ve Emekçi Buluşmaları Raporu, 2019: 8).

Kriz sürecinde yalnızca geçim olanaklarının daralması bakımından değil, ağırlaşan çalışma koşullarının da etkisiyle kadınlar çocuklarıyla kurduğu ilişkilerin “insanlık dışılaşmasını” derin bir benlik sorgulaması olarak yaşıyorlar. Çerkezköy’de deri atölyesinde yedi yıldır çalışan bir kadın işçi, boşanmaya karar verdiği dönemde çocuklarını geçindirebilmek için kabul ettiği korkunç çalışma koşullarına nasıl katlandığını anlatıyor: “(O dönem) deride de kriz vardı ama artık çalışma şartları o kadar kötüleşmişti ki herhalde kimse çalışmak istemiyordu, hemen aldılar beni. İşe girdim, ilk maaşımı aldığım gün boşanma davası açtım... Ben kendimi kadın gibi hissetmiyorum. 38 yaşındayım, yüzüme bakan 55-60 sanır. Hep o kimyasallardan elim, yüzüm kırış kırış. Fabrikadaki o

kokular, kimyasallar insanın boğazına ciğerine öyle yapışıyor ki, mesela ben bir kremin, bir parfümün, bir hoş kokunun ya onları bırak, yemek kokusunun ayırdaydı değilim. Kızım bana anneler gününde parfüm almış, hoşuma gitti ama sonra düşündüm, herhalde çocuğa kötü kokuyorum. Anneliğim içimde öyle ezilmiş ki, öyle değilse bile öyleymiş gibi hissedip, içerliyorum. Deride kadın kadın kalmaz. Ben öyle diyorum...” (Tekstil ve deride..., 2019).

Şiddeti Derinleştiren, Benliği Değersizleştiren Kriz

Kadınlar krizle birlikte sadece daha da yoksullaşmıyor, aynı zamanda şiddetin her türüsüne daha fazla maruz kalır hale geliyor. Yoksul ailelerde geçim imkânsızlaşıyor ve aile içinde zaten eşitsiz olan ilişkiler, kadınların aleyhine daha da kötüleşiyor. Üstelik bu kriz, ülkenin “tek adam yönetimi” altına sokulup demokrasi, ifade ve örgütlenme özgürlüğü, sendikal ve sosyal hakların ortadan kaldırılması için iktidarın bir dayanak haline getirmeye çalıştığı zorlu siyasal ve toplumsal sorunlarla birlikte yaşanıyor. Politik, ekonomik ve toplumsal kriz halinin derinleştiği bu koşullarda, kadınların krizin etkilerinin “yumuşatılması” için hane içindeki varlıklarının giderek daha fazla “köleliğe indirildiğini” görüyoruz. Bu şekilde krizin yoksul nüfus üzerindeki yıkıcı etkilerini aile içerisinde çözmeyi uman iktidar, kadınlar üzerindeki denetim ve şiddeti, sınıfsal öfkeyi ve mücadeleyi bastırmanın bir aracı, yöntemi haline de getirmeye çalışıyor.

Bursa’da 2 çocuklu 37 yaşındaki metal işçisi, krizin yarattığı psikolojik şiddeti anlatıyor: *“Eşim inşaatlarda sva yapıyordu, dört aydır işsiz. 2800 lira para alıyorum. Sürekli vardiya değişimi var işyerinde. Günde dört saat uyku uyuduğumda ‘Oh bugün çok uyudum’ diyorum. Bir yandan sürekli vardiya değişimine adapte olmaya çalışıyorum. Bir yandan da çocukların her şeyine ben yetişmeye çalışıyorum. Kocam hiç bu kadar uzun süre işsiz kalmamıştı. Bütün gün sadece uyuyor, resmen uykusu ağırlaştı adamın, uyanmıyor. Çocukların, evin hiçbir şeyiyle ilgilenmiyor. Her şeye yetişme çabasından eridim gittim. İnanın kendimi işe hazırlamaktan, çocukları okula hazırlamaktan, evi çekip çevirmekten yıldı. Utanarak söylüyorum; intiharı bile düşündüm, çünkü kendimi çok yetersiz, değersiz hissediyorum. Sonra çocuklarımı düşününce dedim ben olmazsam sefil olurlar. Böyle hissederken daha kötüsünü hissetmeme de sebep olan şeyler yapıyorum. Bu yaşa kadar çocuğuma bir fiske vur-*

mamışım, sesimi yükseltmemişim. Geçen sabah oğlanın ya-vaşlığı yüzünden servisi kaçırınca patlattım iki tane. Sonra işe yetişeyim diye dolmuş dolmuş gezerken ağladım durdum. Eşimle boşanmayı bile düşünüyorum. Ama sonra diyorum herhalde o da depresyonda, çünkü insan 20 saat uyur mu ya? Depresyonda ki, hiç ayağa kalkmıyor.” (EMEP Kadın İşçi ve Emekçi Buluşmaları Raporu, 2019: 11).

Kadın cinayetlerinin artmasına ve vahşileşmesine, kadınların sabırlarının patlama noktasına gelmesine neden olan koşulların, eğer birlikte hareket edecek koşullar yoksa çaresizliğe, ama birlikte mücadeleye ilişkin irili ufaklı dayanaklar söz konusuysa ses çıkarmaya, kadınların yaşamsal sorunlarıyla politik, ekonomik, toplumsal sorunlar arasında daha açık bağlar kurmaya zorladığını görüyoruz:

“Geçen yıl; çocuğuna pantolon alamadığı için intihar eden babayı yeniden hatırlatıyorum, çünkü aynı durumdayız. Eşim bunalımda, kendine bir şey yapar diye korkuyorum. İş aramak için minibüse verecek parası yok. Evde de sürekli bir gerilim, bana ve çocuklara bağırıyor. Gece-leri uyumaya korkar oldum, ne yapacağımı bilmiyorum!” (Doğan, 2019).

İstanbul Pendik’ten, eşinin aldığı asgarî ücretin yetmediğini, son bir yıldır çok fazla borca girdiklerini ve dokuz aylık bebeğini bırakacak yer olmadığı için çalışmadığını söyleyen kadın anlatıyor: *“Eşim borçlardan, hayat pahalılığından dolayı bunalımda, sürekli mesaiye kalıyor. Mesai olmadığı zaman ek işlere gidiyor ama yine de yetmiyor. Çocuk bezi, maması çok pahalı, yetişemiyor. Bu nedenle sinirli stresli kavgacı biri oldu çıktı. Her fırsatta bana el kaldırıyor, hakaret ediyor. Bana sürekli ailemden para istememi söylüyor. Bez bittiğinde söylemeye korkuyorum. Çocuğun altını günde en fazla bir defa değiştiriyor. Az değiştirdiğimde çocuk pişik oluyor, pişik olması da masraf bu defa ilaç parası çıkıyor. Yani anlayacağınız böyle giderse sonumuz kötü.”* (Doğan, 2019).

Yine İzmir Bornova’dan bir kadın anlatıyor: *“Kendimiz için bırakın kadın olarak insan olarak bir şey yapabildiğimiz yok. Uzunca bir süreden sonra ilk defa bugün saçımı kestirdim, onun mutluluğunu yaşıyorum. Kadınlar hep en son planda. Çocuğunu düşünmek zorundasın, çocuk sonuçta. Evin ihtiyaçları mecbur, o tencere kaynayacak. İnsan üzülüyor, yaşamdan hiç keyif alamıyoruz. Toplum olarak böyle kimse mutlu değil. Bir poşet dolduramıyoruz, dolduracak poşet bile yok. Seçilmişlerin*

yerine kayyum atanıyor, ben Kürt değilim HDP'ye de oy vermedim, ama karşıyım kayyumlara. Ağzından en ufak bir eleştiri çıkkanı içeri atıyorlar. Tüm haklarımız tek tek elimizden alınıyor. Yani ben hangi birini anlatayım... Artık kenetlenme zamanı.” (Öztürk, N. 2019).

Kendine Ait “Hiçbir Şey”

Buluştuğumuz kadınların aktarımlarından, kendi bedensel bakımlarını ve kişisel ihtiyaçlarını giderek daha fazla oranda “lüks” olarak görmeye başladıklarını, en temel hijyenik malzemeleri bile daha ucuza mal edecek şeylerle ikame etmeye çalıştıklarını, çoğu zaman da kadınların kendilerine ait hiçbir şey için bütçe ayıramaz hale geldiğini görüyoruz: “Ped almamız bile zorlaştı. Sağlıklı diye bilinen markayı almak lüks. Şimdi ucuz, naylon gibi olanları almak zorundayız. Çok fazla ped kullanmamak için mesela napıyor, pedin üstüne peçete koyuyor, böyle kağıt havlu gibi olanlardan. İşte öyle daha az değiştiriyorsun.” (EMEP Kadın İşçi ve Emekçi Buluşmaları Raporu, 2019: 12).

“Yedili sistem çalışıyoruz, hafta sonu tatili diye bir şey yok. İzin gününde anca evi, çocukları derleyip topluyorsun. Hayattan tek isteğim, salak salak oturup televizyon izlemek, televizyon karşısında aman kalkıp işe gitmem lazım demeden öyle boş boş oturmak. Özlemim buna. Bak sana tiyatro demiyorum, sinema demiyorum, dışarıda yemek yemek demiyorum. Bu kadar! Mesela benim ağda ihtiyacım, kaş bıyık alma ihtiyacım var her kadın gibi. Ne zamanım var buna, ne de ona ayıracak param var. Yani ona ayıracak parayı bir ihtiyacı kapatmaya harcarım diyorum. Öyle diye diye aylardır o işleri halledemedim.” (EMEP Kadın İşçi ve Emekçi Buluşmaları Raporu, 2019: 12).

Tükendi Nakd-i Ömrüm...

Koskoca şirketlerin iflas ve konkordato ilan ederek baş edemediği ekonomik krizle hane içerisinde baş etmeye çalışmanın getirdiği ‘tükenmişlik ve çaresizlik’, çocuklarıyla ilişkilerindeki ‘eksiklik ve yetersizlik’, eşleriyle ilişkilerindeki ‘korku, kaygı, değersizlik’ gibi duygular, kendilerine zaman ayıramamanın koşulladığı özsaygıdaki aşınmayla birleşiyor (Alikoç, 2019). Kriz, kadınların hayatında en çok bu duyguların belirlediği bir psikolojik şiddet olarak gündelikleşiyor. İstanbul’da apartmanlara merdiven temizliğine giden, eşi inşaat işçisi olan ve aylardır çalışmayan bir kadın anlatıyor: “Bir sürü hastalı-

ğım var. Daha iyi olsaydım daha çok merdivene giderdim. Çocuğumu kimseye muhtaç etmezdim. İnanır mısınız beş gündür kuru ekmek yiyoruz. Artık tanıdıklardan, akrabalarından borç isteyecek yüzümüz kalmadı. Kiracıyız. Kızım okumayı çok seviyor. O okusun diye borç aldık dershaneye yazdırdık. Ama kriz yüzünden müteahhit mal alamamış, işi durdu. Eşim de işsiz kaldı, üç aydır çalışmıyor. Kış olduğu için de inşaat işi yok. Kimse eşimi işe götürmüyor... Yardım için belediyeye başvurudum. Belediyeden evi incelemeye geldiler. Evde iki parça eşya ve buzdolabı var diye yardım vermediler. Ama o buzdolabını açıp bakmıyorlar. O buzdolabı kaç aydır boş onu bilmiyorlar. Geçim sıkıntısı yüzünden eşimle de aram bozuldu. Kaç kere intihar etmeyi düşündüm. Böyle yaşamaktansa ölmek daha iyidir, dedim. Ama kızımı düşününce hep vazgeçtim.” (EMEP Kadın İşçi ve Emekçi Buluşmaları Raporu, 2019: 12).

Uzun yıllar işçilik yapan, şimdi de Bursa’da Demirtaş Organize Sanayi’de tül dokuma fabrikasında yedi yıldır çalışan kadın anlatıyor: “Tamamen köle gibi hissediyorum kendimi. Eskiden pazara gitmekten bile keyif alıyordum insan görüyorum, hava alıyorum diye; şimdi ondan bile keyif almıyorum, o fiyatları görünce... İşçi arkadaşlar içinde o kadar yorgunluktan sonra ek işte çalışanlar var. Bence tekstil işçisi arasında en az bir kez intiharı düşünmeyen yoktur; ne beyin dinleniyor ne vücut, geçim derdi de bitmeyince iyice içine kapanırsın, kafayı yersin...” (Tekstil ve deride..., 2019).

Eskişehir’de, 2000’e yakın işçinin yüzde 85’i kadın olan tekstil fabrikasında çalışan kadın, iş yerinde ve evde gördüğü şiddeti şöyle birleştiriyor: “Gerçekten de evde, işte kadın olarak herkes önce bana bağırıyor. Bazen susuyorsun, karşılık verince de kavga gürültü... İşe geliyorsun, burada hayat ayrı yoruyor. Bir yandan mecbursun, herkesin borcu var, yaşam mücadelesi var. Hayat zorlaştıkça gerginlik artıyor. En çok da kadınlar sıkıntının huzursuzluğun hedefi oluyor.” (Tekstil ve deride..., 2019).

Ağır çalışma koşulları nedeniyle yaşanan bu içe kapanma, yalnızlık ve zorluklarla dayanışma olanaklarından yoksun bir biçimde baş etme çabası pek çok kadın için hem fiziksel hem de ruhsal sağlık sorunlarını da beraberinde getiriyor. Görüştüğümüz kadınların pek çoğu, bu koşullarda yaşam sürdürme savaşının kadınların ruh sağlığını bozduğu konusunda hemfikirken, genel olarak kadınlar arasında antidepresan kullanımının yaygınlaştığına ilişkin gözlemlerini de paylaşıyorlar. Kadınların şiddetsiz bir yaşam talebiyle insanca bir yaşam,

krize karşı mücadele, güvenceli iş ve gelecek, kadınların hayatlarına ve bedenlerine ilişkin kararları bağımsız biçimde alma haklarını güçlendirecek somut uygulamalar gibi taleplerin arasındaki kopmaz bağların daha açık hale geldiğini görüyoruz. İzmir Bornova'dan bir kadının isyanı buna somut bir örnek:

"Boşanmak istiyorum boşanamıyorum, çalışmak istiyorum çalışmıyorum, çocuklarımı okutmak istiyorum okutamıyorum... Ben hiç memnun değilim, bu nasıl ülke!" diyen Birgül, ilk eşi öldükten sonra yoksulluk nedeniyle ikinci evliliğini yapmak zorunda kaldığını, şimdi cezaevinde olan eşinden boşanmak istediğini ama ekonomik durumunun çok kötü olduğunu anlatıyor. "900 lira yardım parası alıyorum. Ev kirası 700 lira... Elektrik, su... Ödeyemeyince kesildi. Kendi boğazımdan kesmişim, yeter ki sokakta kalmayalım diye, ama ev sahibi çıkın diyor. Her yere başvurduğum, Kızılay'a, sosyal yardımlaşmaya, kaymakama belki 20 kere gittim, 'Hiçbir şey yapamayız sen zaten alıyorsun yardım' dediler. Cemevine götürüyorum çocukları yemek yesinler diye. Okul idaresi ve rehber öğretmenin durumdan haberi var ama küçük çocuğumu kayda getirdiğimde benden 'lamba' istedi müdür. Kayıt parası yok diyorlar ama kayıt lambası var!" (Öztürk, N. 2019).

Bandırmada tavukçuluk alanında nam yapmış bir fabrikada altı yıldır çalışan kadın işçi, hem evde hem işte çalışmanın yarattığı zorlukların, bir de zorunlu fazla mesailer ve yaşam koşullarının ağırlaşmasıyla nasıl içinden çıkılmaz bir hal aldığını şöyle anlatıyor: *"Fazla mesailer tüm düzenimi alt üst ediyor. Çeşitli bahaneler uydurarak fazla mesaiye kalmamaya uğraşıyorum. Bu sefer azar yıyorum. Hemen bölümümüz değiştirilerek daha zor işler veriliyor. Tüm bu baskılardan dolayı sinir hapı kullanmaya başlayan kadın arkadaşlar var. Hepimizin bankalara veya eşe dosta hep borcu var. Aldığım maaş yetmediği için geçen ay kredi kartından 1000 TL avans çekmek zorunda kaldım. Benim yine eşim çalışıyor, bir de boşanmış ve çocuğuna bakmak zorunda olan kadınlar var, onların durumu daha zor. Bu yüzden birçok haksızlığa ses çıkaramıyorlar. Şöyle çoluk çocuk hep birlikte izin günümüzde bile doğru düzgün gezmeye çıkamıyoruz. Ufak çocuğu olanlar çocukların bakımında sıkıntı yaşıyor. Fabrikada kreş var ama gerçekten yetersiz, kapasitesi küçük, her çocuğu almıyorlar ve saatleri çok kısıtlı. Bu kadar kar eden büyük bir şirkette çok daha güzel bir kreş olabilir..." (Gıda İşçisi..., 2019).*

Kadın Deneyimlerinden Hareketle Sendikal Mücadele ve Kadın Hareketine Dair Birkaç Söz

Kadınlar korkunç koşullarda yaşar ve çalıştırılırken, bu koşulların yarattığı en önemli etkilerden biri, kadınları 'yalnızlaştırmak' oluyor. Yalnızlaştırma, kadınları bu kötü koşullara mahkûm edip sıkıştırdıkları cendereden çıkamayacakları duygusuna hapsederek 'yönetme' hedefinin en çok can yakan ve ne yazık ki en etkili yöntemi. Ancak kadınların cesaretli soruları, işin peşini bırakmayışları, sonuçları ağır olsa da haklarının peşine düşme çabaları bize gösteriyor ki sermaye, tüm olanaklarını seferber etmesine rağmen çaresizlik duygusu tümüyle elde edebileceği bir sonuç değil.

Bunu somut olarak gözlemlene olanağına sahip olduğumuz bir alanımız da Ekmek ve Gül sitesinin whatsapp hattı aracılığıyla kadın işçilerin yaşadığı sorunlara uzmanlarca yanıt verdiğimiz Haklarımız Var köşesi.⁴² Her gün kadınlardan gelen soruları yanıtladığımız köşemizden elde ettiğimiz veriler, bir yandan kadınların tüm sosyal, ekonomik ve kültürel olanaklardan uzaklaştırıldıklarının ve adeta tecrit edildiklerinin farkında olduğunu gösterirken, diğer yandan da kaygılarını paylaşabilecekleri, fikirlerini tartışabilecekleri, kendilerini ortaya koyabilecekleri, başka olasılıklarla karşılaşabilecekleri olanakların arayışının çok yakıcı olduğunu ortaya seriyor (Karaca, 2019; Bakır, 2019).

Örneğin; kadınların özellikle işyerlerinde ve sendikal mücadelede en az görünen sorunlarının, bize en çok sorulan sorular olarak karşımıza çıkması kadınların arayışlarının bir göstergesi. Bunlardan biri, işyerinde kadınlara yönelik şiddet, baskı ve mobbing uygulamaları. Kadınların çalışma yaşamında yaşadıkları şiddet sorununun yeteri kadar gündeme gelmemesinin işyerlerindeki örgütsüzlükle, örgütlü olan yerlerde ise şiddet sorununun sendika bürokrasisinin gözü önünde yaşanan hatta bazen üstünün kapatıldığı bir sorun olmasıyla ilgisi var. Bugün işyerinde şiddet, örgütsüzlükle, çalışma yaşamının güvencesizleştirilmesiyle, ağırlaşan yaşam koşullarıyla, ücret eşitsizliğiyle, hiçbir sosyal haktan yararlanamamakla, hatta bu haklara erişmenin haklardan feragat etmeyi gerektirdiği koşullarda yaşamakla, muhafazakârlıkla daha önce hiç olmadığı kadar bağlantılı bir görünüme kavuştu. Daha doğru ifadeyle, bu bağ daha açık hale geldi. Kadınların işyerinde eşitliğini, saygın-

lığını, onurunu korumak, ayrımcılık sorununa karşı yalnız olmadıklarını hissettirmek, çocuk bakımı-taciz gibi eşitlik sorunlarının hızlı çözümünü sağlamak, sendikaların kadın işçiler nezdinde güvenilirliklerini kazanacakları asgari gereklere. Bunlar, aynı zamanda kadınların krize karşı mücadelenin dayanağı haline gelmesinin de temel noktaları. Kriz sürecinin yukarıda anlatıldığı görünümle yaşadığı bu koşullarda kadınların örgütlenmesinin önündeki engelleri değişmez bir veri olarak kabul etmeden, toplu pazarlık, eğitim, örgütlenme gibi temel faaliyetleri kadınların “özgünlüğünü” gözeterek, en temel sorunları etrafında planlamak, toplam olarak işçi sınıfının krizin yükünü taşımamak için vereceği mücadele bakımından da hayati. Genel tablo, kadınların örgütlenmeye dönük bilgiye ne kadar ihtiyacı olduğunu, bu eğilimin bir örgütlenme olanağına dönüştürülmesi için özgün araçlar yaratılmasının ne kadar sonuç alıcı olduğunu gösteriyor.

Bu son cümle, yalnızca ücretli işlerde çalışan kadınlar için değil, aynı zamanda üretimin ayrılmaz bir parçası olan yeniden üretim alanında kadın emeğinin kendi özgün koşulları içinde özgün araçlarla örgütlenmesi ve kadınların arayışlarına yanıt verilmesi için yerelde, yaşam alanı mesafesinde dayanışma ve güçlenme olanaklarının yaratılmasına dair bir cümle aynı zamanda... Yazı boyunca aktardığımız kadın deneyimlerinde kadınları giderek daha fazla oranda güvensiz ve niteliksiz işlere mahkûm eden, bakım yüklerini arttıran, şiddeti derinleştiren, kadınları çaresizleştiren sömürü koşullarının kriz sürecindeki görünümünün, bu sömürüyü sınırlayacak ve nihâi olarak da engelleyecek mücadelenin güncel taleplerine ışık tuttuğunu da düşünüyoruz. Bu tablo aynı zamanda geniş kadın kesimlerinin arayışlarına yanıt olacak, genişleyecek bir kadın hareketinin, kadınların dile getirdiği en temel ihtiyaç ve taleplerden uzak olmayan, kadınlarla aynı dili konuşan, yerleşen, küçük ama güç veren buluşmaların biriktirdikleriyle ilerleyen bir yönelimle mümkün olabileceğini de gösteriyor.

KAYNAKLAR

- Akpınar, Y. (1 Aralık 2018) “Fabrikalardan Kriz Notları”, *Ekmek ve Gül*, <https://www.ekmekvegul.net/dergi/fabrikalardan-kriz-notlari>.
- Alikoç, F. (2019) “8 Mart’tan 1 Mayıs’a: Bir kriz raporunun ardından notlar”, *Teori ve Eylem*, Nisan, <https://teoriveeylem.net/2019/04/8-marttan-1-mayisa-bir-kriz-raporun-ardindan-notlar/>.
- Balta, E. (2019) “Ekonomik Krizi Toplumsal Cinsiyet Bağlamından Okumak: Hanehalkı Geçinme Stratejileri ve Kadınlar”, *Toplum ve Hekim Dergisi*, 34(3): 182-186.
- Bayrak, G. (3 Ağustos 2019) “Krizde, İşsizliğe, Yoksulluğa Karşı Tek Çare Örgütlenmek”, *Ekmek ve Gül*, <https://ekmekvegul.net/mektup/krize-issizlige-yoksulluga-karsi-tek-care-orgutlenmek>.
- Demirhan, E. (25 Eylül 2019) “İşten Atılan Kadın İşçiler: Birlik Olursak Kimse Karşımızda Duramaz”, *Ekmek ve Gül*, <https://ekmekvegul.net/gundem/isten-atilan-kadin-isciler-birlik-olursak-kimse-karşımızda-duramaz>.
- DİSK-AR (2019) “Krizde Emeğin Durumu Araştırması”, <http://disk.org.tr/wp-content/uploads/2019/02/DISK-AR-Krizde-Emeg%CC%86in-Durumu-Arastirmasi-SON.pdf>.
- Doğan, A. (6 Ekim 2018a) “Depremi Bekler Gibi Bekleyecek Miyiz?”, *Ekmek ve Gül*, <https://ekmekvegul.net/dergi/depremi-bekler-gibi-bekleyecek-miyiz>.
- Doğan, A. (1 Eylül 2018b) “Krizin Faturasını İşçilere Kesmeye Çalışanlara Cevap: İsyân Çıkar”, *Ekmek ve Gül*, <https://ekmekvegul.net/dergi/krizin-faturasini-iscilere-kesmeye-calisanlara-cevap-isyân-cikar>.
- Doğan, A. (7 Eylül 2019) “Bu Yoksulluk ve Şiddete Karşı Bir Şey Yapmalı”, *Ekmek ve Gül*, <https://ekmekvegul.net/dergi/bu-yoksulluk-ve-siddete-karsi-bi-sey-yapmalı>.
- Emek Partisi Kadın İşçi ve Emekçi Buluşmaları Raporu (2019) https://ekmekvegul.net/files/emep_kadin_isci_bulusmalar%C4%B1_raporu_7mart2019.pdf
- Erucu, S. (22 Eylül 2019) “Kadınların Yüğü Katlandı, Bıçak Kemiğe Dayandı”, *Ekmek ve Gül*, <https://www.ekmekvegul.net/gundem/kadinlarin-yuku-katlandi-bicak-kemige-dayandi>.
- Gıda İşçisi Kadın Üretim Operatörünün Erkeklik Gururunu Kırdın Denilerek İşten Atıldı (28 Mayıs 2019) *Ekmek ve Gül*, <https://ekmekvegul.net/gundem/gida-iscisi-kadin-uretim-operatorunun-erkeklik-gururunu-kirdin-denilerek-isten-atildi>.
- Gıda İşçisi Kadınlar: Köleden Bir Farkımız Yok (25 Nisan 2019) *Ekmek ve Gül*, <https://www.ekmekvegul.net>.

- net/gundem/gida-iscisi-kadinlar-koleden-bir-far-kimiz-yok.
- Hakkımız Olanı Almalıyız (1 Aralık 2018) *Ekmek ve Gül*, <https://ekmekvegul.net/dergi/hakkimiz-olani-almaliyiz>.
- Kanat, H. (25 Nisan 2019) “Tekstil İşçisi Melek: Tek Seçeneğimiz var Örgütlenmek”, *Ekmek ve Gül*, <https://ekmekvegul.net/gundem/tekstil-iscisi-melek-tek-secenegimiz-var-orgutlenmek>.
- Kanat, H. (3 Haziran 2019) “Güzeltepe’de Yaşayan Kadınlar: Bayram Yok Aç Kalmama Mücadelesi Var”, *Ekmek ve Gül*, <https://ekmekvegul.net/gundem/guzeltepede-yasayan-kadinlar-bayram-yok-ac-kalmama-mucadelesi-var>.
- Kar, N. (2 Şubat 2019) “Patronların Kriz Fırsatçılığı: Az İşçi, Yoğun İş, Ücret Düşük”, *Ekmek ve Gül*, <https://ekmekvegul.net/dergi/patronlarin-kriz-firsatciligi-az-iscisi-yogun-is-ucet-dusuk>.
- Karaca, S. ve O. Bakır (2019) Haklarımız Var: İşçi kadınlar soruyor Ekmek ve Gül yanıtıyor, *Sonsöz*, İstanbul: Kor, 278-283.
- Karkuş, K. (2 Mart 2019) “Kriz 3 Yaşındaki Çocuğu Bırakıp Çalışmak Zorunda Kalmak Demek”, *Ekmek ve Gül*, <https://ekmekvegul.net/dergi/kriz-3-yasindaki-cocugu-birakip-calismak-zorunda-kalmak-demek>.
- KEİG Kadınlar ve Kriz Deneyimleri Raporu (2019) <http://www.keig.org/kriz-kadinlar-ve-kadin-emeği-forumu-raporu/>.
- Metal İşçisi Kadının Gündemi (26 Nisan 2019) *Ekmek ve Gül*, <https://ekmekvegul.net/guncel-dosya/metal-iscisi-kadinin-gundemi-8-saat-calisma-vardiya-kres-kriz-ve-siddet>.
- Özdam, S. (16 Eylül 2019) “Peş Peşe Gelen Zamlarla Birlikte İşten Atılma Söylentileri de Geliyor”, *Ekmek ve Gül*, <https://ekmekvegul.net/gundem/pes-pe-se-gelen-zamlarla-birlikte-isten-atilma-soylentileri-de-geliyor>.
- Öztürk, N. (15 Eylül 2019) “Eğitimin Yüğü İsyani Etti-riyor”, *Ekmek ve Gül*, <https://ekmekvegul.net/gundem/egitimin-yuku-isyani-ettiriyor-evde-elektrik-kesik-ama-okuldan-lamba-istiyorlar>.
- Öztürk, Y. (7 Eylül 2019) “Kadınların Ortak İsyani: Geçinmiyoruz”, *Ekmek ve Gül*, <https://ekmekvegul.net/dergi/kadinlarin-ortak-isyani-gecinmiyoruz>.
- Pekal, V. (17 Haziran 2019) “Alacağımız Ücret ile Borcumuzu Öderiz Derken İşsiz Kaldılar”, *Ekmek ve Gül*, <https://ekmekvegul.net/gundem/alacagimiz-ucet-ile-borcumuzu-oderiz-derken-is-siz-kaldilar>.
- Petrokimya İşçisi Kadınlar (29 Nisan 2019) *Ekmek ve Gül*, <https://ekmekvegul.net/guncel-dosya/etrokimya-iscisi-kadinlar-ocelikli-sektorun-itolip-kakilanlari>.
- Saltık, E. E. (27 Mayıs 2019a) “AKP’ye Oy Veren İşçi de Burada Bir Haksızlık Olduğunu Biliyoruz Diyor” *Ekmek ve Gül*, <https://ekmekvegul.net/gundem/akpye-oy-veren-iscisi-de-burada-haksizlik-oldugunu-biliyoruz-diyor>.
- Saltık, E. E. (17 Mart 2019b) “Otobüs Yolculuğunda Konuştuğumuz Ev İşçisi Kadınlar: Daha Yola Çıkmadan Yoruluyoruz”, *Ekmek ve Gül*, <https://ekmekvegul.net/gundem/otobus-yolculugunda-konustugumuz-ev-iscisi-kadinlar-daha-yola-cikmadan-yoruluyoruz>.
- Tekstil ve Deride Kadın Emeği (27 Nisan 2019) *Ekmek ve Gül*, <https://ekmekvegul.net/guncel-dosya/teks-til-ve-deride-kadin-emeği-hadi-hadi-sesleri-ev-de-bile-kulaklarimda-yankilaniyor>.
- Yalvaç, V. (18 Temmuz 2019) “Makel’de Alamadıkları Ücreti Soran İşçiler İşten Atıldı”, *Ekmek ve Gül*, <https://ekmekvegul.net/gundem/makelde-alamadiklari-ucetleri-soran-isciler-isten-atildi>.
- Yaman Öztürk, M. (2010) “Kapitalist Gelişme ve Kriz Sürecinde Kadın Emeği: Asya Deneyiminden Çıkarılacak Dersler”, *Çalışma ve Toplum*, 24(1): 105-132, <http://calismatoplum.org/sayi24/yaman.pdf>.

“2008’ neoliberal bir kriz değil, bizatihi neoliberalizmin bir krizidir”

Bahadır Özgür ile röportaj

Genel bir soruyla başlayacak olursak, Marksist kriz kuramı çerçevesinde değerlendirdiğimizde, 2008 krizini küresel kapitalizmin bir uzun dalga krizi olarak okuyabilir miyiz?

2008 krizi; 1929’dan beri, kapitalizmin en büyük ve sonuçları bakımından en ağır krizi olarak kabul ediliyor. Bu kanının en önemli nedenlerinden birisi, ABD ekonomisinin 2. Dünya Savaşı’ndan sonra en uzun ve kesintisiz (2001-2008) genişleme dönemlerinden birisinin sonunda gerçekleşmesidir. Bu aynı zamanda ABD’nin, küresel fazlanın en büyük tüketicisi olmasından dolayı da dünya ekonomisinde de muazzam bir büyüme dönemi demekti. Bunun da sonu anlamına geliyordu.

Ancak sadece kısa dönemli verilere ve gelişmelere bakarak 2008’in niye tarihin en ağır krizlerden birisi olduğunu açıklamak güç. Bunun nedenlerini esasında ABD’nin hegemonik gücünün kaynaklarında aramak lazım. Yani neoliberalizmde. 1970’ten sonra ABD hegemonyasının yükselişinin temelinde, ABD’nin dünyanın geri kalanının sanayi üretim fazlasını emmesi ve bunu da Wall Street aracılığıyla yine dünyanın geri kalanının sermayesini bir mıknaş gibi çekmesiyle finanse etmesi yatıyordu. Bu ilişkinin özellikle bağımlı ülkelerde sık sık krizlere yol açtığını biliyoruz. 1970 öncesi nadir görülen finansal krizler, o yıllardan sonra sık görülmeye başlandı, hatta neoliberalizmin karakteristik bir özelliği

oldu. Meksika, Arjantin vb. Tüm bunların öne çıkan özelliği de birer borç krizi olarak ortaya çıkmasıdır. Yani finansal piyasalardan tetiklenmesi.

Ne var ki, hepsinin temelinde aşırı birikim krizi yatıyordu. Neydi bu? Marx’ın söylediği gibi, kapitalistlerin arzusundan ve isteğinden bağımsız olarak birikim için birikim, üretim için üretim kapitalizmin zorunlu bir yasıdır. Ve sonuçta sürekli bir sermaye fazlası ortaya çıkarmakla maluldür. Bu sermaye artığının sürekli massedilmesi gerekir. Yani kârlılık yaratacak şekilde yeniden değerlenmeye sokulması şarttır. Bu olmadığı zaman krizler baş gösteriyor. Sermaye artığı farklı biçimler alabilir. Mesela üretim fazlalığı veya buna bağlı olarak eksik tüketim olarak ortaya çıkabilir ya da bir kredi fazlası olabilir veya üretken sermaye artığı olarak görülebilir. Fabrikalar işlemez, kapasite daralabilir. Menkul veya gayrimenkulde ortaya çıkabilir. Burada belirleyici olan sermaye artığının biçimi değil esas itibarıyla kendisidir. Bu biçimler krizi tanımlamamızı sağlar. Krizin spesifik karakterini bize verir. İşte, artık sermayenin massedilme süreci yani yeniden değerlenme süreci küresel çapta hareket ettiği zaman farklı farklı coğrafyalarda, farklı farklı ekonomilerde, farklı ülkelerde, farklı biçimler altında aynı sonucu doğuruyor. Yani bir yerde sanayisizleştirme olarak ortaya çıkarken başka bir yerde mali krize yol açabiliyor. Bir yerde devlet borcu olarak ortaya çıkarken başka bir yerde emlak piyasasının çöküşü olarak ortaya çıkabiliyor ve yerel krizlerin nedeni haline gelebiliyor.

İşte neoliberalizme bir anlamıyla sermaye artığının masedilmesini sağlayan politikalar bütünüdür diyebiliriz.

2008 krizi ise tam da bu mekanizmanın kalbinde ortaya çıkmasıydı. Tüm bu sistemi sürdürmeyi sağlayan, ABD'nin ikiz açığını -dış ticaret ve bütçe- finanse eden finansal piyasalar çöktü. Dünya çapında 50 trilyon dolara yakın bir varlığın kaybedildiği hesaplanıyor. Her şeyi tetikleyen de mortgage kredileri üzerine kurulu olan türev işlemleriydi. Ama krizin birikimi çok daha önce atılmıştı. 1999'da, ABD'de 1929 krizi sonrasında getirilen yatırım bankacılığı ile mevduat bankacılığının sınırlarını kesin olarak ayıran yasanın askıya alınması tek bir finansal güç networkünün ortaya çıkmasına neden oldu. Ve vadeli piyasalar bir anda şişmeye başladı. Kredi borcu takasları, döviz türevleri vb. bir anda hava durumuna kadar her şey vadeli işlem piyasasında alınıp satılmaya başlandı. Bu piyasalar 1990'da neredeyse sıfırdan 2005'te 250 trilyon dolar, ki o dönem toplam küresel üretimin 45 trilyon civarında olduğunu hatırlatalım, 2008'de ise 600 trilyon dolardan fazla bir hacme ulaştı. Sonuçta mortgage'ın tetiklediği türev piyasaları çöktü. Ve dünyanın geri kalanını da peşinden sürükledi. Dolayısıyla 2008 krizi kendisinden önceki tüm krizlerden farklıdır. Bu krizi aşmak amacıyla uygulanan ekonomi politikalarının da bir çare olmadığı görülüyor. Aksine bu sefer de ağır bir borç krizine doğru hızla yol alınıyor. Şu andaki tüm gelişmeler 2008'in etkilerinin uzun vadeli olduğunu ve bunun bir buhrana doğru ilerlediğini gösteriyor. Sadece iktisadî olarak değil, özellikle dünyada temsilî demokrasinin krizi, hukuk krizi, iklim krizi, otoriter rejimler dönemi de bize 2008'in sonuçları konusunda çok şeyler anlatıyor. Çünkü 2008'in neoliberal bir kriz değil, bizatihi neoliberalizmin bir krizi olduğunu düşünüyorum.

Küresel ölçekte, 2008 krizi ile birlikte emeğin haklarına ve doğaya yönelik sermayenin saldırılarında görünür bir artış var. Bunu krizden çıkışın bir yolu olarak okuyabilir miyiz?

Her ikisi de hem krizin nedeni hem de bir sonucu aslında. Çünkü neoliberal dönemin en önemli özelliği emeğin kazanımlarının mutlak olarak geriletilmesi ve sermayenin yeni değerlendirme alanları açılmasıdır. Dolayısıyla emeğe yönelik saldırı zaten neoliberal politika-

ların temelinde yer alır. Bunun şiddetinin artması veya azalması ise tamamen emekçi kesimlerin bu saldırılara karşı direnciyle ilgili kuşkusuz. 2008 sonrasında daha da fazlalaşmasının belki de en önemli nedeni, 1980 ve ağırlıklı olarak da 1990'lar sonrasında emekçi kesimlerin örgütlülüğünün büyük oranda tasfiye edilmesidir. Böylece kriz döneminde yükün bu kesimlere yıkılması kolaylaşmıştır.

Doğa konusu ise başlı başına özel ve son yıllarda daha fazla ön plana çıkan bir alan. Hayli geniş bir tartışma külliyatı da oluştu zaten. Ben derinlemesine bir şeyler demek bakımından yeterli derecede konuya hakim değilim. Ama kabaca şunu söyleyebilirim; doğa zaten üretimin bir parçasıydı. Burada fark, doğanın bunun da ötesine geçerek sermayenin yeni değerlendirme alanlarının bir parçası olarak yeniden örgütlenmesidir. Belki doğaya sadece insan yaşamı dışındaki alanlar olarak bakmak hatalı olur. Daha doğrusu bu bizi sadece çevre tahribatıyla sınırlı bir bakışa mahkûm edebilir. Dolayısıyla kent ve doğayı toplam bir 'yaşam alanı' olarak ele almak gerekir. Kentsel rant 1970'lerden beri sermaye birikiminin önemli dinamiklerinden birisi. Ama özellikle 1990'lardan sonra kentsel örgütlenmenin yeniden dizayn edilmesi, altyapı projeleri vb. vasıtasıyla, sermaye kesimlerine doğrudan bir servet transferi işlevi de görüyor. Havalimanları, otoyollar gibi büyük projeler hem sermaye için yeni değerlendirme alanları açarken, bir yandan da doğrudan kamusal kaynakların transferinin yolu da oluyor. Üstelik gelir garantisi modeli ile de halkın gelirinden önemli bir miktar doğrudan şirketlere aktarılıyor. Bu projelerin bariz sonuçlarından en önemlisi ise elbette çevresel tahribat. Böylece belki geçmişte çok da doğrudan ilgisi kurulamayan çevre, kent, rant, kamu kaynağı bir anda aynı piyasanın parçası haline gelerek, hem yoksullaşmanın hem de çevresel yıkımın nedeni haline geliyor. Bu olağanüstü network esasında yeni mücadele araçları ve hak arayışlarının birer sınıf politikası olarak da örgütlenebilmesi açısından bir zemin sunuyor.

2008 krizini aşmak için, küresel sermayenin, emek süreçlerini yeniden örgütleyebilme kapasitesi var mı sizce? Örneğin yapay zekâya dayalı robotların iş süreçlerinde daha fazla yer alması gibi.

Üretim süreçlerinin yeniden ve yeniden örgütlenmesi kapitalizmin bir özelliği zaten. Her yeni teknolojik gelişme de bu sürece etki eder. Burada iki konuyu ayırmak gerekir kanımca. İlki; teknolojinin kapitalistler arası rekabette oynadığı rol. Verimliliğin artışı, üretimin hızlanması vb. bu rekabette önemlidir. Teknolojik üstünlük bir kapitalisti diğerinin önüne geçirir. Bu pazarda daha fazla pay elde edilmesini sağlayabilir ama doğrudan daha fazla kâr elde etmek anlamına gelmez.

Çünkü her teknolojik yenilik aynı zamanda aşırı üretim de demektir. Teknolojik yenilikler üretim kapasitesini büyütür. Daha az zamanda daha fazla ürün elde edilmesini sağlar. Fakat nihayetinde kâr, tüketimle, yani üretilenin satılmasıyla elde edilir. Teknoloji üretime etki etse de doğrudan tüketim kapasitesine etki edemez. Tüketicinin de örgütlenmesi şarttır. Elbette kültür endüstrisi burada devreye girer ve ihtiyaçlar hiyerarşisinin de yeniden ve yeniden örgütlenmesini amaçlar. Ne var ki, nihayetinde tüketimin kaderi gelire bağlıdır. Gelir için de iş gerekir. Marx'ın söylediği gibi işçi üretimde muazzam bir emek ordusuysa, gündelik yaşamında da inanılmaz bir tüketici ordusudur. Bu son derece basit bir denklem ama teknoloji gelişip üretim karmaşıklaştıkça unutulmuş bir basitlik.

Bir de teknoloji yatırımı yüksek maliyetlidir. Sonuçta her kapitalist teknolojiye yatırım yapar ve aralarında acımasız bir rekabet vardır. Fakat maliyet nedeniyle herkes karından o kadar feragat edemez. Nihayetinde kontrol ettiği sermaye gücü oranında yatırım yapabilir. Bu da teknolojinin de güçlü sermayedarlarda tekelleşmesini doğurur. Teknoloji rekabeti de bir anlamda pazar rekabetinin sermaye cephesindeki yıkıcılığını artırır.

İşin bir yönü bu. İkincisi ve belki de en fazla tartışma konusu olan ise, teknolojik yeniliklerin emeğin niteliğini değiştirip değiştirmediği. Daha doğrusu, işçinin üretimdeki konumunu nasıl etkilediği...

Kuşkusuz pek çok iş teknoloji sayesinde insan gücünden bağımsızlaştı. Burada emeğin rolü değil, yeteneğinin değiştiği söylenebilir. Yani deyim yerindeyse meslek değişiyor. Ayakkabı elle üretilirken artık makine üretiliyor mesela. Ancak bu değişim ve hız pek çok bağlantılı üretimi de değiştiriyor. Ayakkabıyı daha hızlı ürettiğiniz

oranda onun için gerekli hammadde ve mamul maddeleri de daha hızlı üretmeniz gerekli. Daha hızlı piyasaya sürmeniz, bunun için de daha hızlı lojistik ağı kurmanız lazımdır. Bu da yeni iş kolları ortaya çıkartır.

Peki tüm bunlar sadece makinelerle olur mu? Kâğıt üzerinde olur ama o maliyeti kim, nasıl karşılayacak? Yani her teknolojik yenilik üretim artışı demekse onunla bağlantılı tüm diğer işlerde de üretim artışı demektir. Piyasa daha fazla birbirine entegre olur ve her birinin birbirini daha fazla etkilemesine yol açar. İşler arasındaki bağımlılık güçlenir. Kapitalizm için pek de iyi bir şey olmadığı kesin. Zira bir iş kolundaki kırılma, diğer hepsini felç eder. Üstelik aynı coğrafyada değil, farklı coğrafyadaki iş kolları için de geçerlidir bu.

Böyle bir durumda emeğin rolünün azalması bir yana daha fazla arttığını görürüz. İş kollarının çeşitlenmesi, üretimdeki artış daha fazla emek gücü gerektirir. Bunu çok rahat somutlayabiliriz. Mesela; teknoloji yoğun firmaların merkezine bakarsak işçi az görürüz ama onların küresel üretim içindeki pozisyonuna bakarsak aksine nerede en ucuz ve yoğun emek var oralara gittiğini anlarız. Çin'i ve diğer Uzak Doğu pazarlarını herhâlde söylemeye gerek yok. Üstelik küreselleşme bize şunu net olarak gösterdi: Ucuz ve yoğun emek gücü ile üretim yapan Çinli, Uzak Doğulu şirketler rekabette Batı'nın büyük teknoloji ağırlıklı üretim yapan firmalarını uzun süredir dize getiriyor. Çünkü düşük maliyetli üretim sayesinde ucuz ürün sunmaları, yüksek kârlılığı da beraberinde getiriyor. Çinli Lenovo'nun IBM'i yutması en iyi örneklerden. Veya Apple'ın 15-20 farklı ucuz emek cenneti olan ülkede üretim yapması bir başka örnek. Bu en teknolojik firmanın ucuz ve emek yoğun bir üretim sayesinde maliyet kısıp kârı artırması üzerine pek çok akademik çalışma da mevcut.

ABD Başkanı Donald Trump'ın başlattığı ticaret savaşlarını, küresel kapitalizmin yakın geleceği için ve kriz koşullarında nasıl değerlendiriyorsunuz, bunun sürdürülebilirliği var mıdır?

Küresel ekonominin uzun süre Çin sayesinde büyüdüğü biliniyor. İkinci küreselleşme dönemi olarak bazı kesimlerce adlandırılan 1990'lar sonrasının ana dinamiği, Çin'in devasa altyapı projeleri sayesinde dünya çimento

üretimini üçte ikisini, bir o kadar da çelik üretimini vb. emmesiydi. Yeni kentlerin inşası, yollar, köprüler, havalimanları derken inşaat ekonomisi dünya ekonomisinin de bir dönem motoru haline geldi.

Bunun yanında küresel piyasaya sunduğu muazzam ucuz emek pazarı üretimin pek çok kolunu buraya kaydırıldı. Bu sadece işçiler açısından geçerli değildi. Çin'in teknoloji ve bilim açısından sunduğu ucuz iş gücünü de buraya dahil etmek lazım. ABD'li bir teknoloji firması 10 yazılımcıyı ancak istihdam edebilirken, Çin'de bunun çok daha düşük maliyetiyle 100 yazılımcı çalıştırabiliyor örneğin. Bir diğer konu da Çin'in özel yatırım bölgelerinin sermaye birikimi açısından büyük olanaklar sunması. Mesela Şenzen, teknoloji firmalarının üssü haline geldi. Veya 500 bin nüfuslu küçük bir kent sadece küçük ev aletleri üreten devasa bir fabrikaya dönüştü vs. Böyle onlarca bölgeden milyar dolarlık şirketler doğdu. Elbette hammadde kaynaklarını saymıyorum bile. O milyar dolarlık şirketler bu birikimi nerede değerlendirdi? Özellikle Batılı şirketlerle ortaklıklar, yatırımlar ve en önemlisi Batı finans piyasalarında. ABD tahvillerinin en önemli alıcısı Çin oldu. Keza Wall Street hisselerinin taliplileri de Çinli şirketler. Tabii ABD pazarı da neredeyse Çin mallarının istilasına uğradı.

Tüm bunlar küreselleşme denilen olgunun dinamiğini oluştururken aynı zamanda bir küresel pazar hakimiyeti savaşını da beraberinde getirdi. Öncelikle bu savaşın temelinde Çin'in artık dünya ekonomisini sürükleyen gücünün yitirilmesi yatıyor. Artık yeterince sermaye artıdığı ememeyen Çin, doğal olarak Batı ekonomilerini de etkiliyor. 2008 sonrası büyümedeki düşüşün sebebi bu. Her şey iyi giderken sorun yoktur ama pazar küçülmeye başladığında ticaret savaşı da kızışır. Çinli şirketlerin devasa gücü bir tehdit artık. Çin'in finansal gücü de tehdit. Trump'ın korumacı politikalara girmesinin bir yönünün bunlar olduğunu düşünüyorum. Elbette Çin'in elindeki sermaye birikimi ve hammadde kaynakları önemli ancak tüm bunlar da Batı pazarlarına bağlı. Çin'in en büyük müşterisi ABD. Tam anlamıyla karşılıklı bir bağımlılık söz konusu. Çin'in devasa sermayesi ve ucuz emek gücüne karşı ABD'nin devasa tüketim gücü. Çin'in de iç pazarı büyük lakin giderek bu pazar nihayetinde Çin devletinin kısıtlamalarına tabi.

Ticaret savaşları bu bağımlılık ilişkisini şimdilik kolay kolay gözardı edebilecek düzeyde değil. Ama şurası bir gerçek ki, 2008 öncesi düzen yıkıldı. Dünya ekonomisinde küçülme devam ederse ve bu bir durgunluğa evrilirse, ticaret savaşları derin bir buhranın da ateşleyicisi olabilir. Çünkü küresel ekonominin düzenleyici kuraları ve kurumları tam anlamıyla kadük olmuş durumda.

Kriz, küresel ölçekte hegemonya mücadelesini nasıl şekillendirecektir?

Bir önceki sorunun cevabından devam etmek en doğrusu. Hegemonya mücadelesi ile ABD-Çin ticaret savaşları arasında bağ olduğu muhakkak. Bu konuyu elbette daha yetkin isimler hayli hararetle tartışıyor. Açıkçası çok özgün ve ayrıntılı şeyler söyleme konusunda kendimi yetkin bulmuyorum. Sadece şunu iddia edeyim: Ben Çin'in ABD'nin yerini öyle kolay alabileceğini düşünmüyorum. İki açıdan bunu ileri sürebilirim: İlki; askerî güç. Çin'in çevresi bakımından etkili bir gücü olsa da ABD askerî gücünün etki alanının yanına hâlâ yaklaşmaz. İkincisi; dolar. Yani egemen para. Euro'nun zayıf kapasitesi ve kırılabilirliği 2008 krizinde görüldü. Dijital paraların da bankacılık sisteminde maliyet düşürücü ve hızı artırıcı bir rol dışında işlevi olabileceğini düşünmüyorum. Çin'in elindeki varlıkların büyük kısmı da dolarla. ABD 2008'de trilyonlarca dolar basıp finans piyasalarını kurtarmak için seferber edebildi. Bu, dünyanın geri kalanını bir borç krizine sürükledi ama nihayetinde kendi ekonomisini rahatlatılabildi. Bunu başka hangi ülke yapsa enflasyonda boğulurdu. Veya Japon otomotiv devlerinin Latin ülkelerindeki fabrikalarını bir ultimatomla ABD'ye taşıttı.

Özetle hegemonik gücün el değiştirmesi için askerî ve finansal gücün de el değiştirmesi lazım. Bunun işareti henüz çok net görünmüyor. Ancak şunu da vurgulamak lazım. Zaten 2008 sonrası küresel ekonominin durumu bize bir el değiştirmenin değil, uzun süreli bir bunalımın işaretlerini veriyor. Dolayısıyla o bunalım süreci hegemonya mücadelesinin kaderini de şekillendirecek gibi.

2008 krizinin yarattığı toplumsal sonuçlar itibarıyla, kapitalizm karşıtı hareketlerin durumunu nasıl yorumluyorsunuz? Küresel düzeyde sınıf hareketinin yeniden gelişmesine tanık olacak mıyız?

Neoliberalizmin en bariz sonucu servetin çok küçük bir azınlığın elinde toplanması. Bu da sadece işçi sınıfını değil, orta sınıfları da yoğun bir yoksulluğa mahkûm etti. İşsizlik ve yoksulluk belki de hiç olmadığı kadar daha fazla insanın gündeminde artık. Fransa'daki 'sarı yelekliler' isyanı iyi bir örnek. Ya da Türkiye'de neredeyse son yıllarda aktif tek hareket çevre konusunda yaşanıyor. Ama hepsi nihayetinde aynı zeminde toplanmaya başlıyor. Şirketlerin ve sadece onların hakkını gözetemeyen otoriter iktidarların hakimiyeti, tek tek ülkelerin, tek tek alanların sorunlarını aynı ortak zemine kaydırıyor. Bence bu yeni bir siyaset için olanak olabilir. İşçiler dünyada sessizliğe gömülmüş değiller. Türkiye'de küçük küçük de olsa, kısa süreli de gerçekleşse hemen her gün iş yerlerinde direniş yapılıyor. Ben yeterince öfkenin biriktiğini ama sorunun örgütlülükte düğümlendiğini düşünüyorum. Sendikaların işlevsizleşmesi ve işçilerin talepleri etrafında siyaset yapacak partilerin yokluğu veya yapmaya çalışanların da son derece yetersiz kalması asıl mesele.

Türkiye özgünlüğünde tartışacak olursak, 2008 krizi Türkiye ekonomisine nasıl etki etmiştir? Bu açıdan derinleşen toplumsal olguları açabilir miyiz?

2008 krizi ekonomiyi etkiledi. Ama bu etki sınırlı kaldı. En önemli nedeni de finans piyasalarının varlıklarının ABD'de krizi tetikleyen toksik varlıklar olmamasıydı. 2001'de zaten baştan aşağı yeniden yapılandırılan bankacılık sistemi başta yabancı ortaklıklar olmak üzere yeni sermaye girişleriyle güçlendirilmişti. Kredi yükümlülükleri, borçlulukları da aşırı değildi. Yani Türkiye ekonomisinde krizi tetikleyen finansal mekanizmalar 2008'de yıkıcı düzeyde hasar görmedi. Kriz ana ihracat pazarı AB'yi vursa da iktidarın teşviki ile alternatif pazarlar sayesinde sanayi üretimi de ayakta kalabildi. Tabii yine yoğun bir işten çıkarma ve ücret erimesi yaşandı. Özellikle KOBİ'ler büyük darbe aldı.

Ancak 2008 krizi ironik biçimde Türkiye ekonomisi için yararlı oldu. ABD'nin kendi finans kurumlarını kurtarmak için hazırladığı paketler, Hazine'den pompalanan yeni kaynaklar Türkiye gibi ülkeler için ucuz bir kredi havuzu oluşturdu. O dönem ekonominin başında bulunan Ali Babacan'ın açıklaması şöyleydi: "Dünyada dolar yağmuru var. Bundan biz de faydalanalım." Peki

nasıl faydalandı?

2009'dan başlayarak bir yıl içerisinde yapılan ve o dönem kamuoyunun dikkatinden kaçan bazı yasal değişiklikleri hatırlatayım...

- * İlki, 2001 krizinden sonra vatandaşın ve döviz geliri olmayan şirketlerin döviz ile borçlanması yasaklanmıştı. Şirketler için bu kısıtlama kaldırıldı.
- * Ardından bugün nasıl birer bela olduğu daha iyi anlaşılan kamu-özel işbirliği projeleri hazırlandı. 2009'da 3996 sayılı YİD kanununun 2. maddesi değiştirildi. Böylece gar kompleksinden lojistik merkezine, havalimanlarından sınır kapılarına, milli parklardan yaban hayatı koruma sahalarına, otogarlara ve balıkçı barınaklarına kadar her şey yap-işlet-devret kapsamına alındı.
- * Sonra 4749 sayılı Kamu Borç Yönetimi Kanunu'na el atıldı. 8. Maddede değişikliklerle Hazine'nin verdiği garantiler genişletildi.
- * Kamu İhale Yasası'nda 50'den fazla değişiklik yapıldı.

Sonra da ilk etapta 130 milyar dolarlık KÖİ projesi hazırlandı.

Bunlar enerji santralleri, otoyollar, köprüler ve havalimanlarıydı. Son olarak şehir hastaneleri de eklendi. Bugün yatırım tutarı 250 milyar dolara ulaşıyor. Ve art arda bu projeler hayata geçirilmeye başlandı. Buna belediyelerin ihalelerini, kentsel dönüşüm projelerini ve imar değişikliklerini de ekleyelim. Türkiye ekonomisi böylece tamamen inşaat temeline kaydırıldı.

İktidar bir başka şey daha yaptı. Ücretler artmazken, yeni iş olanakları yaratılmazken kendi oy potansiyeli için ve aynı zamanda şirketlerin mal ve hizmetlerine, en önemlisi de inşaatçıların konutlarına müşteri yaratılmak için vatandaş da bu borç sarmalına çeken bir politikayı hayata geçirdi.

Özellikle kamu bankaları aracılığıyla düşük faizlerle tüketici, konut ve otomobil kredisi dağıtmaya başladı. 2009 sonrasında Türkiye'de ortalama vatandaşın kredi borcu artışı yüzde 40-50 düzeyindedir. Ama İç Anadolu

ve Karadeniz'e baktığınızda bu artış yüzde 70'lere kadar çıktığını görürüz.

İşte küresel kredi havuzundan çekilen milyarlarca dolarlık kaynak buralara aktıldı. İnşaat ile tüketim sayesinde de çift haneli büyüme rakamları yakalandı.

Ve pek çok kimse buna bakıp, yani insanların kazandığı ücrete değil de borçla artan harcama kapasitesine bakıp, sanki bir refah dönemi yaşandığı iddia etti. Oysa bu kredili refah dönemi değildi. Yani yoksullaştıran, fakirleştiren bir refahtı. Bugün her 100 kişiden 70'inin borcu bulunmaktadır. Bunun yanında Türkiye'nin bugün toplam dış borcu 457 milyar dolardır. Bu milli gelirin yüzde 61'ine denk düşüyor. Özel sektörün toplam dış borcu ise 300 milyar dolara ulaşıyor. Yani neredeyse toplam borcun yüzde 60'ı özel sektöre ait. İç ve dış borçları toplarsak da 5 trilyon lirayı aşan bir borç yükü ortaya çıkıyor. Öyle ki tüm ekonominin bir yıllık değeri bile bu borcu kapatmaya yetmiyor.

Burada esas çarpıcı veri ise vatandaşın borçlarıdır. Bu krizi kendinden öncekilerden ayıran en önemli fark da burada yatıyor. Tüketici kredileri, kredi kartları, taşıt ve konut kredilerinin toplamı 530 milyar lirayı buluyor. Devletin iç borç rakamının aşağı yukarı o da 520-525 milyar lira olduğu düşünülürse tablonun vahameti daha iyi anlaşılır.

İşte 2016'dan sonra dolar kurunda yaşanan artış ile beraber bu durum giderek ağırlaştı ve 2018'deki kur şokuyla beraber de kriz başgösterdi. Kısaca dış finansman ile oy potansiyelini koruyan, başkanlık rejimini bunun üzerine inşa eden bir iktidar, dış kaynak kesilince kendi siyasi ikbali için otoriterliğe sonuna kadar başvurmaya başladı. Gezi protestolarından bu yana iktidarın 'dış güçler' ve 'iç hainler' retoriği ile siyaseti şekillendirmeye çalışmasının nedeni budur.

AKP'nin iktisadî politikalarını veya krizin etkilerini azaltmaya yönelik uygulamalarını nasıl değerlendiriyorsunuz?

İktidar şu anda krizin etkilerini azaltmaktan ziyade faturayı bir şekilde pay etmeye çabalyor. Bankacılık sektörünün bilançosundaki batıkları rahatlatma, inşaat

ve enerjide kurtarma planları iktidarın temel ekonomi politikası durumunda. Diğer yandan ise siyasi hesaplar nedeniyle bir kemer sıkma programını tam anlamıyla yürürlüğe koyamıyor. Bunun yerine vergi, zam vb. yolla kamuya kaynak akışını sağlama peşinde. Bir de uluslararası konjonktürün lehine dönmesi için zar atıyor diyebiliriz. Çünkü FED ve diğer merkez bankaları faiz artırımlarını bırakıp, muhtemel bir resesyonu önlemek için daraltıcı politikalardan genişlemeci politikalara geçiş yapıyor. Bu da küresel likiditeyi artırmak demek. Yani 2009 sonrasındaki bol para döneminin yeniden açılacağını düşünüyor iktidar. Nitekim Merkez Bankası raporlarında da buna vurgu yapılıyor. Ancak burada sorun aynı koşulların olmaması. Çünkü ne şirketler ne bankalar borçlanacak durumda değil. Dolayısıyla kredi kanallarının açılması zor görünüyor.

Bir de esas mesele 2020'nin bize bir kamu bütçesi krizinin işaretlerini vermesi. Şu anda görünen borçların ağırlıklı kısmı bankalar ve özel sektör üzerinde. Ancak seneye 300 milyar liralık bir iç borç ödemesi var. Bunun ağırlıklı kısmı da bankaların tahvil yükümlülüğü. Yani bankalar kredi mi verecek yoksa bu yükümlülüğü mü yerine getirecek? Ayrıca bütçe açığı hızla artıyor ve büyük altyapı projelerinden dolayı da şu anda bütçede görünmeyen ama aslında kamunun yükümlülüğünde olan ağır bir borç yükü daha var. Verilen garantiler nedeniyle ciddi miktarda kaynak bu projelere aktılmak zorunda. Tüm bunlar için kamunun yeni kaynak yaratması şart. Nasıl olacak bu? Zam, vergi ve en önemlisi de yeni borçlanma. Ben 2020'de krizin bir kamu krizine doğru evrilmeye başlayacağını düşünüyorum.

31 Mart seçim sonuçlarından hareketle Türkiye'de AKP'li belediyeler üzerinden açılan rant ve yolsuzluk tartışmalarını, kriz koşulları bağlamında nasıl değerlendiriyorsunuz?

İktidara en büyük oy kaybı bence buradan geldi. Özellikle belediyelerdeki ihale düzeni sokaktaki vatandaşın gündemini oluşturdu. Zaten iktidarın bu tartışmayı kapatabilmek için nasıl enerji harcadığını görüyoruz. Ancak muhalefetin bu imkânı çok iyi değerlendirdiğini söylemek zor. Sadece yolsuzluk ve rant teşhiri bir derceye kadar etkili ama vatandaşın bunlara tepkisinin altında kendi yoksulluğu yatıyor. İhaleleri teşhir ederken

aynı zamanda bunun yoksullaştırdığı kesimlere dönük de bütünlüklü bir sosyal politika geliştirilmeli.

Mesela inşaat sektörünü, bu koşullarda, hâlâ Türkiye ekonomisini krizden kurtarabilecek bir güç/sermaye fraksiyonu olarak görebilir miyiz?

İnşaat her zaman Türkiye ekonomisinin büyüme dinamiklerinin başında gelir. Bu sadece bugüne ait bir olgu değil. 1950 sonrası piyasa ekonomisine geçişte de inşaat başroldeydi. O dönem verilen tercihli kredilerin neredeyse büyük çoğunluğu altyapı işi alan kesimlere dağıtıldı. Enka, Alarko vb. pek çok şirketin temelinde inşaat yatar. Keza Özal dönemi de böyledir. AKP döneminin farkı ise altyapı projelerinin ölçek bakımından devasa bir boyuta ulaşması. Böylece inşaata akan kaynak da devasa düzeye ulaştı. Üstelik borçlanmanın temelinde de bu inşaat projeleri var.

Bu temel üzerinden düşünürsek inşaatı tek başına ele almamak lazım. Türkiye’de sermaye birikiminin temelinde ezelden beri inşaat önemli rol oynar. Sadece Ali Ağaoğlu gibi türedi sermayedarlara bakmayın. Eczacıbaşı gibi en köklü ve açıkçası İstanbul burjuvazisi denildiğinde akla gelen bir grup bile 2005 sonrasında neredeyse sadece inşaata yöneldi. Yani büyük sermaye kesimlerinin bünyesinde de inşaat stratejik bir yer tutuyor. Tekrarlamak lazım ki, inşaat en hızlı sermaye birikimini sağlamak bakımından Türkiye ekonomisinin ana faaliyetlerinden birisidir. Çok yüksek miktarda kamu kaynaklarını kolayca sermaye gruplarına transfer etmek için en elverişli yoldur. Öte yandan iktidarlar açısından hızlı şekilde yandaş sermaye grubu yaratmak için de işlevseldir. Ayrıca yine hızlı biçimde yeni ve yoğun istihdam yaratma rolünü de oynuyor.

Bu nedenle inşaattan vazgeçmek, daha doğrusu inşaatı belirleyici bir sektör olmaktan çıkarmak demek, sermaye birikimine darbe vurmaktır. Krizden çıkmak için bir yol olur mu, asla. Çünkü inşaat ancak oraya akıtılabileceğiniz bir kaynak olduğu zaman anlamlı. Şu anda tüm sıkıntı zaten yeni kaynak yaratamamak. Ve inşaat da açıkçası bırakın krizden kurtuluş yolu olmayı, kamu bütçesini daha fazla eriten, dengesini bozan bir rol oynuyor.

Mevcut makroekonomik göstergeler, Türkiye ekonomisinin yakın geleceği için ne ifade ediyor?

Krizi, kur, banka kredileri, borsa endeksinde izlemek en büyük hata. Bunlar krizin şok dalgalarını görmek için anlamlıdır ama asıl mesele sonuçlarını izleyebilmek. Bunu da işsizlik, gelir dağılımı, sabit sermaye yatırımı, fiyatlar gibi daha reel göstergelerden ölçmek lazım. Bunların durumu da ortada. İktidarın “ekonomi toparlanıyor” diyerek hazırladığı programda bile bu veriler için konulan hedefler, 2001 ve 2008 krizleri düzeyinde. İşaretler bize krizin daha uzun vadeli devam edeceğini, zaman zaman bazı finansal göstergelerde iyileşme görülse de vatandaş ilgilendiren göstergelerin giderek kötüleşeceğini söylüyor. En önemli sonuç da uzun vadeye yayılmış işsizlik ve yoksullaşma olacak.

CHP’nin krizden çıkış yolu olarak üretim ekonomisi önermesi veya son zamanlarda kooperatifçilik üzerine yaptığı vurguların sizce, Türkiye sermayesi nezdinde bir karşılığı var mı?

Sermaye nezdinde bir karşılığı yok. Evet kâğıt üzerinde herkes üretim ekonomisine vurgu yapıyor ama Türkiye sermayesinin gündemi daima kısa vadeli kârdır. Bu da çok doğal zira tarihi daima dışarıdan finans kaynağı bulmaya bağlı. Bu dışarıdan çoğunlukla devlet destekli teşvik ve krediler, yabancı sermaye ile ortaklıklar ve borçlanmadır. Böyle bir yapıda uzun vadeli yatırım planı yapmak zaten mümkün değil. Türkiye’nin en büyük grubu Koç mesela; Tüpraş özelleştirmesi ve TMSF eliyle Yapı Kredi Bankası verilmeseydi bugün hangi düzeyde olurdu? Sabancı enerji özelleştirmeleri olmasaydı hangi alanda bu kadar büyüyebilirdi? Siyaseten de bu denli istikrarsız bir ülkede, en küçük kur hareketinde sarsılan bir sermaye yapısında üretim planlaması yapmak, bunu beklemek zor. Yabancı ortaklıkları olmasa zaten üretim alanında da faaliyet yürütmeleri mümkün olmazdı. Kaldı ki, o üretimin büyük bölümü de ihracata dönük. Sık kriz yaşayan bir ülkede iç pazarın istikrarsızlığı üretimi de sağlıklı yürütmeyi engeller. Ben açıkçası Türkiye’nin en büyük sermaye gruplarının bile orta vadede dahi yatırım planı yaptıklarını düşünmüyorum. Üretime yönelik plan böyle bir ekonomide ancak devletin müdahalesiyle olabilir. Bu nedenle soyut üretim vurgusundan çok, açıkça ülkenin ihtiyacını gözeten kamucu bir

üretim planlaması, kamu kaynaklarının buralara yönlendirilmesi lazım. CHP böyle bir program sunabilirse anlamı var.

Kooperatifçiliğin ise gerçekten ciddiye alınması gerekir. Çünkü Türkiye tarımı coğrafi koşul, iklim vb. pek çok sebepten dolayı küçük üreticiliğe, aile işletmeciliğine dayanır. Ama bu üretim hızla yok oluyor ve daha önemli bir sorunu gündeme taşıyor: Gıda güvenliği. Gıda güvenliğinin teminatı da küçük üreticiyi piyasadan koruyacak mekanizmalardır. Bunlardan birisi kooperatifçiliktir.

Biraz daha güncel olması itibarıyla, son zamanlarda yüzlerce maden sahası ihaleye açılarak adete doğaya karşı bir topyekûn saldırı başlatılmış durumda. Kaz Dağları maden sahası tartışması bunun en canlı örneği. Uluslararası sermaye ile işbirliği halindeki Türkiye sermayesinin bu yönelimini, kriz koşullarında nasıl değerlendiriyorsunuz?

Daha önceki bir soruda bahsettiğimiz gibi, doğaya yönelik bu talan, altyapı projeleri ve inşaatla bağlantılı başladı. Bu işin bir yönü. Maden sahalarının bu denli hızla ihale edilmesi ise krizle ilgili. Sermaye mutlaka değerlendirilecek bir alan aramak zorunda. Türkiye’de bunun son 20 yıldaki baş aktörü inşaat ve altyapı projeleriydi. Türkiye’nin sermayeye açabileceği elindeki en önemli alanların başında da maden kaynakları geliyor. Burada da bir ayırım yapmak gerekir. Mesela; taş ocakları hızla yaygınlaştı. Çünkü yol, baraj vb. projelerle bağlantılıdır. Bir de imara açılacak alana önce madenciler girer. Yasalar bu konuda kolaylık sağlıyor çünkü. Kuzey Ormanlarının büyük bölümü maden sahasıydı. Kaz Dağları da böyle olacak. Madenci girerse peşinden inşaatçı da girecek demektir.

Diğer yandan bazı maden yatırımları da maliyetlidir. Sadece teknik olarak değil, kamuoyu tepkisi vb. nedeniyle de sabır gerektirir. Altın madenleri böyledir. O nedenle dikkat edin altın arama işini büyük oranda büyük sermaye grupları, ağırlıklı olarak da uluslararası tekeller yürütüyor. Ama ÇED şirketlerinden hafriyatçılara, yerli maden şirketlerine kadar koca bir taşeron ağı da kuruluyor. Şu anda Türkiye’nin yatırım çekebileceği neredeyse en verimli alan madenler. Bu yüzden de o alanda patlama yaşanıyor.

Türkiye’de emek cephesinin bu kriz koşullarında ve sermayenin saldırıları altında bir cevap üretebilme olanağı var mıdır?

Her zaman bu olanak var ancak bu imkânı gerçekleştirmek örgütlülüğe bağlı. Türkiye’de en fazla işçinin, çalışanın, yoksulun, işsiz olduğu kentlerde iktidar değişti. Üstelik etkileyici, inandırıcı bir siyaset ve program olmadan. Bu bile ihtiyacı, olanağı gösteriyor.

Toplumsal cinsiyet neoliberal küreselleşme analizine ne katabilir? Askerî-endüstriyel komplekslerin “küresel kadınlar” üzerindeki gölgesi*

Jules Falquet**

Çeviren Deniz Ulusoy***

Günümüzde çok sayıda küreselleşme analizinin açıklama gücü, derin bir erkekmerkezci (androsantrik) önyargıyla, yani sadece eril cinsiyete sahip bireylere, onların ilgi alanlarına ve kendi aralarında kurdukları ilişkilere odaklanan eğilimlerle zayıflamaktadır (Mathieu, 1991). Neyse ki, 1990’lardan itibaren, sosyoloji, çalışma sosyolojisi, siyaset bilimi ve ekonominin kesişim noktasında gelişen ve genellikle toplumsal hareketlerle sıkı bir ilişkiye sahip olan çeşitli feminist çalışmalar alternatif perspektifler öne sürmekte – bu makalede bu perspektiflerden ekonomide dönüşüm sorununu temel alan bazılarını¹ sunacağım.

Klasik olarak, kadınlar önce analize “dâhil edildi”: Burada ilk olarak kadınların iş piyasasına dâhil edilmelerinin ortaya çıkardığı müphem durumları ve küreselleşmenin öncelikle “hizmet sektörü” olmak üzere ayrıcalıklı konumlara sahip olmayan kadınlara genel olarak tahsis ettiği faaliyet tiplerini göreceğiz. Bununla birlikte, gerçek bir toplumsal cinsiyet perspektifi cinsiyet temelli toplumsal iktidar ilişkilerinin (*rappports sociaux de*

sexe)**** iki veçhesini de birlikte ve diyalektik bir şekilde düşünmeyi gerektirdiğinden, “alan dışı” görünebilecek ancak yine de küreselleşmeyi anlamak için anahtar niteliğinde olan analizlere yer vereceğim. Bunlar, savaş, militarizm ve “silahlı erkeklerin” çeşitli görünümüne ilişkin olacak.

“Hizmet kadınları”, yeni “küresel kadınlar”

1980’lerin sonundan itibaren, feminist teorisyenler “üretim” ve “yeniden üretim” olarak adlandırılan faaliyetler arasındaki keyfi ayrıma dair eleştirilerini derinleştirmekte ve ekonomi disiplini ve kapitalizm tarihine egemen olan “büyük anlatı”yı ciddi bir şekilde sorgulamaktadırlar. Maria Mies küresel birikim rejiminde patriyarkal ilişkilerin öneminin yeniden düşünülmesi

* La Découverte, "Regards croisés sur l'économie", 2014/2 n° 15, sf. 341-355.

** Paris Diderot Üniversitesi – Sosyoloji Bölümü

*** Çevirinin ikinci okumasını yapan, verdiği tavsiyelerle metnin daha okunaklı olmasına ve doğru anlaşılmasına katkıda bulunan Fatma Çıngı Kocadost’a çok teşekkür ederim – ç.n.

1 Yer darlığı ve argümantasyon tutarlılığı gibi nedenlerle, bu makale OECD ülkeleri, özellikle de Fransa üzerine yapılan analizlere odaklanmaktadır.

**** Yazar burada Türkçe’ye toplumsal cinsiyet olarak çevrilmiş olan İngilizce “gender” kelimesinin Fransızca karşılığı olan “genre” kelimesi yerine, cinsiyetlerin oluşmasında toplumsal-likli, ilişkiselliği ve iktidar vurgusunu daha fazla taşıyan “rappports sociaux de sexe” ifadesini kullanmayı seçmiştir. Yine toplumsal ilişkiler anlamına gelen ama Daniel Kergoat’a göre “bireyler arası etkileşimlere” işaret eden “relations sociales” yerine “rappports sociaux” ifadesinin kullanılması da bilinçli bir tercihtir. Kergoat’ın ifadesiyle “Rappports sociaux”, toplumsal iktidarla ilişkili, eşitlikçi ve çatışmacı niteliğine vurgu yapmaktadır. Bu yüzden “rappports sociaux de sexe” ifadesini “cinsiyet temelli toplumsal iktidar ilişkileri” olarak çevirmeyi tercih ettim- ç.n.

gerektiğini öne sürerken (1986), Marilyn Waring, hem uluslararası muhasebede geçerli olan, hem de GSYİH ve iktisadî büyüme ölçümünde temel alınan mantığa karşı çıkar (1988). Saskia Sassen ise 1991’de, tam zamanlı olarak yüksek finans faaliyetlerine angaje olan, yani “hanımın/eşin olmadığı” ve “yeniden üretim” faaliyetlerini özellikle göçmen kadınlardan oluşan ucuz iş gücüne doğru “dışsallaştıran” çiftlerin yaşadığı Global Kentleri (Global Cities) inceleyerek, yeni “globalizasyon” olgusunu analiz eden ilk araştırmacılardan biri olmuştur.

Neoliberal küreselleşme: Kadınlar için zararlı etkileri var mı?

1990’ların sonunda, yapısal uyum programlarının sonuçları üzerine yapılan çok sayıda çalışma, ekonomik krizin, işsizlik oranındaki artışın ve eşitsizliklerin derinleşmesinin hem mutlak anlamda hem de erkeklere oranla kadınları daha fazla etkilediğini ve yoksullaştırdığını gösteriyor (Fransızca literatürde: Hirata ve Le Doaré, 1998; Wichterich, 1999, ATTAC, 2002, Bisilliat, 2003). Britanyalı Silvia Walby (1990), Refah Devletinin (*Welfare State*) kadınları “özel alandaki patriyarkadan” kısmen özgürleştirdiğini (akabinde kadınları “kamusal alandaki patriyarkaya” bağımlı kılmak üzere) gösterdikten sonra, yapısal uyum programlarının çok sayıda faaliyeti yeniden aile içine çektiğini ve kadınlara krizin “amortisörü” rolünü yükleyerek onları yeni bir “özel patriyarkaya” bağımlılığa mahkum ettiğini vurgular (1997). Benzer bir perspektifte, yine Britanya’dan Eleonore Kofmann (2001) çevresinde toplanan bir grup araştırmacı, Avrupadaki sosyal politika değişimlerine, devletin çekildiği görevlerin yerine getirilmesi için Küresel Güney’den kadın iş gücünün ithal edilmesine yönelik yarı bilinçli politikaların eşlik ettiğini, öte yandan Lizbon Anlaşması, OECD ülkelerindeki kadınların en az %60’ının iş piyasasına girmesini zorunlu kıldığı halde birçok erkeğin devletin artık ifa etmediği bu görevleri yerine getirmeyi ısrarla reddettiğini, kadınların ise söz konusu görevleri geri kalan işlerle “uyumlaştırma” konusunda pek de başarılı olamadığını vurgular.

Neoliberal kapitalizm, kadınların müttefiki mi?

Araştırmalar şu tespiti ortaya koyar: Küreselleşme, Kuzeyde olduğu gibi Güneyde de, çoğu durumda önceki yaşam biçimlerinin tahrip edilmesi nedeniyle, çok sayıda kadını iş piyasasına itti (Hirata & Le Doaré, 1998). Ancak kimse bu durumdan memnun olmadı, nitekim kadınların ücretli işe girmesinin cinsiyetler arası eşitliğin en önemli araçlarından biri olan ekonomik özerkleşmeye zemin hazırlayacağı varsayılıyordu. Nancy Fraser (2013) da, piyasanın iş gücü ihtiyacı nedeniyle tüm toplumsal önyargılara gözlerini kapaması ya da çıkarının nerede olduğunu anlayarak kadın iş gücünü istihdam etmeyi tercih etmesinden dolayı feminist hareketin bir bölümü ile kapitalizm arasında belli bir çıkar örtüşmesinin var olduğunu ileri sürüyor.

Ancak kadınların iş piyasasına dahil edilmesi sistematik bir şekilde olumlu olmaktan uzaktır. Aslına bakılırsa, iş kanunlarının sistematik olarak tahrip edilmesi öncelikle kadınları etkiler – nitekim çoğu kadın hâlihazırda düşük değerli ve güvencesiz işlerde çalışmaktadır: Neoliberal reformlarla bu işler daha da eğreti ve esnek bir nitelik kazanır (Talahite, 2010). Ayrıca, yeni çalışma biçimleri “tipik olarak kadınsı özellikler” gerektirir (sürekli uzatılabilen, kısmî zamanlı çalışma biçimlerinin kabul edilmesi, çok yönlülük, “tam” ve özellikle de duygusal adanmışlık), bu ise itaatkârlığın normalleştirilmiş ve genelleştirilmiş biçimlerine işaret eder. Böylece, yalnızca çok az kadın “iyi” ve erkeklere yakın şartlarda istihdam edilirken, kadın istihdamında artan bir ikiliğe şahit oluruz (Sassen, 2010; Kergoat, 2012).

Tam da bundan dolayı, Combohee River Collective’ten Siyah feministlerin ilk kez 1979’da ileri sürdüğü üzere, toplumsal cinsiyet analizi yapılırken, sınıf ve “ırka”² ilişkin analizlerden vazgeçilemez. Ben de, daha önceki bir çalışmamda kullandığım “birleşik kaplar” (2014) kavramıyla, “kadınlar için” elde edilen kazanımların, proletarya veya ırk ayrımcılığına maruz kalan kişiler için (ki zaten bunların yarısı kadındır) bir gerilemeye neden olması durumunda, hiçbir anlamı olmadığını göstermeye çalışmışım. Ancak OECD stratejisi tam

2 Burada benim anladığım anlamda “ırk”, bilhassa milliyet, din, deri rengi ve göçmenlik statüsü çevresinde düzenlenen “ırksal” toplumsal iktidar ilişkileri ile yaratılan toplumsal bir olgudur.

olarak budur, yani küreselleşmeyi toplumsal cinsiyet eşitliğinde ilerleme fikriyle meşrulaştırmak.

“Yeni” kadın işleri ve göç

2000’lerin başında, Barbara Ehrenreich ve Arlie Russel Hochschild üç yeni “küresel kadın” tipi tanımladılar: Çocuk bakıcıları, hizmetçiler ve seks işçileri (2003). Eskiden “taşradan gelen” göçmenler söz konusuyken, günümüzde çoğu göçmen kadın uluslararası statüye sahip, genellikle de “post-kolonyal” ülkelerden gelen kadınlar söz konusu (Moujoud ve Falquet, 2010). Çocuk bakıcıları ve hizmetçilerin yanı sıra, (sayıları giderek büyüyen ancak kamu otoriteleri tarafından daha az dikkate alınan) hasta ve yaşlı bakıcıları, toplumsal yeniden üretimin uluslararasılaşması sürecinin temelleri haline geldiler. Bazılarının “care/bakım krizi” olarak adlandırdığı durum karşısında, “hepimiz kırılanız” fikri çevresinde (Tronto, 2009 [1993]) geniş bir araştırma sektörü geliyor. Buna göre, yeni toplumsal ütopya olarak başkasının bakımıyla ilişkili faaliyetlere daha fazla toplumsal ve ekonomik değer verilmesi önerilmektedir.

Halbuki Nakano Glenn’in çalışmaları (2009 [1992]), ABD’de bazı toplumsal kategorilerin (köleler, kadınlar, köle kadınlar ve daha sonra da ırk ayrımına maruz kalan kadınlar ve göçmen kadınlar) bakım (*care*) vermeye tarihsel olarak nasıl zorlanmış olduğu üzerinde durur ve günümüzde insanları başkalarının bakımını ucuz ücretle üstlenmeye iten zorunluluklara ilişkin daha net bir bakış açısına zemin hazırlar. Bu zorunluluklar arasında en çarpıcı olanı, çalışma yaşamının yanı sıra göç konusunda da son derece kısıtlayıcı nitelikteki yasal reformlardır. Ayrıcalıklı konumlara sahip olmayan kadınların büyük bir kısmı için göç ve “kariyer” seçenekleri, eşlerini takip ederek onlara katılma ya da göç edilen yerde hızla bir eş bulma, “hizmet” işlerinin ithal edilmesine yönelik resmî programlara kaydolma veya illegal göçün aşırı yüksek maliyetlerinin üstesinden gelmek için “seks ticaretine” dâhil olma ile sınırlıdır. Bu durumu, Paolo Tabet’nin (2004) “ekonomik-seksüel mübadele sürekliliği (*continuum*)” kavramının bir uzantısı olarak “kadınların hetero-sirkülasyonu” olarak kavramlaştırmayı önermişim (Falquet, 2012), bu ise “asil” bakım faaliyetleri ile “şeytani” seks faaliyetleri arasındaki bağın (yeniden) kurulmasına imkân verir. Doğrusu istenirse, bu faaliyetleri konu alan araştırma-

ların çoğunlukla birbirinden kopuk olmasına rağmen, söz konusu faaliyetler kısmen de olsa aynı kadınlar tarafından dönüşümlü olarak yapılmaktadır (Moujoud, 2008). Bundan dolayı da, bu kadınları “hizmet kadınları” kategorisinde gruplandırmış, söz konusu kadınların sayısının “silahlı erkeklerin”³ sayısına paralel olarak arttığını göstererek bu diyalektik gelişmenin neoliberal küreselleşmenin paradigmalarından biri olduğunu ileri sürmüştüm (Falquet, 2006).

“Silahlı erkekler”, savaş ve neoliberal büyüme

Şimdi de işe “silahlı erkekler”, yani askerler, paralı askerler, gerillalar ya da teröristler, polisler, çete ya da suç örgütü üyeleri, hapishane gardiyanları ya da korumalar vs. – kısaca, kamu, yarı-kamu, özel ya da illegal sektörde bulunan “silahlı erkekler” yönünden bakalım.

Savaş ve genelleşmiş kontrol hâli

Birinci Dünya Savaşı’yla sonuçlanan ve Rosa Luxembour (1915) tarafından oldukça iyi bir şekilde analiz edilen birinci küreselleşme döneminde olduğu gibi, günümüzde de kaynak ve piyasa paylaşımı ve üretici güçlerin kontrolü için uluslararası ölçekte acımasız ve militarize edilmiş bir rekabete tanıklık ediyoruz. 11 Eylül 2001’den sonra, bu rekabetin yeni genel çerçevesi, başlıca neoliberal güçlerin Küresel Güney’deki çeşitli ülkelere karşı sürdürdüğü “anti-terörizm” savaşıdır. Genel hatları itibarıyla, söz konusu savaş Ortadoğu ülkelerindeki açık savaşımlardan özellikle Afrika kıtasındaki askerî-insanî müdahalelere (Federici, 2001), OECD ülkelerinde sürdürülen “illegal” göçle mücadeleden Latin Amerika’da “uyuşturucuyla mücadeleye” kadar çeşitli biçimlerde kendini gösterir. NSA’in (Ulusal Güvenlik Ajansı) son zamanlarda ifşa edilmesi vesilesiyle gördüğümüz üzere, eş zamanlı olarak her yerde, güvenlik ve genelleştirilmiş gözetleme söylemleri ve pratiklerinde de artış görülmekte.

İçinden geçmekte olduğumuz güvenlikçi kontrol,

3 Bazı kadınların “silahlı erkeklerle” benzer faaliyetlerde buldukları ve “hizmet kadınlarının” arasında da zaman zaman erkeklerin yer aldığı açıktır (toplumsal iktidar ilişkilerinin iç içe geçmiş olması nedeniyle (*imbrication des rapports sociaux de pouvoir*)).

militarizasyon ve gelişmiş savaş durumunu toplumsal cinsiyet açısından analiz etmek bilhassa aydınlatıcı olacaktır. Sözelimi "kadın hakları" ifadesine müdahalelerin meşrulaştırıcı söylemi olarak giderek daha sık başvurulmaktadır (Delphy, 2002; Eisenstein, 2010). Gelgelelim, hemen hemen her durumda, savaşlar cinsel şiddet, zorunlu göç (genellikle toplu cinsel saldırılardan sonra) ve daha genel olarak da ekonomik ve toplumsal sistemin yok edilmesini takiben kadınları ağır bir yoksulluğa sürüklemek suretiyle kadına karşı şiddeti büyük ölçüde artırır. Buna karşın, savaşlarla birlikte, bazı erkekler de talan ve kaçakçılıkla zenginleşerek yeni bir siyasi-askerî iktidar kurarlar. Milyonlarca insanı istihdam eden ve kapatan hapisane-endüstriyel kompleksinin (Davis, 2014) yanı sıra göçleri zapt etme amacıyla kurulan kampların konsolidasyonu da benzer şekilde dikkate değerdir.

Askerî-endüstriyel kompleksler ve militarizasyon, neoliberal ekonominin eksenleri

1980'lerden itibaren, küresel militarizme ilişkin feminist analizlerde iki hat ortaya çıkar. Toplumların militarizasyonuna odaklanan Amerikalı siyaset bilimci Cynthia Enloe (1989, 2000) Asya'da Amerikan askerî üslerinin kurulması ve fuşun, daha sonra da seks turizminin gelişmesi arasındaki bağlantılara dikkat çeker. Bu bakış açısı, bazılarının biraz hızlı bir şekilde yoksul kadınlar için "doğal" bir alternatif ve kârlı bir gelir kapısı olarak sunduğu "seks işçiliği"ndeki artışı tarihsel bir perspektife oturtur. Küresel Güney'de turizmin kalkınmasına teşvik edilen ve kısmen göçmenlerden gelen parayla ayakta kalan birçok ülke, bu faaliyetlere gözlerini kapamaya ve kendi paylarına düşen kârı toplamaya razı olur. Ayrıca Enloe, son zamanlarda Avatar'da da gördüğümüz üzere, kolonyalist militarizasyonu meşrulaştıran ve Hollywood süper prodüksiyonlarının başını çektiği kültür endüstrilerinin ekonomik ağırlığını düşünmemizi de sağlar.

Fransız sosyolog Andrée Michel (2013[1985]) ise, Amerika menşeli askerî-endüstriyel kompleksler kavramının ekonomik ve politik açıdan eksiksiz bir analizini sunar. Önce, silahlanma endüstrilerinin iş organizasyonunun çalışma alanında taylorizasyonu güçlendirdiğini ve cinsiyet temelli (aynı zamanda "ırksal" ve toplumsal)

iş bölümünü derinleştirdiğini gösterir. Bu bakış açısına göre, işçi sınıfından ve Güney'den gelen genç kadınlara montaj fabrikalarında, özellikle de elektronik sektöründe eğreti çalışma biçimleri düşerken, orta sınıftan gelen erkeklere güvenceli ve iyi maaşlı mühendislik işleri ya da Silikon Vadisinin enformatik geliştirme görevleri tahsis edilir. Daha sonra, araştırmaya ayrılan kamu fonlarının önemli bir kısmı, sağlık ya da eğitim gibi sektörler yerine, askerî-endüstriyel komplekse aktarılır. Daha geniş açıdan bakıldığında, yukarıda değinilen sonuçların yanı sıra, askerî endüstriyi ve askerlerin ya da polislerin ödemelerini büyük ölçüde destekleyen kamusal alımlar, kamusal hizmetlerden ya da Refah Devletinden çekilen milyonlara tekabül eder.

Michel, benzer şekilde, silah satışlarının BM Güvenlik Konseyi'nin beş daimi üyesini zenginleştirirken aynı silahların satın alınmasının çok sayıda Güney ülkesinin borç yükünü derinleştirdiğini de vurgular. Sözelimi Yunanistan'ın cari borcu özellikle Türkiye'ye karşı silahlanma yarışı nedeniyle artmıştır. Bu sistem, milliyetçi ya da etnik ayrımcılığa dayalı savaş yanlısı retoriklerin propagandasını yapan her türden diktatörün iktidara gelmesini sağlarken, bunun bedelini ödeyenler arasında genelde ilk sırada kadınlar yer alır. Son olarak, askerî-endüstriyel kompleksler, medya ve Yeni Bilgi ve Haberleşme Teknolojileri üzerindeki kontrolleri üzerinden meşrulaştırılır, bu durum ekonomik ve siyasi açıdan derin analizlere imkân verir: Örneğin, Google'ın son dönemlerde askerî yüksek teknoloji şirketlerine ya da Amazon'un insansız hava araçlarına yaptıkları yatırımlara ev sahipliği yapan ve yeryüzünün en güçlü askerî-endüstriyel komplekslerinden biri olan Fransız medya kuruluşlarının mülkiyeti ne durumda acaba?

Devlet dışı ve illegal silahlı grupların güçlenmesi ve geçirdikleri değişimler

Son olarak, neoliberal militarizasyon ile ortaya çıkan yeni aktörlerin ve bunların ekonomik ve siyasi etkilerinin toplumsal cinsiyet açısından analizinin yapılması gerekiyor.

Öncelikle de, açık savaş halinde olan ülkelerdeki düzenli orduların veya onların sivil taşeronlarının yanı sıra resmî olarak barış halinde olan ülkelerdeki ekono-

mik aktörleri destekleyen veya koruyan paralı asker ve güvenlik alanındaki her ölçekten yasal girişimlerin analizi yapılmalıdır. Söz konusu şirketlerin eğilimi, bazen eş zamanlı olarak maden çıkarma, silah satışı ve milis kuvvetlerini oluşturmaya kadar varabilen artan bir dikey entegrasyon uygulama yönünde (Deneault et Al, 2008). Irak'ta karıştığı skandallardan sonra Academi adını alan ve kendi askerî üslerine ve yirmi uçaktan oluşan filoya sahip Blackwater şirketi bunun en bilinen örneklerinden biridir.

Yeraltı faaliyetleri yürüten illegal gruplar da bu durumdan önemli ölçüde güçlenerek çıkmış görünüyor. Meksika örneği oldukça açıklayıcıdır: 1980'lerin orta ölçekli uyuşturucu kartelleri, faaliyetlerini Orta Amerika ve Batı Afrika'ya doğru genişleterek askerî, ekonomik ve siyasi aktörler haline geldiler. Meksika aynı zamanda, bu uyuşturucu kartellerinin (bir ürün satan tüccarlar) "koruma" (kişilerin, malların ve toprakların) satan klasik mafya faaliyetlerine dönüşümüne bir örnektir (Devineau, 2013). Eş zamanlı olarak, bazı örgütler faaliyetlerini silah ve insan kaçakçılığı, göçmenlerin haraca bağlanması ve fuhuş olarak çeşitlendiriyorlar. Bu aktörler, yerel, ulusal ve uluslararası ekonomilere giderek daha sıkı bağlarla entegre oluyorlar: Bu grupların, sermaye ihracat/ithalatları ve üretime, lüks tüketime veya askeriye yönelik yatırımlarının ekonomik etkisini "kara para aklama" çerçevesinde analiz etmek son derece önemlidir. Bu gruplar, otoriteleri atlatmak için, silahla, sofistike ve maliyetli iletişim ve nakliye araçlarıyla (uçak, denizaltı veya haberleşme sistemleri) donanıyorlar. Bu sayede, askerî endüstriyel kompleksler de uyuşturucuya karşı mücadeleye teşvik edilen Güney ülkelerine Kuzey ülkelerinin empoze ettiği askerî "yardımlar" aracılığı ile üretimlerinin başka bir kısmını akıtıyor ve önemli bir piyasa elde etmiş oluyorlar.

Sonuç

Toplumsal cinsiyet perspektifi, özellikle de toplumsal iktidar ilişkilerinin iç içe olduğu kabulünden hareket edilerek yapılan çok sayıda çalışma, küreselleşmenin daha eksiksiz bir şekilde kavranmasına imkân tanır. Bu çalışmalar, ana akım iktisadın ve onun üretim emeği ve yeniden üretim emeği şeklinde formüle ettiği keyfi, ideolojik ayrımı sorgular; neoliberal küreselleşmenin merkezî dinamiklerinden birinin toplumsal yeniden

üretimin yeniden organizasyonu ve askerî-endüstriyel komplekslerin çevresinde döndüğünü vurgular. Son olarak, tarihi uzun bir dönemlendirme üzerinden okursak, günümüzde cinsiyet, "ırk" ve sınıf temelli toplumsal iktidar ilişkilerinin eş zamanlı olarak sertleşmesi nedeniyle ilkel birikimin yeni bir aşamasıyla karşı karşıya olduğumuzu düşünmek mümkündür (Federici, 2014 [2004]).

Kaynakça

- Attac (2003) *Quand les femmes se heurtent à la mondialisation*, Mille et une nuits, Paris.
- Bisilliat, J. (dir.) (2003) *Regards de femmes sur la globalisation. Approches critiques*, Karthala, Paris.
- Combahee River Collective (1979) *Black Feminist Statement*, in Eisenstein, Z. (Ed.), *Capitalist Patriarchy and the Case for Socialist Feminism*, Monthly Review Press. Fransızca olarak: <http://cedref.revues.org/415>
- Davis, A. (2014) *La prison est-elle obsolète?*, Le Diable Vauvert, Paris.
- Delphy, C. (2002) “Une guerre pour les femmes afghanes?”, *Nouvelles Questions Féministes*, Vol. 21, n°1.
- Deneault, A., Abadie, D., Sacher, W. (2008) *Noir Canada. Pillage, corruption et criminalité en Afrique*, Écosociété, Montréal.
- Devineau, J., Vasquez, P., Bataillon, G. (2013) *Rapport final du projet Vivemex: Gestion politique des violences au Venezuela et au Mexique*, Rapport remis au Conseil Supérieur de la Formation et de la Recherche stratégique le 12 novembre 2013.
- Eisenstein, Z. (2010) “W pour Women? Réflexions sur le féminisme et ‘la guerre de/contre la terreur’”, in Falquet et al., *Le sexe de la mondialisation. Genre, classe, race et nouvelle division du travail*, pp 185-198, Les Presses de Sciences Po, Paris.
- Ehrenreich, B., Hochschild, A. (Eds.) (2003) *Global Woman: Nannies, Maids and Sex Workers in the New Economy*, New York, Metropolitan Books, 328 p.
- Enloe, C. (1989) *Bananas, Beaches and Bases: Making Sense of International Politics*, University of California Press, Berkeley.
- Enloe, C. (2000) *Maneuvers: the International Politics of Militarizing Women's Lives*, University of California Press, Berkeley and London.
- Falquet, J., Hirata, H., Kergoat, D., Labari, B., Lefevre, N., Sow, F. (coords.) (2010) *Le sexe de la mondialisation. Genre, classe, race et nouvelle division du travail*, Les Presses de Sciences Po, Paris.
- Falquet, J. (2014) “Le capitalisme néolibéral, allié des femmes? Perspectives féministes matérialistes et imbricationnistes”, in Verschuur, C., Guétat H. et Guérin I. (coords.), *Sous le développement, le genre/Under Development, Gender*, (eser İngilizce ve Fransızca basıldı), IRD, Paris, Palgrave, Londres.
- Falquet, J. (2012) “Lesbiennes migrantes, entre hétérocirculation et recompositions néolibérales du nationalisme”, in: Cossée C. et al. “*Le genre au coeur des migrations*”, Editions Petra, Paris.
- Falquet, J. (2008) *De gré ou de force. Les femmes dans la mondialisation*, La Dispute, Paris.
- Falquet, J. (2006) “Hommes en armes et femmes ‘de service’: tendances néolibérales dans l’évolution de la division sexuelle et internationale du travail”, *Cahier du Genre, Travail et mondialisation. Confrontations Nord/Sud*, n° 40, pp. 15-38.
- Federici, S. (2001) “War, globalization and reproduction”, in: Bennholdt-Thomsen V., Faraclas N. et von Werlhof C. (eds). *There is an Alternative: Subsistence and Worldwide Resistance to Corporate Globalization*, Spinifex Press, Victoria.
- Federici, S. (2014 [2004]) *Caliban et la sorcière. Femmes, corps et accumulation primitive*, Senonevero, Marseille, Entremonde, Genève – Paris.
- Nakano Glenn, E. (2009 [1992]) “De la servitude au travail de service: les continuités historiques de la division raciale du travail reproductif payé”, in Dorlin E. (dir.), *Sexe, race, classe. Pour une épistémologie de la domination*, PUF, Paris.
- Hirata, H., Le Doare H. (Coord.) (1998) *Les Cahiers du GEDISST*, n°21. *Les paradoxes de la mondialisation*, L’Harmattan, Paris.
- Kergoat, D. (2012) “Se battre, disent-elles...”, La Dispute, Paris.
- Kofman, E., Phizucklea, A., Raghuran, P., Sales, R. (2001) *Gender and International Migration in Europe: Employment, Welfare and Politics*, Routledge, London.
- Luxembourg, R. (1915) *Crise de la social-démocratie*, (“Brochure de Junius”).
- Mathieu, N.C. (1991) *L’anatomie politique. Catégorisations et idéologies du sexe*, Côté-femmes, Paris.
- Michel, A. (2013 [1985]) *Féminisme et antimilitarisme*, iXe, Paris.
- Mies, M. (1986) *Patriarchy and Accumulation on a World Scale*, Zed Books, Londres.
- Moujoud, N. (2008) “Effets de la migration sur les femmes et les rapports sociaux de sexe: au-delà des visions binaires”, in Falquet, J. et al., “Femmes, genre, migrations et mondialisation: un état des problématiques”, *Cahiers du CEDREF*, Université Denis Diderot, Paris, p. 57-80.
- Moujoud, N., Falquet, J. (2010) “Cent ans de sollicitude en France. Domesticité, reproduction sociale, migration et histoire coloniale”, *Agone*, n°43, *Comment le genre trouble la classe*, pp. 169-195.
- Sassen, S. (1991) *The Global City: New York, London, Tokyo*, Princeton University Press, Princeton, N. J.
- Sassen, S. (2010) “Mondialisation et géographie globale du travail”, in Falquet et Al., *Le sexe de la mondialisation. Genre, classe, race et nouvelle division du travail*, pp 27-41, Les Presses de Sciences Po, Paris.

- Tabet, P. (2004) *La grande arnaque. Sexualité des femmes et échange économique-sexuel*, L'Harmattan, Paris.
- Talahite, F. (2010) "Genre, marché du travail et mondialisation", pp 43-56, in Falquet et al., *Le sexe de la mondialisation. Genre, classe, race et nouvelle division du travail*, pp 27-41, Les Presses de Sciences Po, Paris.
- Tronto, J. (2009 [1993]) *Un monde vulnérable. Pour une politique du care*, La Découverte, Paris.
- Walby, S. (1990) *Theorizing Patriarchy*, Blackwell, Oxford, Cambridge.
- Walby, S. (1997) *Gender Transformations*, Routledge, London.
- Wichterich, C. (1999) *La femme mondialisée*, Solin, Actes Sud, Paris.